

פרק א - חקר התכלת הארגמן ותולעת השני ובחינתו מחדש

לקיומן של מצוות אחדות בתורה, נדרשים צבעים מוגדרים, כגון: לקיומה של מצוות ציצית בשלמות, נדרשת התכלת. לקיומה של מצוות פרה אדומה, נדרשת תולעת שני, צבע זה נדרש גם לטהרת מצורע. להכנת בגדי כהונה, נדרשים שלשה צבעים: תכלת, ארגמן ותולעת שני, וכן גם לפרוכות המקדש.

צבעים אלה ברובם אינם בשימוש בדורות האחרונים, עקב פיתוחם של צבעים מחומרים כימיים שונים. אף במהלך הדורות נמצאו חמרים חליפיים לצבעים הנזכרים לעיל. השימוש בצבעים הנ"ל בצורתם הטהורה כשהם נעשים מן החלזון שבים או מן התולעת היה מצומצם. זאת, עקב התהליך המסובך הכרוך ביצירתם, וכן עקב הגבלות השלטון, אשר שמר את זכות השימוש בצבעים אלה לחוג מצומצם, כדי להוסיף כבוד למלכות. בתקופות מסוימות הוציאו השלטונות רשיונות והיתרים מיוחדים למומחים, והקנו בכך את הזכות להפיק את הצבעים למומחים בלבד. כן הקנה הדבר תחום נוסף לשליטים שונים לגביית מיסים ולהטלת מרות. בדרך זו הפכה הצביעה ל"סוד מקצועי", שמעטים בלבד היו שותפים לו.

בתקופות מסוימות היתה הצביעה מקצוע יהודי, כך עולה מכתבי נוסעים שונים שבקרו בארץ ישראל, בתקופת הגלות. נוסעים אלה מספרים, כי במקומות מסוימים בארץ מצאו יהודים מועטים, המתגוררים בירושלים או במקומות אחרים בארץ, ואשר ישיבתם הותרה להם בזכות היותם צבעים. השימוש בצבעי תכלת ארגמן ותולעת שני היה נפוץ, כל עוד ישראל היו על אדמתם וצבעים אלה נדרשו לקיום המצוות המתקיימות במקדש.

עם היציאה לגלות וביטול קיומן של מצוות אלה מאונס, לא נשתמר הידע הדרוש להפקתם. עם חידוש חיי העם בארצו בעת האחרונה, והשיבה לקיום מצוות התורה בארץ כבעבר, מתחדש הצורך, לשחזר את שיטות ההפקה של צבעי המצוות כפי שהיו ידועים בימים בהם ישב עם-ישראל על אדמתו, בהיות המקדש קיים ומצוות התורה התקיימו במלואן. כן מתעורר הצורך לברר את שאלת הצבעים מן הצד העקרוני הלכתי, היינו, באיזו מידה נדרשים צבעים אלא במתכונתם הקדומה, והאם הפקתם מן החמרים הקדומים, כלומר מן החלזון ומן התולעת, היא תנאי הכרחי לקיום המצוות כמאמרן.

להלן נתאר את השיטות המחקריות הקיימות כיום בענין התכלת והפקתה. כן נציג נתונים אחדים בענין הפקת הארגמן ותולעת השני. את עיקר הדיון נקדיש לבירור ההנחות, שעליהן התבססו החוקרים במחקריהם, וזאת כדי לברר, האם קיימת חובה בהלכה להשתמש בחומר מסוים להפקת הצבעים הנ"ל, או שמא התכוונה התורה לגוונים המופקים מן החלזון ומן התולעת, ולא לבעלי החיים עצמם.

האדמו"ר מרדזין: התכלת מקורה בדיונון

באשר לתכלת, קיימות שלש שיטות לפחות באשר לזיהוי הצבע המקורי: דעת האדמו"ר ר' גרשון הניך מרדזין היא, שהתכלת נעשתה מן הדיונון, שהוא לדעתו החלזון שדברו עליו חכמים. שכן יש בו מירב הסימנים הנדרשים על פי חז"ל.

ראה בספריו, בעיקר בהקדמה למאמר 'פתיל תכלת', שם תיאר באופן מפורט את השמות המדעיים של הדיונון בלועזית, ומביא את תכונותיו וסגולותיו השונות, ומדוע לדעתו דווקא חלזון זה כשר לתכלת. המחבר טרח לדלות מן המקורות את כל המאמרים השייכים לענין התכלת ופזורים בדברי חז"ל. כן נסע למרחקים ונפגש עם חוקרים. לאור מסקנות המחקר ערך נסיונות, אשר אישרו לדעתו את תפישתו בדבר חילזון התכלת. מאז ימיו התפשטה שיטתו בענין התכלת בציבור, ויש המטילים בציצית חוט תכלת על פי שיטת האדמו"ר מרדזין, כשמספר העושים תכלת בציצית בשיטה זו הולך ומתרבה.

שיטת הגרי"א הרצוג: התכלת מקורה ב'סגולית'

לעומתו, יצא הגרי"א הרצוג זצ"ל, הרב הראשי לארץ ישראל, במחקר אחר, ולאחר שקלא וטריא ובדיקת מקורות רבים בתלמוד ובעולם המדע, הגיע למסקנה משלו, והיא, שיש להפיק את התכלת מן הקונכיה 'סגולית' הקרויה 'נטינה', והיא לדעתו החילזון שאליו התכוונו חז"ל. חלקים מן המחקר הרחב, הובאו בספר ה'תכלת' מאת הרב מנחם בורשטין.

ד"ר י. זיידרמן: התכלת מקורה בארגמן קהה הקוצים

שיטה שלישית הקיימת במחקר, היא שיטתו של ד"ר ישראל זיידרמן, הטוען, כי יש להפיק את התכלת מארגמן קהה הקוצים, ולדעתו רק בה קיימים הסימנים והתכונות הנדרשות על ידי חז"ל. (ראה מחקרו, 'תחומין' ט', תשמ"ח: "לחידוש מצוות התכלת בישראל"). בשיטתו החזיק גם הרב אליהו טבגר במאמרו ב'מוריה', שנה שמונה עשרה גליון ג-ד, בשם: 'בחינות חדשות בענין התכלת'.

סרטן הדיו מחוף עדן

שיטה רביעית, נזכרת בפירושו של הרב יוסף קאפח ל'משנה תורה' לרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב' הלכה א') שם כתב: "ואותו מין סרטן, המצוי הרבה בתימן, ואינו צריך לעלות "אחת לשבעים שנה" (כדברי חז"ל), ובעיר עדן מצוי כל ימות השנה, בחוף "חקאת" למאות ולאלפים, ודמו שחור דומה לדיו, וההודים משתמשים בו שם בעדן במקום דיו". בהמשך מוסיף המחבר וכותב, שצבעו "כחול בהיר". המחבר פוסל את החילזון הזה לתכלת, אך אינו מציע להעדיף אחת מן השיטות שהוזכרו לעיל. מאידך גיסא, מונה הוא את תכונות החלזון הכשר כפי שעולה מכתבי הרמב"ם לדעתו.

בדברינו לעיל מנינו ארבע שיטות אפשריות להפקת תכלת מבעל חיים המתקיים בים, אך ריבוי השיטות והתהייה, מגדילים את הספק, והופכים לכאורה את מציאת התכלת לדבר שאינו מעשי, שכן אין מקור שיש בו כדי להטות את הכף באופן מכריע להוכחת שיטה אחת מן הארבע.

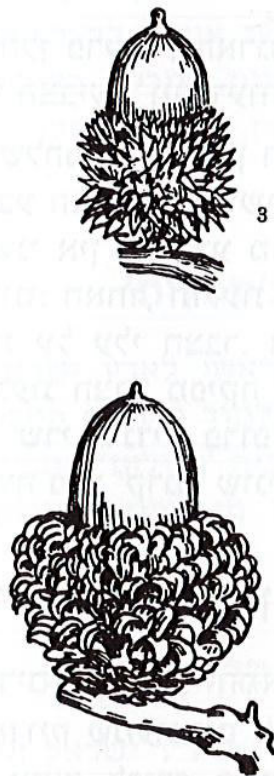
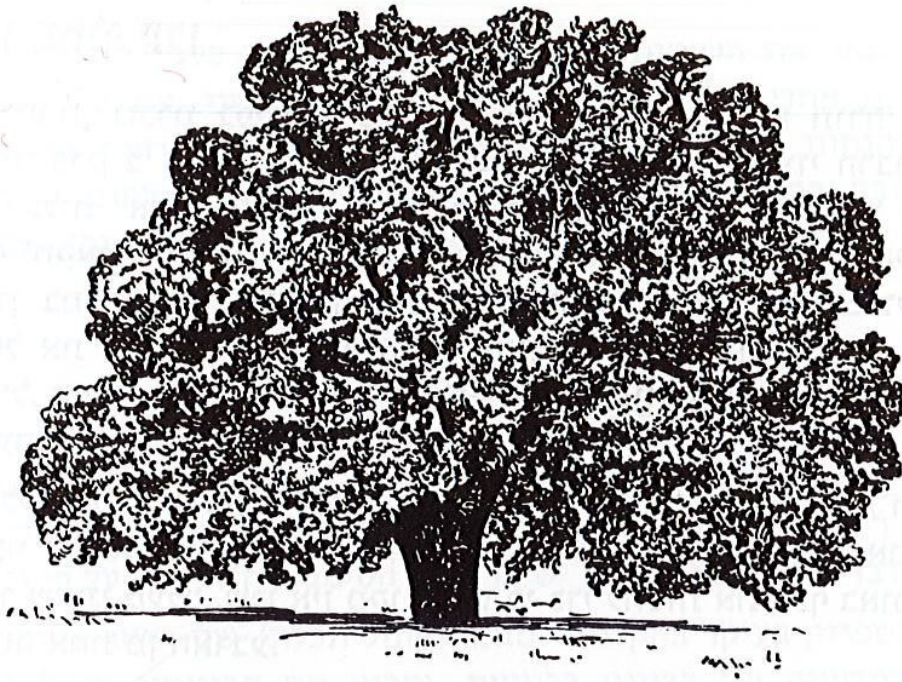
ארגמן ותולעת השני - צבעים או חמרים?

כפי שיבואר להלן פרק ט', הארגמן אינו צבע מוגדר לא מבחינת הצבע והגוון, ולא מבחינת חומר הצביעה, ויש דעות שונות בדבר מהותו.

לא ברור כלל, שלהפקת הארגמן השתמשו דווקא בחלזון או בעל חיים אחר. לפי הראב"ד למשל, צבע הארגמן, פירושו חוט בעל גוונים אחדים, שמקורם אינו חשוב כלל. גם תולעת שני אין לה צבע מוגדר. ידוע כיום על שני מיני תולעים לפחות, המפיקים צבע אדום: האחד, תולעת המתפתחת על עצי אלון (אלון התבור), השני, תולעת המתפתחת על עלי הצבר. תולעת האלון מפיקה צבע אדום בהיר נוטה לכתום, ואילו תולעת הצבר מפיקה צבע אדום כהה (בדומה לצבע גרעיני הרימון הכהה או המשקה 'שרי ברנדי'). פרופ' בודנהיימר במחקריו, מציין כזיהוי אפשרי של תולעת השני חמישה מיני 'קרמז' שונים זה מזה.

השינויים והעדר אחידות בגוון ובצבע

מעדויות החוקרים הקדומים והמאוחרים עולה, כי קשה לתכנן בעת הכנת הצבע את גוון הצבע המדויק שמעוניינים להפיק, שכן, הקונכיית מהן נוטלים את הצבע, אינן נותנות צבע אחיד. לפיכך, כשמדובר באלפי חלזונות הנותנים צבע שונה זה מזה, מתקבלת תערובת בעלת גוון שונה בכל פעם. כך גם החומרים הנוספים המשפיעים על הגוון אינם נותנים תוצאה אחת, ופעמים שהצבע כהה ופעמים בהיר, פעמים שהוא אדום חי, ופעמים אדום עכור.

אלון מצוי — *Quercus calliprinos*

למעלה: נוסף של אלון ענק

1, 2. פרי ותסרחת של האלון המצוי; 3. פרי של אלון התבור — *Qu. ithaburensis*

יתירה מזו, מעדויות החוקרים עולה, כי פריסת הצבע על פני הבד אינה נותנת גוון אחיד לכל הבגד, אלא הבגד עצמו משתנה בגווניו, ובמקום אחד יראה הצבע אדום בהיר ואילו במקום אחר אדום כהה, כך גם יכול להיראות לעיתים אדום סגול, או אף אדום כתום, והכל מחמת אותה צביעה. לאור האמור עולה השאלה, מהו אם כן צבע הארגמן, ולמה בדיוק התכוונה התורה? כאמור, השאלה הזו קיימת אף לגבי תולעת שני, האם התורה מחייבת דווקא תולעת הגדלה על עץ אלון, ואז צבעה בהיר, או שמא כוונתה גם לתולעת הצבר ואז יתקבל צבע כהה? האם מצוות התורה היא לצבוע גוונים מסויימים על פני בגדי הכהונה, או שמא כוונתה לחומרים מסויימים ולתולעים מיוחדות, כשהגוון והצבע משניים בחשיבותם ביחס לחומר ממנו מפיקים את הצבע?

התכלת לגוניה

בעית התכלת אינה שונה מן הארגמן ותולעת השני הנזכרים לעיל, אף היא צבעה משתנה מתוך ריבוי החלזונות וגוניהם. אף עליה משפיעים חמרים שונים, כגון חומצות ומלחים שמערבים בתוכה. המומחים בתחום הצביעה, מדברים על כך, שאותו חילזון בהרכב מסוים מוציא גוון הנוטה לאדום, ואילו בהרכב אחר מוציא צבע כחול או סגלגל. תמוה אפוא הויכוח בין החוקרים, האם צבע התכלת צריך להיות כחול כהה כפי שנראה הים בשעות מסוימות של היום, או כחול בהיר כפי שנראה הים בשעות אחרות. מרן הרב הרצוג טוען במחקרו, שמסתבר שהצבע צריך להיות בצבע הים של ארץ ישראל, ולא כמו צבע הים בצפון אירופה, זאת כשאין שליטה מלאה על הפקת צבע תכלת בעל גוון אחיד, וכשאין הוכחה חד משמעית במקורות לשיטתו (ראה להלן).

הנחות יסוד במחקר

חוקרים שונים עסקו בחקר התכלת הארגמן ותולעת השני, ראוי אפוא לדון בהנחות הבסיסיות וביסודות שעליהם הושתת המחקר.

כפי שיבואר בהמשך, פעמים, שהחוקרים הניחו ביסוד חקירתם הנחות בלתי מבוססות מבחינת המקורות. להלן כמה מהן:

א. החוקרים ברובם יוצאים מתוך הנחה, שיש חילזון מסוים ומיוחד, שרק באמצעותו ניתן לקיים את מצוות התכלת מן התורה. הנחה זו מעולם לא הוכחה.

ב. כן מניחים החוקרים, שחז"ל נתנו בידינו סימנים מובהקים, אשר על פיהם ניתן לזהות את החילזון הנ"ל. הנחה זו אף נקבעה כ'מושכל ראשון' וכדבר שאינו טעון הוכחה, אולם כפי שיובא להלן דבר כזה לא נקבע בדברי חז"ל.

ג. הנחה נוספת היא, שהתורה מחייבת להשתמש דווקא בצבעים שהופקו מבעלי

חיים בכל המצוות, כגון: ציצית ובגדי כהונה, ופוסלת את השימוש בצבעים מלאכותיים.

הנחות חדשות ומסקנות

כפי שיוכח במהלך הדברים להלן, חכמינו הכשירו לענין התכלת כמה מיני חלזונות שבים המפיקים תכלת, ולא דווקא מין אחד.

כן יתבאר בעז"ה, כי אין סימנים מובהקים בתורה ובדברי חז"ל לשימוש בתכלת מסוימת, וכל תכלת המופקת ממיני החלזונות השונים שבים כשרה. במיוחד באשר לצבעים הנדרשים למצוות הקשורות במקדש, היינו, התכלת, הארגמן ותולעת השני, לצביעת הבגדים השונים והפרוכות, מתברר, שקיימת בהלכה אפשרות להשתמש במיגוון רחב של צבעים. עיקר כוונת התורה בבגדי כהונה היא התוצאה המתקבלת, כלומר המיגוון והצבע. כמו כן, אין פסול בצבע אם שינה מעט את מראיתו, "ולא ניתנה התורה למלאכי השרת".

כפי שיתבאר, בשלש מצוות בלבד הקפידה התורה על מקור הצבע: א. בציצית, מצווה מן המובחר לצבוע את פתיל התכלת מחילזון שבים, וכל חילזון שמפיק תכלת כשר לדבר, ובלבד שיהיה צבעו כצבע השמים, וצבעו עומד ואינו דוהה. ב. בשריפת אפר פרה אדומה, יש להקפיד על צבע שני המופק מן התולעת דווקא. ג. אף בטהרת מצורע יש להקפיד על צבע שני הלקוח מן התולעת.

עם זאת, גם במצוות אלה ניתן להשתמש בסוגי חילזון שונים, וכן במיני תולעים שונים, ואין התורה מתכוונת לחילזון מוגדר אחד ויחיד, או תולעת מסוימת אחת ויחידה.

באשר לצביעת בגדי כהונה ופרוכות המקדש, אין הכרח להשתמש בצבע הלקוח מן החלזון והתולעת דווקא, אלא ניתן להשתמש בצבעים מחומרים אחרים, שכן התורה הקפידה על הצבע והמיגוון החיצוני, ולא חייבה להפיק אותו מבעלי חיים דווקא. מסקנות אלה טעונות הוכחה ולכן מוקדשים עשרת הפרקים שלפנינו.

פרק א' כללו של דבר

א. מבין חוקרי התכלת ידועות כיום כשלוש עד ארבע שיטות עיקריות להפקת תכלת מן החילזון: שיטת הרבי מרדזין, שיטת הרב הרצוג שיטת ד"ר זיידרמן ושיטת הרב קאפח.

ב. נושאים יסודיים בחקר התכלת טרם נתבררו עד היום. טרם נתברר בוודאות, שהתורה מחייבת להשתמש בחומרים מוגדרים לצביעת הצבעים השונים שבתורה.

ג. כן קיימת בעיה מעשית העולה מדברי המומחים בתחום השימוש בצבעים הקדומים והיא, שקשה להפיק צבע וגוון אחד מצביעה לצביעה.

ד. שלוש הנחות קיימות ביסוד חקר הצבעים האמורים בתורה:

א. התורה מחייבת להשתמש בחילזון מסוים ומוגדר לצביעה. ב. חז"ל נתנו בידינו סימנים לגלותו. ג. התורה פוסלת שימוש בצבעים אחרים שלא מאותם בעלי חיים שקבעה. ד. אין הבדל בין מצוות ציצית ומצוות בענין הצבעים.

ה. בפרקי המחקר דלהלן בעז"ה יוכח:

א. כל חילזון המפיק תכלת כשר לציצית. ב. באשר לבגדי כהונה קיימת בהלכה אפשרות להשתמש במגוון רחב של צבעים.

ו. כן יוכח להלן בעז"ה, כי בשלש מצוות קיימת הקפדה על צבע מן החי דווקא:

א. במצוות ציצית מצווה מן המובחר ליטול דווקא תכלת מן החילזון שבים.
ב. במצוות פרה אדומה יש להביא תולעת שני מן החי. ג. גם בטהרת מצורע יש להביא תולעת שני מן החי. ד. יש מקום אף במצוות הנ"ל להשתמש בבעלי חיים שונים ובגוונים משתנים של אותו הצבע. ה. בענין בגדי כהונה ניתן להשתמש בצבעי תכלת ארגמן ותולעת שני אף שלא מן החי, אלא גם מצמחים או מחמרים מלאכותיים.

פרק ב' - סוגי החילזון הכשרים לתכלת

חוקרים שונים אשר חקרו את נושא התכלת, ניסו להצביע על חלזון מסוים, שאליו התכוונה התורה לדעתם, בהזכירה את המושג 'תכלת' בהקשר למצוות שונות, כגון לצורך בגדי כהונה ופרוכות המקדש, וכן לקיום מצוות התכלת לציצית. אולם מעיון בדברי חז"ל נראה, שאת התכלת ניתן להפיק ממינים אחדים של בעלי חיים השוכנים בים, וחכמינו ז"ל לא התכוונו לחלזון מסוים. להלן דוגמאות המוכיחות, כי לדעת חז"ל קיימת אפשרות להפקת התכלת מבריות אחדות שבים.

דמיון החילזון לדג

בתלמוד במסכת מנחות (מ"ד ע"א) נאמר: "חלזון זה... ברייתו דומה לדג". רש"י מפרש שם: "ברייתו - תבנית דיוקנו [דומה לדג]" (ראה שם בשיטה מקובצת).

כך גם מפרש רבנו גרשום במקום: "וברייתו - צורתו [דומה לדג]". בתאור זה נותנים חז"ל והפרשנים דימוי, הבא לקרב לעין האדם את מראה החלזון. וכשאמרו חז"ל, ש"צורתו דומה לדג" ברור היה, שהמושג 'דג' מוכר וידוע לכל, שכן הדג עולה על שולחנו של אדם, ולפיכך ניתן לדמות את החלזון למראה דג המוכר לכל אחד.

הרב הרצוג זצ"ל אמנם סבור, שהמושג "דג" בדברי חז"ל הוא שם כללי לכל היצורים שבים, והוא כולל מיגוון רחב של דגים ויצורי המים (ראה להלן פרק ב').

כך גם כותב הרבי מרדזין בספרו 'שפוני טמוני חול', על פי פירוש הגר"א במסכת כלים (פרק י) "שכל מה שבים - דג שמו". אולם על פי דבריהם יש לשאול: למה לקחו חז"ל את הדוגמא של דג להשוואה ולדמיון לצורך אבחנה. הרי אם נאמר ש"הדג" הוא שם כללי לכל מיני יצורים שונים ומשונים שבים, נמצא, שדמיון החלזון לדג הוא חסר משמעות, שכן לאיזה מן הדגים והיצורים נדמה אותו? בהכרח עלינו לומר שבשם 'דג' רצו חז"ל להגדיר ולתאר דבר מוכר וידוע, ולכן אמרו שהחלזון דומה לדג כשכוונתם לדג מצוי.

יש אפוא שני מושגים של 'דג': 'דג' כשם כללי לכל היצורים שבים, ו'דג' כשבאים לתאר דבר מוגדר. ברור, שכאן הכוונה למושג העממי היינו הדג המוכר, כגון דגים הכשרים לאכילה ודומיהם.

שיטת צידת החלזון ברשתות דומה לדיג של דגים

למעשה, כך נראה משיטת צידתו של החלזון, שכן לדברי חז"ל במסכת שבת, החלזון ניצוד באמצעות רשתות שמטילים לים, נמצא, שהחלזון ניצוד כשאר דגים שבים השטים על פני המים.

אלו הם דברי חז"ל במסכת שבת (כ"ו ע"א) "ומדלת העם השאיר נבזראדן רב הטבחים לכורמים וליוגבים" (ירמיה נ"ב). 'כורמים' - תני רב יוסף: אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא. 'יוגבים' - אלו צידי חלזון מסולמות צור ועד חיפה". מלשונו של רב יוסף הקורא למלאכת איסוף האפרסמון - 'ליקוט', ולמלאכת איסוף החלזון 'ציד', יש ללמוד, שהחלזון אינו נלקט על חוף הים בצדפות הצמודות לסלעי החוף, אלא ניצוד ברשתות וכד'.

הדמיון לדג בדברי חז"ל וה'ראשונים' - דמיון כללי

כך גם מוכח מדברי חז"ל במסכת שבת (ע"ה ע"ב) שם דנה הגמרא במלאכות 'קושר' ו'מתיר', שהיו במשכן, והגמרא שואלת: "קשירה במשכן היכי הוואי"? ומביאה הגמרא למסקנה: "שכן צדי חלזון קושרים ומתירים". מסביר רש"י: "' צדי חלזון' - לצבוע התכלת בדמו, והוא כמין דג קטן... 'קושרין ומתירים' - שכל רשתות עשויות קשרים קשרים... ופעמים שצריך ליטול חוטין מרשת זו ולהוסיף על זו".

תאור הפעולה מוכיח, שמדובר ברשתות דייגים הצדים גם חלזונות באותה שיטה של ציד המוני באמצעות רשתות.

אף 'בעלי התוספות' במסכת שבת (ע"ג ע"ב ד"ה 'מפרק') אומרים, ש"החלזון הוא דג".

מדברי רש"י עולה, שהחלזון הוא בעל חיים רכרוכי הדומה לדג. שכן על דברי הגמרא האומרת: "הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת" (שבת ע"ה ע"א) אומר רש"י: "הפוצעו" - "דוחק בידו שיצא דמו".

ברור מלשונו, שאין מדובר בשבירת קונכיה וכד', אלא דחיקה ולחיצה באצבעות היד בלבד, והיא שגורמת ליציאת הדם, כמו בכל בעל חיים בעל דם ובשר.

זוהי גם לשון הרמב"ם בהלכות ציצית (פרק ב' הלכה ב'): "כיצד צובעין תכלת של ציצית? לוקחים צמר... ואחר כך מביאים דם חלזון והוא דג, שדומה עינו לעין התכלת".

צריך עם זאת להעיר, שכאשר אמרו חז"ל, ש"ברייתו דומה לדג", או כשרש"י מפרש, שהוא "כמין דג קטן", בטויים אלה באו לתת מושג על צורתו ודמיון כללי, אך בוודאי שלא באו לתת דמיון מדויק, כאילו היה דג עם סנפיר וקשקשת וכד'. עם זאת יש בדימוי כזה כדי לשלול כמה מן הבריות שבים, שאינן דומות בשום אופן לדג,

וכגון קונניות וצדפים, שהמבנה שלהם והקושי שלהם, עושה אותם שונים לגמרי מן המושג 'דג', במובנו המקובל.

שרצים שבים נקראים דגים

מעיון בדברי חז"ל אכן נראה, שהמושג "דגים" אינו מצומצם לדגים מן הסוג המוכר בלבד, אלא המושג כולל בתוכו אף בעלי חיים אחרים וכגון "שרצים" שבים. כך עולה מדברי הגמרא במסכת בבא מציעא (ס"א ע"ב) האומרת: "יציאת מצרים, דכתב רחמנא גבי שרצים למה לי"?

מפרש רש"י שם: "בויהי ביום השמיני: 'כי אני ה' המעלה אתכם מארץ מצרים" (ויקרא י"א מ"ה). המעיין בפסוקים שם ימצא, שכתוב: "ולא תטמאו את נפשותיכם בכל השרץ הרומש על הארץ כי אני ה' המעלה וגו'". כוונת הפסוקים היא לנמלים ושרצים אחרים הרוחשים על היבשה, (ראה בדברי חז"ל מכות ט"ז ע"ב, חולין ס"ז ע"ב ועוד) שהם אסורים באכילה. ושאלת הגמרא היא, למה קשרה התורה בין יציאת מצרים לשרצים כגון אלו? ותשובתם שם: "אמר הקב"ה: אני הוא שהבחנתי בין טיפה של בכור לטיפה שאינה של בכור (במצרים) אני עתיד להפרע ממי שמערב קרבי דגים טמאים בקרבי דגים טהורים".

דברי הגמרא תמוהים; כיצד למדה הגמרא את החומרה שבערבוב קרבי דגים טמאים בקרבי דגים טהורים מפסוק העוסק בשרצים שביבשה?

אך נראה, שהגמרא למדה זאת מן הפסוקים המובאים בתחילת הפרק (ויקרא י"א) שם נאמר: "וכל אשר אין לו סנפיר וקשקשת... מכל שרץ המים... שקץ הוא לכם". מעתה, כשאמרה הגמרא: "יציאת מצרים דכתב רחמנא גבי שרצים למה לי", התכוונה הגמרא לכל השרצים הנזכרים בפרשה, הן אלו שבים והן אלו שביבשה, ועל כולם נאמר: "אני ה' המעלה אתכם מארץ מצרים", וכשם שהבחין ה' בין טפה של בכור לטיפה שאינה של בכור, כך יבחין בין מי שמוכר קרבי דגים שיש להם סנפיר וקשקשת, לבין מי שמערבב במים קרביים "מכל שרץ המים". לערבוב שרצים אלה קוראת הגמרא ערבוב "קרבי דגים טמאים עם קרבי דגים טהורים", כי גם שרצים שבים נקראים בפי חז"ל "דגים", כשם כולל למינים דומים בים הנכללים בשם זה.

חלזון בתוך קונכיה

לעומת המקורות הנ"ל, שהחלזון הוא בריה הדומה לדג, נראה ממקורות אחרים, שהחלזון הוא קונכיה.

ראה בפסיקתא דרב כהנא פרשת בשלח (עמ' כ"ב) שם מעוררים חז"ל שאלה, באשר לבגדים שלבשו ישראל במדבר, אשר החזיקו מעמד במשך ארבעים שנה.

ושואל המדרש, הרי הבגד מתבלה? תשובת חז"ל היא: "חילזון זה, כל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו". נמצא, שמקובל אצל חז"ל, שהחלזון הוא בעל חיים בתוך קונכיה שהיא ה'נרתיק' הגדל עם החילזון.

אכן, בחילזון שיש לו קונכיה, יהיה צורך להסביר את משמעות המושג "פציעה" הנזכר במסכת שבת, בקשר להוצאת צבע החילזון, שענינו, 'שבירה', שבירת קונכיה וכד'. כיוצא בכך מצינו בענין שבירת אגוזים, שחז"ל נוקטים לשון 'פציעה' (שבת קכ"ב ע"ב): "נוטל אדם קורנס לפצוע בו אגוזים", ועוד.

ב'ספרי' פרשת וזאת הברכה (פרק ל"ג י"ט) על הפסוק: "ולזבולון אמר... כי שפע ימים ינקו ושפוני טמוני חול", מביא המדרש מעשה: "אמר ר' יוסי, פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור, ומצאתי זקן אחד, ושאלתיו בשלום. אמרתי לו: פרנסתך במה היא? אמר לי מחלזון. אמרתי לו: ומי מצוי? אמר לי: השמים! מקום יש, שמוטל בין הרים, וסממיות מכישות אותו ומת ונימוק במקומו".

התיאור במדרש מלמד, שמקומו של החלזון בו מדובר הוא בהרים, ולא בים כפי שנראה מן המקורות דלעיל, הווה אומר, החלזון גדל ביבשה. כך גם התיאור, לפיו, סממית, שהיא מין עכביש, היא ההורגת את החלזון, וכך ניצוד החלזון במותו, תיאור זה שונה מן הידוע לנו על החלזון. שכן המקורות האחרים מצביעים על כך, שהיה ניצוד חי, וכך דווקא היה דמו נותן את צבע התכלת בצלילותו (ראה שבת ע"ה ע"א מנחות מ"ד 'כי היכי דליצול צבעיה').

כן ברור מתיאור זה, שהחילזון אינו במצב של תנועה כמו הדגים הניצודים ברשתות, אלא גדל ומונח במקום אחד, וכלשון המדרש: "מקום יש שמוטל בין הרים".

נמצא לאור האמור, שמדובר בחלזון מסוג שונה מן האמור במקורות אחרים, וזה ככל הנראה חלזון התכלת, שהיה בחלקו של זבולון, שממנו היה אותו זקן מוציא את פרנסתו.

חלזון בעל גידים ועצמות

מדברי התלמוד הירושלמי במסכת שבת נראה, שיש חילזון תכלת ממין נוסף, היינו שיש לו גידים ועצמות, שכן הוא חי יותר משהו חדשים, וכלל הוא בידי חז"ל שכל בעל חי, שחי יותר משהו חדשים יש לו גידים ועצמות (ראה ירושלמי שבת, פרק א' הלכה ג', בדברי גליון הש"ס לר' עקיבא איגר).

מיני החלזונות כולם - כשרים לתכלת

נמצאנו למדים, כי חילזון התכלת אינו בעל חיים אחד ויחיד, אלא ניתן להפיק את התכלת מחילזון שבים, וכן מחילזון שביבשה. לא מצינו הבדל להלכה, בין חלזון השט במים וניצוד ברשתות, לבין חילזון בעל קונכיה, או בעל עצמות וגידים. וראה 'עיר הקדש והמקדש' מאת הרב י.מ.טוקוצ'נסקי (חלק ה' סוף פרק ו'), הכותב בשם הגר"א הרצוג, ש"שם 'חילזון' הוא שם כולל לחלזונות שונים, שעל ידי זה אפשר ליישב שנויי הנוסחאות, שאנו מוצאים במציאות החילזון".

- נמצא, שכל חילזון המפיק תכלת, ראוי וכשר למצוות תכלת שבמקדש ולתכלת שבציצית. שהרי לא נתפרש במקום כל שהוא בתורה, שחובה להפיק תכלת מחלזון מסוים ומוגדר דווקא.

חילזון של נס - כשר לתכלת

בתלמוד הירושלמי דנים בשאלה, כיצד צבעו במדבר תכלת למשכן, ומסקנת הדיון היא, שהיתה זו בריה מיוחדת שברא הקב"ה לשעתה. לפיכך, לא הועלתה כלל שאלה של צידת חלזון במשכן לענין איסור מלאכת צידה בשבת, שכן החילזון בא מאליו אל משה, ומשנגמרה מלאכת המשכן נעלם החילזון. אלו דברי הגמרא (שבת פרק ז' הלכה ב'): "הצד חילזון ופצעו; אית תני חייב שתים, ואית תני אינו חייב אלא אחת". (כלומר, יש מי שסובר שעל צידת חילזון עוברים על שני אסורי מלאכה, ויש מי שסובר שהצד חילזון עובר על איסור אחד בלבד).

מאן דאמר - שתיים, אחת משום - 'צד', ואחת משום - 'נטילת נשמה'. (כלומר, שתי מלאכות האסורות בשבת בחלזון, מלאכת הצידה ומלאכת הוצאת הדם המביאה לנטילת נשמה).

"מאן דאמר אחת, משום נטילת נשמה ולית לה צידה" (הסובר, שחייבים על איסור אחד בלבד דעתו היא, שיש רק איסור מלאכה אחד בצידת החלזון, וזוהי 'נטילת נשמה', שכן, לחלזון אין פעולת צידה). "ואתיא כהיא דאמר ר' אלעזר בר' יוסה... מין חיה טהורה ברא הקב"ה למשה במדבר. כיון שעשה בה מלאכת המשכן - נגנזה". ומסבירים הפרשנים במקום, שהופעת חילזון התכלת בימי משה במדבר, דומה למה שאמרו חז"ל ביחס לעורות תחשים. שכן בענין התחשים נאמר, שהקב"ה ברא בריה מיוחדת לקיום מעשה היריעות למשכן העשויות מעורות תחשים. בריה זו, שאינה מצויה, הגיעה בכוחות עצמה אל משה ולא היה צריך כלל לצוד אותה, ולפיכך נותרה בה מלאכה אחת בלבד - מלאכת נטילת נשמה. כך גם לגבי החלזון, אשר לא היה בהישג ידם של ישראל במדבר, חלזונות אלה הגיעו מאליהם אל משה, בדרך נס כמו עורות התחשים, ולפיכך לא היה צריך לצודם. נמצא, שנעשתה בהם מלאכה אחת בלבד לצורך הפקת התכלת וזוהי 'נטילת נשמה'.

כל חילזון המפיק תכלת כשר

לאור דברי הירושלמי, שהקב"ה זימן למשה בריה מיוחדת להפקת התכלת, בדומה לתחשים שנבראו באופן מיוחד לצורך המשכן, מתברר, כי עיקר דין התכלת לבגדים ולפרוכות המשכן הוא, בהפקת תכלת ממקור כלשהו, וכשמזדמן חילזון כזה אפילו בדרך נס, התכלת המופקת ממנו כשרה. אין אפוא ענין מיוחד, או "קדושה" מיוחדת, בחילזון מסוים ומוגדר בים או ביבשה להפקת התכלת, אלא כל שהתכלת מופקת מחלזון כזה או אחר, הרי היא כשרה.

שני סוגי חילזון בכתבי הרמב"ם

לאור האמור, נראה ליישב סתירה בכתבי הרמב"ם בענין חילזון התכלת. שכן, בהלכות ציצית כתב, ש"חילזון הוא דג" (ראה לעיל 'חילזון בצורת דג'). ואילו במסכת כלים (פרק י"ב משנה א') כתב בהסברת המלה 'חלזון' במשנה: "'חילזון' שבדלתות הבתים הוא כעין צדף, עשוי מברזל, נועלין בו הדלתות. ואותו הצדף הוא הצדף של בעל חי הימי הנקרא חילזון". דברי הרמב"ם סותרים אלו את אלו, שכן בענין ציצית דימה אותו לדג, ואילו במסכת כלים קובע הרמב"ם במפורש, שהוא צדף, כלומר קונכיה, והסתירה ברורה.

אולם הדברים מתיישבים על פי האמור לעיל, שכן קיימים כמה סוגי חילזון, ומכולם ניתן להפיק את צבע התכלת, ולפיכך כולם כשרים למצווה. מעתה, בהלכות ציצית הזכיר הרמב"ם את החילזון הדומה לדג, שהוא כנראה השכיח יותר לענין התכלת, ואילו במסכת כלים הזכיר את החילזון המצוי בקונכיה, שאף הוא נמנה על החלזונות מפיקי התכלת, ויתכן שהרמב"ם לא הזכיר אותו בהלכות ציצית, עקב היותו פחות מצוי מחלזון הדג הנפוץ יותר, או מסיבה אחרת כלשהיא.

שני סוגי חילזון בדברי רש"י

כמובא לעיל בדברי רש"י, החילזון לדעתו הוא כמין דג קטן, שצדים אותו ברשתות דייגים בים. מאידך גיסא, מביא רש"י תיאור שונה של החילזון במסכת סנהדרין, שם הוא מדמה אותו לתולעת, שמקום התרבותה הוא בהרים.

להלן לשון הגמרא בסנהדרין (צ"א ע"א): "אמר ליה ההוא מינא לר' אמי: אמריתו דשכבי חיי, והא הוו עפרא ועפרא מי קא חיי? (אמר לו כופר אחד לר' אמי: חכמי ישראל אומרים שתהיה תחיית המתים, והרי האדם הופך לעפר, ועפר אינו חי) אמר לו: אם אי אתה מאמין... עלה להר וראה, שהיום אין שם חלזון אלא אחד (אין שם חילזון אפילו אחד - גירסת בעל הערוך) למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות". מפרש רש"י: "'חילזון' - תולעת, שיוצא מן הים אחד לשבעים שנה וצובעין בדמו תכלת, ולכתחילה אינו נראה בכל ההר אלא חלזון אחד, 'ולמחר', שהגשמים יורדין,

מתמלא כולו חלזונות. ונראה למורי, שבידי חלזון ראשון משריצין כולן. אלמא, יכול [בעל חין] לחיות לפי שעה". בסגנון דומה כותב רש"י במגילה (י', ע"א), ד"ה 'על ידי חלזון' - "חילזון עולה מן הים להרים וצובעין בדמו תכלת ונמכר בדמים יקרים". בדבריו אלה מפרש רש"י את הגמרא במנחות (מ"ד ע"א) האומרת: "ועולה אחת לשבעים שנה", ומסביר את עליית החלזון, במציאות מסוימת, כלומר, יש סוג חלזון, העולה מן הים להר אחת לשבעים שנה, ומתרבה במהירות באמצעות הגשמים.

הסבר זה שונה מתיאור החילזון המובא בדברי רש"י עצמו במסכת שבת, שם הוא מתואר כמין דג קטן הניצוד ברשתות בים, ואילו כאן מתואר החילזון כתולעת מסוג מיוחד המתרבה בהרים דוקא.

נמצא, שגם לשיטת רש"י, יש שני מיני חלזונות הכשרים לתכלת, האחד, שהוא כמין דג המצוי תמיד בים בכמויות גדולות, וניצוד ברשתות כדרך הדייגים, והשני, חילזון ההרים הדומה לתולעת ומופיע אחת לשבעים שנה.

פרק ב' כללו של דבר

א. חז"ל דימו את החלזון לדג, ובדברי חוקרי התכלת מצינו דעות שונות בענין זה. יש המצמצמים את המושג, לסוג הדג המוכר לכל, העולה על שולחנו של אדם, ויש שהרחיבו את המושג, וכוללים בו דגים ואף את שאר בעלי החיים שבים.

ב. מדברי חז"ל עולה, שאכן היו מיני חילזון הדומים לדג בדרך צידתם, שכן, החלזונות ניצודים כדג ברשתות.

ג. מאידך גיסא, מופיע בדברי חז"ל חלזון מסוג אחר, "שנרתיקו גדל עמו", כלומר, חילזון בתוך קונכיה, שהיו "פוצעין" אותו ושוברים את דופן הקונכיה להוצאת החילזון שבפנים.

ד. מן התיאור ב'ספרי' עולה, שיש חלזון נוסף המפיק תכלת, ו"מקומו בהרים וסממית מכישה אותו". התיאור מוכיח, כי היה סוג של חלזון שמקומו ביבשה ומפיק תכלת.

ה. על חלזון מסוג אחר שומעים בתלמוד הירושלמי במסכת שבת, אשר יש לו "גידים ועצמות".

ו. ראה לעיל במבוא ולהלן פרק ב' שם מובא תיאורו של הרב יוסף קאפח, בדבר חילזון המפיק תכלת המצוי בים סוף.

ז. לדעת חז"ל בירושלמי, היה בידי ישראל במדבר חילזון של נס לצביעת בגדי

הכהונה ולאריגת פרוכות המשכן, הדבר מלמד, כי אין התורה רוצה דווקא בחלזון שהוא בעל חיים, אלא אף חילזון ותכלת שאינם באים מן הטבע, אלא באים בדרך נס אף הם כשרים למקדש.

ח. בכתבי הרמב"ם מוצאים שני סוגי חילזון: חילזון הדומה לדג, וחילזון הצדף. דבר המלמד, כי אין חילזון מסוים הכשר לתכלת, אלא כל חילזון הנותן תכלת כשר.

ט. אף לשיטת רש"י קיימים שני חלזונות: חילזון המצוי בים ודומה לדג, וכן חילזון הדומה לתולעת ומצוי בהרים. אף מדבריו יש ללמוד, כי התכלת כשרה מכל חילזון המפיק תכלת.

י. קיומם של סוגי חלזון שונים המפיקים תכלת, ונזכרים בדברי חז"ל, הפרשנים והפוסקים, מביא לכלל מסקנה, כי החיפוש אחר 'חלזון התכלת' המסוים והמיוחד, שאליו התכוונה התורה, מיותר, אלא כל חילזון המפיק תכלת כשר לציצית ולבגדי כהונה.

פרק ג' - סימני החלזון במקורות ובמחקר

אחד עשר סימני התכלת בספרי הרבי מרדזין במאמר 'שפוני טמוני חול' כותב הרבי מרדזין בסימן ב', מה הם סימני החלזון. שם מנה עשרה דברים המאפיינים את החלזון, כשהוא הולך ומוכיח, כי סימנים אלה מצויים בדיונון, שהוא לדעתו חלזון התכלת הנזכר בדברי חז"ל.

במאמר 'פתיל תכלת' (סוף ה'פרט הראשון') הוסיף סימן אחד וכתב: "הנה נתבאר, שאחד עשר סימנים של החילזון, שנתבארו מהש"ס ומתורתן של הראשונים ז"ל, כאן נמצאו - כאן היו, בזה החילזון שמצאנוהו בעזרת ה' יתברך".

נראה מדבריו, שיש סימנים מובהקים מן התורה ומדברי חז"ל להכרת החילזון. להלן סימני התכלת הנידונים בדבריו:

- א. מקום גידולו.
- ב. מראה גופו הדומה לים.
- ג. חמרו הדומה לים.
- ד. יש לו גידין ועצמות.
- ה. לבושו הגדל עמו.
- ו. פתילי ראשו.
- ז. פתיליו הארוכים כדמות נחש.
- ח. היבלות על פתיליו מפוצלות.
- ט. דמו השחור כדיו.
- י. דרכו להטמין עצמו בארץ בפתילי ראשו.
- יא. שני מיני דמים שיש בו.

שבעת סימני התכלת במחקרו של הרב הראשי י.א. הרצוג

הרב הראשי לארץ ישראל הרב י.א. הרצוג זצ"ל מונה במחקרו שבעה סימנים:

- א. ברייתו דומה לדג.
- ב. גופו דומה לים.
- ג. עולה אחת לשבעים שנה.
- ד. גופו גדל עמו.
- ה. בחלזון יש גידים ועצמות.
- ו. ליצלח טפי.
- ז. ובים המלח הוא מצוי.

מתוך רשימת אחד עשר הסימנים שמנה הרבי מרדזין, מנה הרב הרצוג זצ"ל
חמישה בלבד, מאידך גיסא, הוסיף שני סימנים שלא נמנו על ידי האדמו"ר מרדזין,
והם:

א. "החלזון עולה אחת לשבעים שנה".

ב. "ליצלח טפי".

שמונה עשר סימני התכלת במאמרו של ד"ר י. זיידרמן

ד"ר זיידרמן במחקרו הממצה, מונה שמונה עשר סימנים לזהוי צבע התכלת, וזה
לשונו: "ליקטנו את מירב הסימנים האופייניים האמורים לזהות את התכלת... וזאת
מתוך הספרות התלמודית וכתבי הפוסקים הראשונים והאחרונים. עלה בידינו
לדלות לא פחות משמונה עשר סימנים מובהקים". כן הוסיף בהמשך דבריו:
"בחיבורנו זה... נגיע למסקנה חד משמעית, כי התכלת המקורית היתה בצבע סגול,
והופקה מהחלזון 'ארגמון קהה קוצים'... וזאת היות ומתקיימים בו כל סימני
התכלת". ובסיכום כתב: "רואים אנו כי רוב הסימנים המובהקים המנויים לעיל
השייכים לזיהוי התכלת... יש להם קיום נפלא בחלזון 'ארגמון קהה קוצים'".

להלן הסימנים שמנה:

א. חלזון בעל קונכיה.

ב. מצוי בין צור לחיפה.

ג. הופעתם הנדירה של החלזונות.

ד. חלזון הטמון בחול.

ה. מראה הגוף הצבעוני.

ו. פציעת קונכיה קשה.

ז. הצורך בחלזונות חיים.

ח. הפקת תמצית צלולה.

ט. קבלת צבע שחור בתמצית.

י. צביעה יפה ויציבה.

יא. דמיון לצבעי הים, הרקיע והעשבים וכו'.

יב. זיהוי התכלת עם היקינטוס.

יג. גוון התכלת זהה ל'קלא אילן'.

יד. בדיקות כימיות לזיהוי התכלת.

טו. גלוי מחדש של התהליך שנשכח.

טז. הצורך בעדות הסטורית ישירה.

יז. הוכחה מדעית לזהוי התכלת.

יח. סימן לאתחלתא דגאולה.

מבין שמונה עשר הסימנים שמנה, רק שלשה מהם זהים לסימנים שמנו קודמיו. רוב הסימנים שמנה, חדשים הם, או שונים במהותם מן הסימנים שמנו סוללי הדרך בחקר התכלת. כן הגדיר את הסימנים כ'סימנים מובהקים'.

הרב יוסף קאפח: לחילזון חמשה סימנים

הרב יוסף קאפח בחיבורו על 'משנה תורה' לרמב"ם, מונה חמשה סימנים בלבד לתכלת:

א. החילזון חי ומאורך כנחש.

ב. צורתו כדג.

ג. כשהוא חי צבעו כים.

ד. דמו שחור כדיו.

ה. יש לו גידים ועצמות כדג.

אף חמשת הסימנים שמנה הרב י. קאפח שונים ברובם מרשימות הסימנים שהוצעו על ידי חוקרי התכלת השונים.

בין הסימנים שמנו חכמי ישראל לענין מצוות שונות לא מצינו סימני תכלת

כאן עלינו לשאול: סימנים אלה מנין?

בהלכה קיימים נושאים אחדים, שהתורה קבעה בהם סימן היכר. כן גם בדברי חז"ל מוצאים סימני היכר בתחומי הלכה שונים.

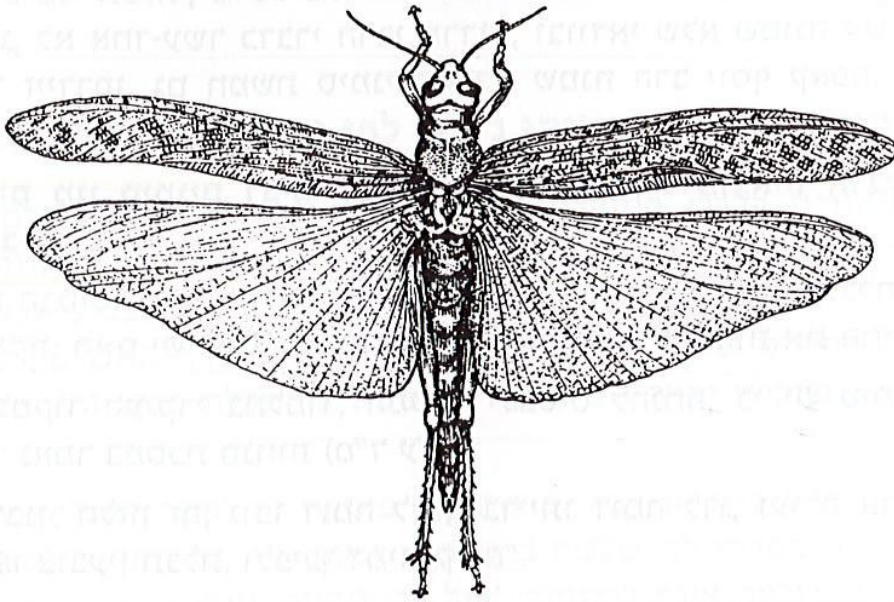
כך כותב הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות (פרק א' הלכה א'): "מצוות עשה, לידע הסימנים שמבדילין בהן בין בהמה, וחיה, ועוף, ודגים, וחגבים, שמותר לאכלן - שנאמר וכו'... סימני בהמה וחיה... מפרסת פרסה ומעלה גרה."

ושם בהלכה י"ד: "סימני עוף טהור לא נתפרשו בתורה, והמינים האסורים - עשרים וארבעה הן... מי שאינו מכיר... בודק בסימנים אלו שנתנו חכמים... ואלו הן: אצבע יתירה... זפק... קרקבנו נקלף.

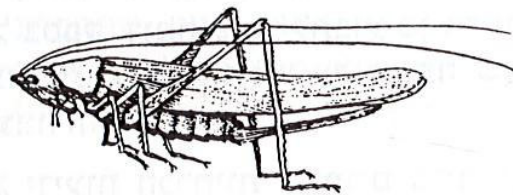
ומיני חגבים שהתירה תורה - שמונה... ושלושה סימנים יש בהן.

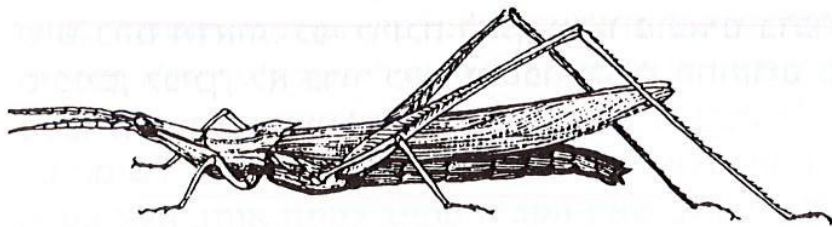
על סימניו, ארבע כנפים החופות רוב גופו, ארר"י רגלים, קרסולים ברנגליו האחרונות, אין ראשו ארוך -

אותו ארבה כשארבע כנפיו פרושות

"חרגול" (כפי הזואולוגים) עם צנור הטלת ביצים שנראה כזנב

על יינים האהרונים אין מסורת

זנב עם ראש ארוך

רישומים של סימני חגבים

ובדגים - שני סימנים: סנפיר וקשקשת".

כדוגמת הסימנים שנתנה התורה בבהמות, עופות ודגים, כן קיימים סימנים בתחומים אחרים מדברי חכמים, וכגון:

סימני נערות (קידושין י"ד ע"ב).

סימני בגרות - שלשה סימנים (נדה מ"ז ע"א).

סימני ביצים (עבודה זרה מ' ע"א).

אולם 'סימני תכלת', מושג כזה לא נזכר בדברי חז"ל. לא שבעה סימנים כדברי הרב הרצוג, לא אחד-עשר כדברי הרבי מרדזין, ובוודאי שלא שמונה עשר סימנים - כדברי ד"ר זיידרמן. גם חמשת סימני התכלת שמנה הרב יוסף קאפח, לא הוגדרו כ'סימנים' על ידי חז"ל.

החוקרים מנו סימנים רבים לתכלת. במקורות חז"ל מוצאים ארבעה סימנים אפשריים בלבד.

ההנחה הבסיסית, שהניחו חוקרי התכלת, שיש סימנים לזיהוי התכלת, היא גופה טעונה בדיקה: האם יש בכלל סימנים, אשר ניתן על פיהם לזהות את החילזון?

נפנה למקור העיקרי בתלמוד, המשמש כבסיס להנחה, כי יש סימנים מזהים לחלזון. כך נאמר במסכת מנחות (מ"ד ע"א):

"תנו רבנן: חלזון זה, גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה, ובדמו צובעין תכלת, ולפיכך דמיו יקרים".

חוקרי התכלת השונים, רואים במאמר זה את מערכת הסימנים, שנתנו חז"ל בידי הדייגים, כדי שיאתרו על פי סימנים אלה את חילזון התכלת (ד"ר ישראל זיידרמן). בגמרא במסכת מנחות קיימים ארבעה סימנים, וכפי שיוכח להלן, ולמעשה, לא הובא שם אלא סימן אחד בלבד, שאף הוא מוטל בספק. דומה שאין לתבוע מן הדייג הפשוט, שהוא יהיה הפרשן של דברי חז"ל בתלמוד, והוא שיחליט על זהותה של התכלת, על פי סימנים שאף התלמוד לא הגדיר בצורה ברורה.

ההנחה הפשוטה היא, שיש לתת בידי הדייג ידיעות הכרחיות וסימנים ברורים, שיש בהם וודאות. כפי שיוכח להלן, איננו מוצאים בדברי חז"ל רשימה מדויקת של סימנים, לפיכך, לא ברור כיצד נאספו על ידי החוקרים סימנים חדשים, וכיצד עלה מספר הסימנים והגיע לכדי שמונה עשר.

א. - החלזון דמיו יקרים

ניטול לדוגמא אחד הסימנים שנזכר בגמרא, היינו, שהתכלת "דמיו יקרים". דומה שאין להסיק מן העובדה הזו כשלעצמה דבר.

'יוקר' ו'זול' הם דבר יחסי לכל תקופה, שכן, הדבר תלוי בגורמים רבים,

ובמציאותו של החפץ בכמות מרובה בשוק, או העלמו מן השווקים. כמו כן, יש דור, שהוצאת פרוטות אחדות נחשבת להוצאה גדולה, ויש דור, שהשפע מצוי והפרוטה מצויה. בדור כזה אף הוצאה כספית ניכרת אינה נחשבת לדבר יקר מדי שאינו בהישג יד.

ברור לכל, שארבעה חוטי תכלת לטלית, שאדם קונה אותם אחת לכמה שנים, אינם צריכים להיות דבר יקר מדי; שכן גם על תפילין אדם צריך להוציא סכום נכבד. ברור אפוא, שמחיר התכלת כשלעצמו אינו מזהה דבר באשר לחלזון. בודאי שאין לו משמעות כשאין חז"ל נוקבים בסכום מסוים, אלא מגדירים הגדרה כוללת מאד: "דמיו יקרים".

מצוות התורה והתכלת ביניהן ניתנו לפי יכולתו של אדם והישג ידו

לפי התיאורים בדברי החוקרים, נדרשו אלפי קונניות להפקת גרם אחד של תכלת (לפי נסיונות שנעשו לאחרונה, די בעשרות אחדות של חלזונות להפקת תכלת). כמו כן מביאים הם מקורות קדומים, לפיהם מחיר בד צבוע תכלת עלה פי ארבעים על מחירים של בד צבוע בצבע אחר. האם התורה התכוונה, שמצווה זו תתקיים דוקא בתכלת יקרה שביקרים? או שמא אף תכלת מסוג זול יותר אף היא כשרה?

אלו דברי חז"ל בויקרא רבה (פרשה כ"ז פסקה ו') "אמר הקב"ה: עשרה מיני בהמות [כשרות] מסרתי לך. שלשה ברשותך ושבעה אינן ברשותך: שלשה ברשותך: שור, כבש ועז, ושבעה אינן ברשותך: 'איל צבי ויחמור ואקו ודישון ותאו וזמר'. לא הטרחתי עליכם ולא אמרתי לכם, להתייגע בהרים להביא לפני קרבן מאלו שאינן ברשותך, אלא ממה שברשותך, ממה שגדל על אבוסך".

אם נצא מתוך הנחה, שהתכלת היא דבר נדיר, הקשה להשגה, נמצא, שהתורה מטריחה אדם מישראל לקיים מצוות ציצית, באמצעות דבר שאינו בהישג ידו. משל היו אומרים לאדם, טול אתרוג המצוי בצדו השני של כדור הארץ, שאין ידו מגעת לשם.

ראה שם במדרש בפסקה ב' שם נדרש הפסוק: "מי הקדימני ואשלם" (איוב מ"א): "מי קילס לפני עד שלא נתתי לו נשמה?... מי עשה לי מעקה עד שלא נתתי לו גג? מי עשה לי מזוזה עד שלא נתתי לו בית?... מי עשה לי ציצית עד שלא נתתי לו טלית?... מי הפריש לפני חלה עד שלא נתתי לו עיסה?" במדרש שלפנינו רשימה של שאלות הבאות להדגים סידרת מצוות, שאין הקב"ה מחייב לקיים אותן, אלא אם כן נתן לאדם תחילה את האמצעים ואת החמרים לקיום המצווה.

בהתאם למדרש, אפילו את חוטי הלבן בציצית אין הקב"ה מחייב לעשות עד שנתן תחילה לאדם טלית. לעומת זאת במצוות תכלת נראה לכאורה, שהקב"ה מחייב את האדם להטיל תכלת יקרה בציצית, כשהתכלת אינה בהישג ידו.

כלל פשוט הוא בהרבה מקומות בתלמוד, ש"התורה חסה על ממונם של ישראל" (ראש השנה כ"ז) האם נאמר, שבתכלת שבציצית חייבה דווקא לבזבז ממון?

שאלות אלו מביאות לכלל מסקנה, שהיתה תכלת הניתנת להשגה ומצויה בידי הכל, ושמחירה היה בהישג ידו של כל אדם מישראל, וזו היתה התכלת הכשרה לציצית.

ב - החילזון עולה אחת לשבעים שנה

יש מקום להעיר, על סימן נוסף המובא בתלמוד, והוא, שהחלזון "עולה אחת לשבעים שנה". דומה, שיש מקום לדון בדבר, האם יש בכך "סימן" המאפשר לזהות את החילזון. לו היו חז"ל מציינים את היום בשנה, שהחלזון עולה בו, וכמובן את שנת עלייתו האחרונה, וכן את מקום עלייתו, הרי יש בכך סימן כל שהוא המאפשר לאתר את החילזון. בהעדר פרטים אלה, הסימן מאבד את משמעותו, ומציאת החילזון הופכת לדבר מעורפל, ולמעשה, אף בלתי אפשרי.

כוכב העולה אחת לשבעים שנה ומשמעותו לענין החילזון

הגמרא במסכת הוריות (י' ע"א) מביאה מעשה ברבן גמליאל ור' יהושע, שנסעו בספינה. רבן גמליאל הביא עמו לחם כצידה לדרך, ואילו ר' יהושע הביא עמו בנוסף לכך גם סולת, שכן הלחם מתעפש ברבות הימים, ואילו הסולת משתמרת גם תקופה ארוכה. משאזל הלחם בצידתו, נזקק רבן גמליאל לצידתו של ר' יהושע. שאל אותו רבן גמליאל, האם ידעת שיקרה לנו עיכוב כה גדול בדרך, שהבאת אתך סולת? אמר לו ר' יהושע: "כוכב אחד יש, לשבעים שנה עולה ומתעה את הספינים, ואמרת, שמא יעלה ויתעה אותנו" (ראה שם ברש"י את השיטה בה ניווט רב החובל באותם ימים את הספינה על פי כוכבי השמים, והטעות האפשרית כשמתגלה פתאום כוכב חדש). אף רבי יהושע לא ידע בוודאות, מתי יעלה הכוכב ואם יעלה. היתה לו ידיעה כללית על קיומו של כוכב העולה אחת לשבעים שנה, ולפיכך, ליתר בטחון נטל עמו מזונות נוספים לשעת צרה. לעומתו רבן גמליאל, עם כל חכמתו, לא ידע על קיומו של כוכב העולה אחת לשבעים שנה.

הביטוי בדברי חז"ל המדבר על חלזון, שעולה "אחת לשבעים שנה", מדבר על משהו נדיר מאד ובלתי מצוי, שאפילו חכמים גדולים אינם מסוגלים לעמוד עליו. הרי אין להעלות על הדעת, שכלל ישראל יוכלו לעשות לעצמם חוטי תכלת מחלזון נדיר כל כך, כשאין כמעט כל דרך לגלותו. כמו כן הקביעה, כי חכמינו ז"ל נתנו דווקא בהגדרה מעורפלת זו, סימן לציבור ולדייגים על מהות התכלת, נראית מוזרה.

דומה, שעל כרחנו עלינו להגיע למסקנה, שהמשפט "עולה אחת לשבעים שנה", איננו 'סימן', כפי שרצו חוקרים שונים לומר.

התורה לא תסמוך דבריה על הנס

לאור האמור שהמשפט "עולה אחת לשבעים שנה" איננו סימן, עם זאת נותרה עדיין השאלה: אם אכן חילזון זה עולה לעיתים רחוקות, היתכן שהתורה תבסס את מצוותיה, כמו תכלת לציצית, או תכלת לבגדי כהן גדול, על מציאות כה נדירה של חלזון, שיש להיערך שבעים שנה כדי לצודו? - והיה אם יקרה שיחמיצו את השעה בה עולה החילזון, ולא יאספו את הכמות הנדרשת, התבטל משום כך מצות תכלת בציצית? והאם תבטל משום כך מצוות בגדי כהונה?

אם נאמר שאכן כך, נמצא שכל עבודת המקדש בטלה, שכן אין העבודה אפשרית אלא בבגדי כהונה שיש בהם תכלת.

כלל גדול קבע הרמב"ן בפירושו לתורה, וכתב זאת פעמים אחדות, ש"התורה לא תסמוך דבריה על הנס" (ויקרא כ"ו י"א ועוד). שכן, אין התורה מצווה מצוות, שקיומן אינו מתאפשר אלא בעזרת התרחשות ניסים ונפלאות. אמנם במקרה שלפנינו אין מדובר בנס גמור, אך מציאת התכלת העולה מן הים פעם בשבעים שנה, בלא לדעת מראש את יום עלייתו של החלזון, היא מעשה נסים.

לדעת אלה הרואים בדברי חז"ל אלה דברים כפשוטם, יהיה צורך להכין אלפי אנשים, שיהיו מוכנים לבא לפי קריאה פתאומית למקום כל שהוא ששם יעלה החלזון, כדי לאסוף כמות עצומה של חלזונות, שתספיק לקיום המצוות על ידי כל עם ישראל למשך שבעים שנה וכלל הוא, "שאין סומכין על הנס" (ירושלמי יומא א' ד' ועוד).

שכיחותה של התכלת

מן התיאורים בתלמוד, עולה תיאור שונה, שהתכלת היתה מצויה תדיר ובשפע, שכן כך מובא במגילה (י', ע"א): "אמר זבולון לפני הקב"ה: רבונו של עולם: לאחי נתת להם שדות וכרמים ולי נתת הרים וגבעות, לאחי נתת ארצות ולי נתת ימים ונהרות?! אמר לו: כולן צריכין לך על ידי חילזון שנאמר: 'עמים הר יקראו... כי שפע ימים ינקו ושפוני טמוני חול'. תני רב יוסף: 'שפוני' - זה חלזון" ... ומסביר רש"י שם: "כולן צריכין לך - כל אחיך יהיו צריכין לך... 'עמים הר יקראו' - מכל השבטים יתקבצו להריך לקנות שפוני טמוני חול". ובהמשך שם: "כל המוצא חילזון, ונוטלו בלא דמים אינו מצליח".

התרעומת של זבולון היתה על כך, שלשאר השבטים יש ארצות ונחלות שיש בהן אפשרות לעבד שדות וכרמים לפרנסתם, ואילו נחלתו של זבולון אינה פוריה, ולא נותרו לו אלא ימים ונהרות, וכיצד יתפרנס? ותשובת הקב"ה היא, שכל השבטים יצטרכו לו, ויתקבצו לנחלתו, לקנות חילזון, ואפילו מי שילקט חילזון בעצמו ישלם לבני שבט זבולון על החלזון שמצא בנחלתם. ברור מן הדברים, שפרנסת השבט במהלך השנה היתה מאספקת כמויות של תכלת מן החלזון לצרכי שאר השבטים, והיה בכוחו של המסחר בתכלת לתת תעסוקה ופרנסה כל ימות השנה לשבט שלם.

מעתה, אם נאמר כדלעיל, שהחלזון עלה מן הים אחת ל"שבעים שנה, איך אפשר לתלות פרנסת שבעים שנה לשבט שלם ממצוייה המזדמנת באופן חד פעמי? נמצא, שהתרעומת של זבולון, למה נשללה ממנו פרנסה מסודרת, במקומה עומדת. גם ההוספה בגמרא ורש"י, בדבר האפשרות הקיימת לכל אדם משבטי ישראל למצוא את התכלת ולאסוף את החילזון, אלא שלא יראה ברכה בפרנסתו ממנה, מלמדת, שהתכלת היתה דבר מצוי ושכיח, והיה צריך להבטיח את זכותו הבלעדית של זבולון לאספקתה לכלל השבטים.

(יש להזכיר את מאמרם המפורסם של חז"ל, שקורח חילק מאתיים חמישים טליתות, שכולן תכלת למאתים וחמישים מקריבי הקטורת, זאת למחרת היום בו ציוה משה לעשות פתיל תכלת על כנף הבגד, ולא היה צריך להמתין שבעים שנה להופעתו. מאמר זה בנוי על כך, שהתכלת אינה דבר נדיר והיא מצויה בידי בני אדם).

צבע התכלת כפרנסה לדייגים לצובעים ולמוכרים

כך גם נראה מן העובדה המובאת בירמיה (נ"ב ט"ז), שכאשר גלו השבטים לבבל, נשארו בארץ מלקטי חלזון ככתוב: "ומדלות הארץ השאיר נבוזראדן רב טבחים לכורמים וליוגבים" מסבירים חז"ל: 'יוגבים', אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד

חיפה" (שבת כ"ז, ע"ב). דלת הארץ הופקדו על ידי נבוזראדן ללקט חילזון בתחום הנרחב שבין צור לחיפה. מדובר אפוא על תעסוקה מרובה לאנשים רבים, אשר זה עיסוקם המתמיד לצוד חילזון.

אם נקבל את הדברים כפשוטם, שהחילזון עלה מן הים פעם בשבעים שנה, נצטרך לומר, שנבוזראדן השאיר אלפי אנשים בטלים בין חיפה לצור, כדי שפעם אחת במהלך שבעים שנות הגלות יאספו תכלת לשמושו. בהכרח עלינו לומר, שהיתה זו עבודת איסוף קבועה, ולפיכך הותיר אנשים בארץ כמתבקש ממלאכת צביעת התכלת.

על שכיחות מציאות התכלת, ניתן גם ללמוד מן המאמר במסכת סוכה (כ"ו ע"א) האומר: "כותבי ספרים תפילין ומזוזות, הן ותגריהן ותגרי תגריהן, וכל העוסקין במלאכת שמים - לאתווי מוכרי תכלת, פטורין מקריאת שמע, ומן התפילה, ומן התפילין ומכל המצוות האמורות בתורה". במאמר זה מתוארת מציאות עובדתית של אנשים, שזה היה מקצועם: מוכרי תכלת. מתוך הענין נראה, שהקהל נזקק להם גם בשעות המוקדמות של היום, ולפיכך פטרו אותם מקריאת שמע של שחרית מן התפילה ומן התפילין, ואף מאותן מצוות האמורות בתורה, שאדם מתחייב בהם במשך היום.

כך גם נראה מן הגמרא במסכת עבודה זרה (ל"ט ע"א) שם מובא: "חצר שמוכרין בה תכלת, הרי היא בחזקתה עד שתיפסל", היינו, חצר שדיירה מייצרים תכלת, הרי היא כשרה לציצית, עד שיצא ערעור על חזקת כשרותם. הוה אומר, התכלת לא היתה תופעה נדירה, אלא תופעה שכיחה, והיתה מיוצרת בחצרות ידועות עם מסורות של שנים. ייצורה ומכירתה העסיקו רבים מישראל, דייגים, וצובעים ומוכרים, וממנה היתה פרנסתם כל ימות השנה. כמו כן ברור לאור האמור, שכאשר אמרו חז"ל, שהחלזון "עולה אחת לשבעים שנה", לא באו בכך לתת סימן, אלא לתת מושג כלשהו בדבר הצורך להתמחות בהשגתו. כאמור, אם נקבל משפט זה כפשוטו, אין לך סימן גרוע ממנו לזהוי התכלת.

ג - החלזון - 'גופו דומה לים' - ופרשנות החוקרים

סימן אחר, שמנו החוקרים לזיהוי החלזון הוא התיאור בתלמוד, ש"גופו של החלזון דומה לים".

האדמו"ר ר' גרשון הניך מרדזין, בספרו 'שפוני טמוני חול', מסביר את הסימן האמור, שהכוונה היא, לא לגוף החלזון עצמו, שכן, מראהו החיצוני אינו כחול כצבע הים, אלא שהתכלת היוצאת ממנו דומה לים, "היינו, מראית ים המערבי והתיכון, שהוא מצוי ועולה משם... משמע, שהים שהיה מצוי בו ועולה ממנו גורם מראיתו" (עי"ש סימן ב' אות א'). פירושו תמוה, שכן אם אמרו חז"ל 'גופו דומה לים', איך אפשר לפרש במאמר זה פשט אחר, היינו, שהצבע שמפיקים מן הכיס שבגופו, הוא

מאמר

פתיל תכלת

והוא חלק שני לכאמר; שמוני טמוני חול' אשר הוצאנו לאור בעוהש' בשנת
תרס"ז שבו נחבאר אפשרות כציאת התכלת בזמן הזה. ובחלק הזה
יתבאר שהחלון נמצא על פי הסיכונים הטבוארים מדברי חול'
שהם נמצאים באותו חלון הנמצא, שמורים באצבע שזה הוא
החלון שבדמו צבעו את התכלת לפניו כישראל למלאכת
המסכן ולציצית. ונודל יקרתו אז. וזמן העלמתו.
ולאיוזה סבה נעלם. ודיני פרטי כראה התכלת
והצביעה והבדיקה ומעלות התכלת
ופגולותיה היקרים, ודיני הטלת התכלת
בציצית הכריכות והתוליות, וקונטרס
שער התשובה לבאר קנה
דברינו במאמרנו
הראשון:

אשר העליתי והכינתיו בכניי הצעיר והרל באלפי ישראל
גרשון חנוך באאט"ר הרב הנאין הכדוש סוהר"ר יעקב זללה"ה סאיובצא.

ווארשא

בדפוס ר' חיים קעלפער נ"י ברחוב נאוואליסיע נומר 11

שנת תרמ"ה לפ"ק

יוצא לאור מחדש

בהוצאת ועד חסידי ראדזין בא"י

פיעה"ק ירושלים תונב"א

שנת תשמ"ג לפ"ק

שער הספר פתיל תכלת של הרבי מרדז'ין

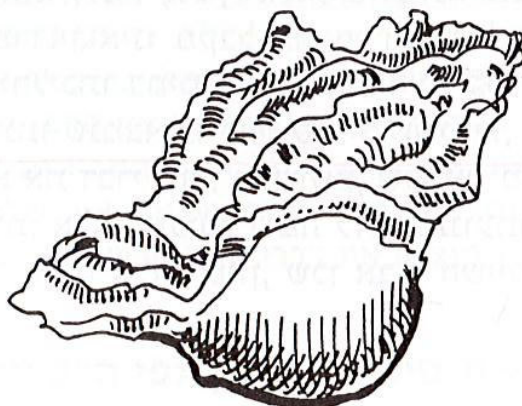
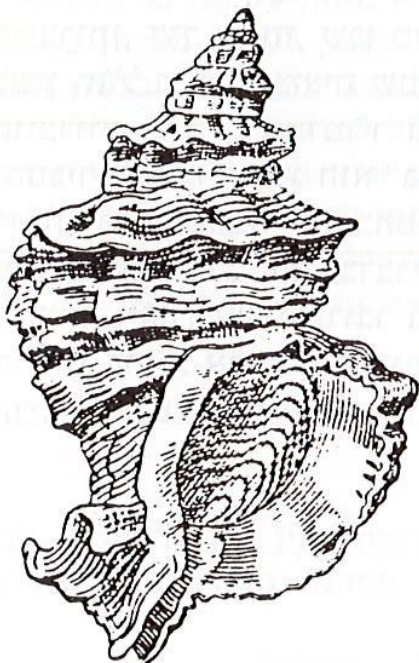
הדומה לים? הפירוש זר ורחוק ואינו מתיישב כלל במילים, ואין למלה "גופו" שום מובן אחר מאשר, שגוף החלזון דומה בצבעו לצבע הים.

ואכן, כך מסביר רש"י: "גופו - מראה גופו", וכך גם בפירוש רבנו גרשום מאור הגולה.

אף הרמב"ם בהלכות ציצית (פרק ב' הלכה ב') כותב: "ואחר כך מביאים דם חילזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת". נראה, שכוונתו לומר, שצבע הדג הוא כעין התכלת. הסבר כזה, אכן נותן בידינו סימן להכיר את החילזון והדג על פני יצורים אחרים. אך אם מדובר על סימן המצוי בצבע המופק מן החילזון, שהוא, בתוספת סממני הצביעה, נותן לנו סימן לזיהוי החילזון, הרי זה "סימן" מורכב ומסובך, התלוי בגורמים רבים ואינו מוכיח דבר.

החוקרים מתאימים את פירוש המאמרים לאור מסקנות המחקר על פי מבטם

גם אלו הסבורים, שהחלזון הוא הארגמון כהה הקוצים, כמו ד"ר ישראל זיידרמן (במאמרו ב'תחומין') והרב אליהו טבגר (במאמרו ב'מוריה' שנה י"ח גליון ג'-ד') התקשו ליישב את הסימן שנתנו חז"ל - "גופו דומה לים", שכן קונכיית הארגמון לדבריהם היא חסרת צבע, לפיכך נתנו לסימן זה פירושים אפשריים. לדעת ד"ר זיידרמן הקונכיה "עשויה להיות משופעת בצבעי כחול וסגול חזקים" בהיות החילזון בחיים. מדבריו נראה, שאין זו תופעה שכיחה, ופעמים שיש על הקונכיה צבעי כחול וסגול, ופעמים שמופיעים צבעים אחרים או שמא אינם מופיעים כלל, ואם כן איזה "סימן" הוא זה.

ארגמון קהה קוצים - קונכיות

הרב טבגר מפרש את כוונת חז"ל באופן שונה, היינו, "שנרתיקו עשוי קמטים קמטים העשויים כגלי הים, ובזה הוא דומה לים עם המון גליו", וראה בדבריו שם פירוש אפשרי נוסף. פירושים אלה רחוקים מן הפשט, שכן במסכת ציצית נאמר, ש"גופו דומה לרקיע" ובהכרח שהכוונה היא שצבע העור או הנרתיק כצבע הרקיע ואין הכוונה ל"קמטים".

לדעת הרב הרצוג מראית גופו של החלזון היא כמו הים, "כלומר כחול עמוק" - כלשונו ואכן קונכיית הסגולית המוצעת על ידי הרב הראשי כחלזון התכלת, יש בה הסימן החיצוני הנ"ל (אף כאן אין זה סימן מובהק, שכן צבע הסגולית נוטה יותר לסגול מאשר לכחול הים או לתכלת הרקיע).

מתברר לאור האמור, שה"סימן" המובא בדברי חז"ל ניתן לפרשנויות, זאת, כשהמושג 'סימן' מעצם טבעו, הוא חד משמעי, ובא להבדיל באופן ברור בין חפץ אחד למשנהו, וכגון מה שאמרו חז"ל במסכת בבא מציעא (כ"ז ע"ב): "שומא-סימן מובהק הוא", כלומר, שומא במקום מסוים בפניו של אדם וכד', זה סימן מובהק המבדיל את אותו אדם מכל אדם אחר. כך גם הסימן המבדיל בין נערות לבגרות הוא, שתי שערות (קידושין ד') וזה סימן שאינו ניתן לטשטוש ואינו נתון לפרשנויות. במקרה שלפנינו, קיומן של פרשנויות שונות מוכיח, כי הסימן אינו סימן.

ד - ברייתו דומה לדג

הסימן האחרון, שגותר מבין הסימנים שצינו חז"ל הוא, ש"ברייתו" של החלזון "דומה לדג".

רש"י מסביר: "ברייתו" - תבנית דיוקנו, כלומר צורתו החיצונית. כך גם מסביר רבנו גרשום במקום. אם כי בפשטות, המלה "ברייתו" משמעותה בדרך כלל, הווצרותו, דרך לידתו, שכן מקורה במלה 'בריאה', שענינה יצירה. למעשה זוהי גם לשון חז"ל במסכת ציצית שם נאמר: "בריאתו דומה לדג", ונראה שהכוונה לתהליך הווצרותו ולידתו. האדמו"ר גרשון חנוך מרדזין אינו מקבל את פירושו של רש"י, ומסביר, שהדמיון לדג הוא "ברכות בשרו והליכתו במים על ידי סנפיריו", ככך הוא דומה לדג. כן מסביר הוא בהמשך, ש"בתכונתו שנמצא בו כעין סנפיר ששט בו, מעין תבנית ותכונת דג הים". בדבריו אלה הוציא את דברי חז"ל מפשוטם, שכן אין מדובר בבריאה ויצירה, ואין מדובר בצורה חיצונית, אלא בתכונה דומה לדג, בתנועתו של הדיוגון במים. אף המלה "סנפיר" שבדבריו, אינה אלא דמיון, שכן אברי השייט של הדיוגון אינם דומים לסנפירים כלל.

הרב הרצוג: למושג 'דג' בדברי חז"ל משמעות רחבה

הרב הרצוג זצ"ל התקשה מאד בהסברת הסימן הזה, שכן אם נהיה דבקים בפשט המילים, הסימן שבדברי חז"ל, סותר לחלוטין את תפישתו בדבר חלזון התכלת. חז"ל מדברים על כך, שהחלזון דומה לדג, ואילו לדבריו אין זה אלא צדף, שאין דמיון כלל בינו לבין דג.

אלו דברי הרב הרצוג: "הסימן הראשון קשה וזקוק לביאור. בכדי להבינו אנו צריכים להגדיר את המושג 'דג' בלשון רבותינו. חכמי האומות הקדומים קראו בשם 'דג' לכל בעלי החיים שבים". עיין בדבריו ('התכלת בישראל' פרק ה' ספר 'התכלת' מאת הרב מנחם בורשטיין) שהסביר את המושג 'דג' כמושג מאד כוללני, הכולל בתוכו כמעט את כל החיים שבים, וזאת, כדי לכלול את הצדף-קונכית הינטינה - מקור התכלת לדעתו - בין הדברים ש"ברייתם דומה לדג".

דבריו מעוררים תמיהה, שהרי דרכם של חז"ל כשהם מביאים דוגמא, להוסיף בכך הגדרה והבהרה. מכאן, שאם חז"ל אמרו, שהחלזון "דומה לדג", רצו בוודאי להבהיר ולחדד את ההבנה. ואילו לדברי הרב הרצוג, שהמלה "דג" היא מושג כללי, וכוונתו לבריות רבות ושונות שבים, ולשיטתו לא באו חז"ל להבהיר אלא לסתום ולטשטש. על כל פנים, "סימן" לזיהוי החילזון בוודאי אין כאן.

מקורות המוכיחים שלמושג 'דג' בדברי חז"ל משמעות מוגדרת

מעיון בפסוקים ובדברי חז"ל בכמה מקומות עולה, שפירושו של הרב הרצוג קשה, שכן, כבר בדברי התורה מוצאים אנו, שמשה אומר: "אם את כל דגי הים יאסף להם ומצא להם" (במדבר י"א כ"ב) בדבריו אלה מתכוון משה בוודאי לדגים טהורים, אשר למרות השינויים הקטנים ביניהם, יש להם צורה מזהה על פני בריות אחרות שבים. כך גם המשפט: "אינו דומה טעם דג העולה מעכו, לעולה מצידון ולעולה מאספמיא" (בראשית רבה ה) בוודאי מתכוונים חז"ל בדבריהם לדגים בלשון העם, שהם דגים הראויים לאכילה. כך גם במשליהם של חז"ל אמרו: "מה דגים הללו אינם נתפסים אלא בגרונם (בחכה) כך בניך אינם נתפסים אלא בגרונם" (בראשית רבה צ"ז) ועוד. במאמרים אלו וכיוצא בהם, המושג 'דג' מכוון לדג המוכר לכל, העולה על שולחנו של אדם. חז"ל אינם מתכוונים לא לשבלולים, ולא לחלזונות, או לסרטנים ובריות משונות אחרות שבים. איך שלא נאמר, נראה בבירור, שפירושו של הרב הרצוג מוציא את דברי חז"ל מפשרותם.

חמשת סימני החלזון לפי הרב יוסף קאפח

אף הרב יוסף קאפח שליט"א, מוצא הקבלה והתאמה בין דברי הרמב"ם לבין דברי חז"ל בדבר הסימנים המזהים של החילזון. המסקנה העולה מדבריו היא, שהחילזון שדברו עליו חז"ל והרמב"ם טרם נמצא.

אלו דברי הרמב"ם ופירוש המחבר בצדם:

"כיצד צובעין תכלת?... מביאין דם חילזון, והוא דג שדומה עינו לעין הים, ודמו שחור כדיו, ובים המלח הוא מצוי" (רמב"ם הלכות ציצית פרק ב' הלכה ב').
בפירושו מדגיש הרב קאפח את גירסת כתבי היד שלפניו, שם יש שינוי חשוב, שהדג "דומה עינו לעין הים", במקום גירסת הדפוסים שהוא דומה ל"עין התכלת".

השוואת סימני הרמב"ם עם הסימנים בדברי חז"ל

לדעת הרב קאפח, תיאורו של הרמב"ם חופף את סימני החילזון המובאים בדברי חז"ל. זו לשונו: "שים לב לתיאורו של רבינו, שהוא לשון הש"ס". כאן מונה המחבר את הסימנים:

א. הוא חילזון, וחילזון הוא חי מאורך, ונקרא במשנה בבכורות (פרק ו' הלכה ב') 'חלזון נחש'. ושם פירש רבנו: 'שני שמות נרדפים לענין אחד'. היינו, שיטת הרמב"ם לדעתו של הרב קאפח היא, שהחילזון צריך להיות מאורך בדומה לנחש.

ב. 'והוא דג'. צורת הדג ידועה, שהוא מאורך, והעד, אות 'נון' שלנו, שהיא על שם 'נונא', שהוא דג".

ג. 'עינו דומה לעין הים', כלומר, כשהוא חי, עינו דומה לעין הים, אבל דמו שחור כדיו, וזה סימן ד' [להלן].

ד. "וכפי שכתב רבנו לעיל הלכה א' שהוא כשאר המשחירין, וכאן [כתב] 'שחור כדיו', ולקמן הלכה ד': 'המשחירין', וב'מורה נבוכים', כפי שציינו לעיל, מזהה אותו עם השחור".

ה. הרב קאפח מוסיף סימן חמישי: ובירושלמי שבת (פרק א' הלכה ג') [מובא], דחילזון יש לו גידים ועצמות, וברור [שהכוונה היא] כמו כל דג אחר", עד כאן דברי הרב יוסף קאפח בפירושו.

על פירושו יש להעיר הערה כללית, הרב קאפח מתווה צורה חדשה של חילזון, שספק אם בעל חיים כזה מצוי בעולם: א. החלזון צריך להיות ארוך בדומה לנחש. ב. הוא צריך להיות דומה לדג מאורך. ג. צבעו החיצוני כשהוא חי צריך להיות תכלת בדומה לים. ד. דמו שחור כדיו. ה. יש לו שלד של גידים ועצמות ככל דג אחר.

לאור מערכת סימנים זו, שמציע הרב קאפח יש לשאול: איך אפשר לקרוא, לסימנים שנתנו חז"ל 'סימנים'? הרי כל פרשן - ופירוש הרב המחבר בכלל זה - מרכיב מערכת שונה של סימנים ומפרש את פרטיה באופן שונה. דומה שזה עצמו סימן והוכחה שאין אלו סימנים. לאור תיאורו של הרב קאפח יש לחפש בעל חיים חדש, השונה מכל התיאורים הקיימים, בתקווה, שאכן אפשר יהיה להפיק מדמו תכלת.

כן יש לשאול לשיטתו, מדוע השמיט הרמב"ם סימנים מפורשים המובאים בדברי חז"ל, כגון, שהדג עולה אחת לשבעים שנה, וכן ש"דמיו יקרים"?

גם הסימן, שיש לחילזון "גידים ועצמות", אף הוא לא מובא בדברי הרמב"ם? יש אף להעיר, שחז"ל אינם מזכירים במקום כל שהוא, שצבע דמו של החילזון שחור.

יש אפוא מקום לתמיהה על דברי הרב קאפח הקובע, ש"תיאורו של רבנו [הרמב"ם] הוא לשון הש"ס", זאת במה?

הסימן "ברייתו דומה לדג" - אבן נגף בדרכם של החוקרים

במאמרו של ד"ר ישראל זיידרמן ב'תחומין', מופיעה רשימה של שמונה עשר סימנים שונים, לזיהוי החלזון על פי שיטתו, שהוא כאמור, 'ארגמון קהה הקוצים'.

לאחר העיון, דבריו אינם מתיישבים, ואף מנוגדים לדעת חז"ל האומרים, שהחלזון "ברייתו דומה לדג", שכן, אין כל דמיון בין הקונכיה הקשה של הארגמון קהה הקוצים, לבין צורת הדג המוכרת לכל.

ואכן, השמיט ד"ר זיידרמן את הסימן הזה מרשימת שמונה עשר הסימנים שקבע. המספר שמונה עשר סימנים מתמיה, שכן בתלמוד מובאים במפורש ארבעה סימנים בלבד, כמובא לעיל. מבין ארבעת ה"סימנים" האמורים הסימן "ברייתו דומה לדג" עשוי להיות סימן עיקרי, והנה, דווקא סימן מזהה זה הושמט מרשימת הסימנים שהביא ד"ר זיידרמן, במקומו הובא לקט סימנים שאינם נזכרים במפורש בתלמוד, כי אם בדברי 'ראשונים' ו'אחרונים' בעיקר. הסימן "ברייתו דומה לדג" מובא בדברי חז"ל במסכת ציצית וכן בתלמוד במסכת מנחות (מ"ד). כך גם רש"י והרמב"ם מביאים את הסימן הזה כאחד מסימני חלזון התכלת. קשה להבין, מדוע השמיט ד"ר זיידרמן סימן זה ממחקרו? הדבר המסתבר הוא, שסימן זה עומד בסתירה למחקר על פי שיטתו.

כמובא לעיל, הרב הרצוג מנסה להתמודד עם השאלה, אך מודה ומתוודה, שהסימן שהציגו חז"ל קשה, ואינו מתישב עם שיטתו בדבר חלזון הינטינה. הפתרון שמציע הרב, שהמושג "דג" בדברי חז"ל כולל גם קונכיות וצדפים כאמור, אינו מתישב עם ההגיון הישר.

הנחות מוטעות ביסוד מחקר התכלת

בדברי חז"ל נאמר: "אין צובעין תכלת אלא בחילזון" (מסכת ציצית). כיוצא בכך אמרו בתוספתא (מנחות פרק ט'): "תכלת אין כשרה אלא מן החילזון, הביא שלא מן החלזון - פסולה".

ביסוד המחקר של חוקרי התכלת מונחות שלש הנחות: הנחה א': חכמינו ז"ל התכוונו לחלזון מסוים כחלזון התכלת, אי לכך רק גילוי של החילזון המסוים שאליו התכוונו חז"ל יאפשר את קיום מצוות התכלת.

הנחה ב': חכמינו ז"ל קבעו סימנים, שבאמצעותם יוכלו חכמי כל דור ודור או הדייגים לזהות את החילזון.

הנחה ג': המושג "סימן" הוא מושג רחב הכולל בתוכו אפשרויות אחדות.

הנחות אלו העומדות ביסוד המחקר, נקבעו באופן שרירותי על ידי החוקרים אך הן כפי שיוכח להלן חסרות בסיס.

ההנחה שחילזון אחד בלבד כשר לתכלת - אינה בדוקה

באשר להנחה הראשונה, שהתכלת כשרה מחילזון מסוים אחד ויחיד ואין שני לו יש לומר, שכשאמרו חז"ל, ש"התכלת אינה כשרה אלא מן החילזון", באו בכך לשלול אפשרות להביא תכלת מן הצומח או מחמרים אחרים, אך אף לדעת חז"ל, כל חלזון שבים המפיק תכלת צבעו כשר למצוות התכלת.

ההנחה שחז"ל קבעו סימנים לזיהוי התכלת - חסרת בסיס

באשר לקביעה, שחז"ל נתנו בידינו סימנים ברורים של החילזון (הנחה ב') אף הנחה זו חסרת בסיס. כמוכח לעיל, ה"סימנים" המובאים בדברי חז"ל אינם סימנים משום בחינה.

א. כמובא לעיל, הסימן שדמי התכלת יקרים אינו יכול להיות סימן.

ב. כן מתברר, שהסימן שהחלזון עולה בתאריך כלשהו אחת לשבעים שנה אינו יכול להיות סימן.

ג. הסימן "גופו דומה לים" או "דומה לרקיע" - קלוש, שכן הוא כוללני מדי, ואינו מזהה דבר.

ד. הסימן הרביעי "ברייתו דומה לדג", הוא הסימן היחיד המקדם במשהו את זיהוי החלזון, אך החוקרים אינם מסוגלים להתמודד איתו. כפי שקורה לעיתים במחקר, אף סימן זה, פשוט מערים מכשולים, ו"מפריע" למסקנות הרצויות. לפיכך התעלמו החוקרים מן הסימן הזה, או עקפו את הבעיה, כל חוקר בדרכו.

'סימן' בא לאבחן ולהגדיר ולא לטשטש

באשר להנחה ג', ברור לכל, כי המושג 'סימן' מעצם מהותו בא לצמצם, ותפקידו לאבחן, ולהעדיף דבר אחד על חברו. בדברי חז"ל מובא המושג 'סימן' ביחס להשבת אבידה על פי סימן מזהה, או זיהויו של אדם שנפטר - לענין היתר עגונה למשל - על פי סימני המיוחדים, ועוד.

סברא פשוטה היא, שאי אפשר לזהות אדם על פי "סימן" נפוץ, כגון, ששערותיו שחורות או עיניו חומות, שכן אין ב"סימנים" אלו כדי לאבחן, ולהעדיף אותו על פני אדם אחר.

באותה מידה אי אפשר לומר, כי הסימן של חילזון התכלת הוא בכך, שהוא "דומה" בענין כלשהו לבעלי החיים הרבים המצויים בים.

המושג "דומה" סותר את המושג "סימן", שכן 'סימן' הוא דבר חד משמעי שאין עליו חולק. ואילו "דומה" פירושו, דמיון רופף, אשר ניתן למצוא השוואה בצד כלשהו בין הנושא הנדון לבין הדבר אליו מנסים לדמות. במקרה שלפנינו השתמשו חז"ל פעמיים בלשון "דומה": "דומה לים" "דומה לדג". בכך השאירו מרחב לדמיון, ואפשרות למצוא מכנה משותף, אך אין בתיאורים אלו "סימן" של ממש לזיהוי החלזון.

הבסיס העיקרי עליו נשען חקר התכלת הוא מאמר חז"ל באגדה

יתרה מזו, יש לתמוה על אנשי מחקר, שלקחו כאבן יסוד למחקריהם מאמר מתחום האגדה.

המעיין במסכת מנחות (מ"ד ע"א) יווכח, שסידרת סימנים זו מקורה במאמר אגדה בתלמוד, שכן המאמר הובא בתוך סדרת מאמרי אגדה בענין מצות ציצית והתכלת. בין השאר מובא בגמרא שם מאמרו של ר' מאיר: "מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע וכו'". בהמשך לכך, ואגב גררא, הובאו מאמרים נוספים, וביניהם המאמר ממסכת ציצית, ש"חילזון זה, גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג, ועולה אחת לשבעים שנה... לפיכך דמיו יקרים". סמיכות המאמרים מקורה במשפט, "גופו דומה לים", שיש לו קשר מילולי עם המאמר "תכלת דומה לים". ברור מתוך הענין, שמאמר זה הובא כדבר אגדה, ובדרך אגב. כיצד אם כן ניתן להפוך מאמר כגון זה, למערכת מסודרת של "סימנים", שנקבעה כביכול על ידי חז"ל, וכאילו הובאו כאמת מידה הלכתית לזיהוי התכלת.

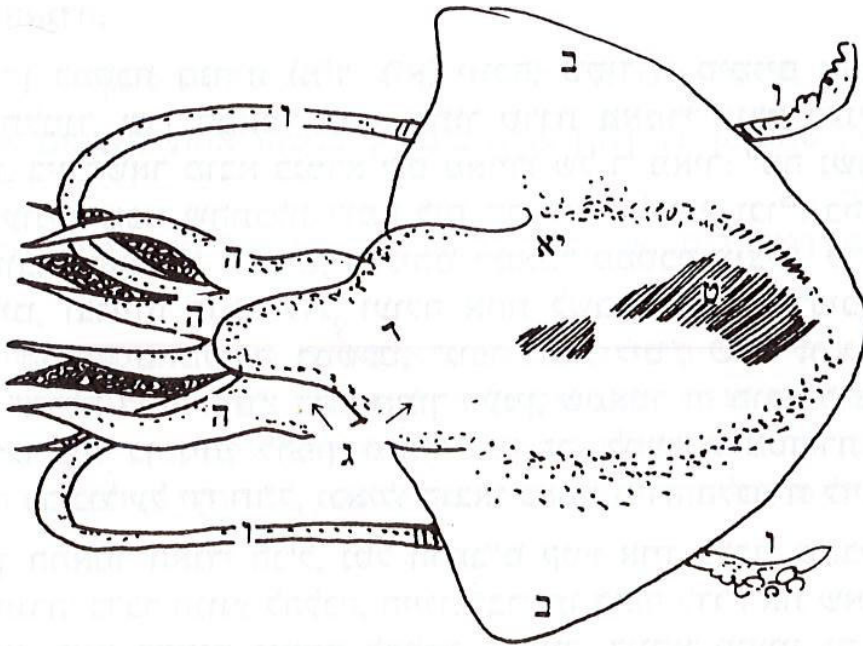
מתוך המאמר האגדי הנ"ל, נטל הרמב"ם קטע אחד בלבד, שהביא אותו בספרו 'משנה תורה' כדבר הנוגע להלכה, היינו: "ברייתו דומה לדג". את שאר חלקי המאמר לא הביא, כיוון שאינם נוגעים להלכה. כאמור, דווקא מסימן זה, המובא בדברי הרמב"ם לענין הלכה, מנסים החוקרים להתעלם.

עיון ברשימת הסימנים שהביא כל חוקר להצדקת שיטתו מוכיח את האמור, היינו, אין אף סימן מוצק המנוסח באופן ברור על ידי חז"ל, אלא כל חוקר פירש את הסימנים לפי טעמו. יתר על כן, להצדקת שיטתם המיוחדת, הוסיפו החוקרים והביאו סימנים חדשים, - "מובהקים" לדעתם. אך סימנים אלו גופם טעונים בירור: שכן, אינם מופיעים בדברי חז"ל, ואם כן, כיצד יוכלו לשמש כסימנים?

החלזון יש לו גידים ועצמות - שלושה חוקרים ושלוש עמדות

כדוגמא בלבד, נציין את אחד הסימנים שנידונו בדברי החוקרים, לאור דברי התלמוד הירושלמי (שבת פ"א הלכה ג') שם מובא, שהחלזון יש לו גידים ועצמות.

האדמו"ר מרדזין מסביר במאמר 'שפוני טמוני חול' (פסקא ג') את העיקרון, שהעצמות הן אחד מן המרכיבים של חלזון התכלת. כך גם קבע ב'מאמר פתיל תכלת' (פיסקא ד'). אך לא הסביר היכן מצויים העצמות בדיונון שזוהה על ידו כחלזון התכלת. הדיונון זוהי בריה רכה וסחוסית בלא עצמות, ואם כן הסימן הזה חסר בו. אולי התכוון לחלק הגירני הלבן, המתהווה מגוף החלזון כשהוא מתייבש לאחר מותו. אם אכן לכך התכוון, יש לשאול, הרי אין חלק זה הנוצר לאחר מיתה ראוי לשם 'עצמות', שכן אינו עצם המחזיק את הגוף בחיים, לא מבחינת החוזק ולא מבחינת הצורה. יש להוסיף ולשאול, שאין לראות בעצמות כשלעצמן סימן, שהרי הרבה דגים שבים יש בהם עצמות, במה איפה מיוחד דג התכלת, שיש לו אף הוא עצמות?

דיונון הרוקחים - חלזון התכלת לפי שיטת הרבי מרדזין

הרב הראשי י.א. הרצוג זצ"ל, אשר לדעתו הינטינה היא חלזון התכלת, מסביר, שהקונכיה שהסגולית חיה בתוכה, היא העצמות. לדעתו אין הבדל אם מדובר בעצמות המהוות את שלד בעל החי מבפנים כשאר הדגים, או "עצמות" העוטפות אותו מבחוץ, שתי הצורות ראויות לשם עצמות, לדעתו. פירושו מקורי, אך דומה שסימן אין כאן.

ד"ר זיידרמן איננו מונה את הסימן הזה כלל בין הסימנים המזהים, אולי משום שלא היה מקובל עליו הפירוש, שקונכיה חיצונית נקראת 'עצמות'.

דעת חז"ל: התכלת כשרה מן החילזון למינהו ופסולה מן הצומח או מחומר אחר

העולה מן האמור הוא, שהסימנים הנזכרים בדברי חז"ל ובדברי 'ראשונים' ו'אחרונים', אינם סימנים במובן המקובל, ואין בהם כדי לזהות את החילזון. בתיאורים הנזכרים לעיל, לא באו חז"ל לקבוע סימנים, אלא לתת מושג כללי על החילזון מקור התכלת. עצם החובה להפיק את התכלת מן החלזון דווקא אינה מוכחת, וכפי שעוד יבואר להלן, אך העיקרון הנראה מדברי חז"ל הוא, שכל חילזון שבים, שאפשר להפיק ממנו תכלת הרי הוא כשר, ולא דווקא חילזון מסוים. לכך התכוונו חז"ל כשאמרו במסכת ציצית: "אין צובעין תכלת אלא בחילזון".

מכאן התיאורים השונים בדברי חז"ל בענין החילזון: פעמים שהוא חלזון שבים, ופעמים שהוא חלזון שביבשה, פעמים שיש לו גידים ועצמות, ופעמים שיש לו נרתיק, פעמים שהוא דומה לדג ופעמים שהוא דומה לתולעת, תאורים אלה ודומיהם אינם מדברים על אותו חילזון, אלא על חלזונות שונים המפיקים תכלת שכולם כשרים למצווה.

גם התיאור, שהחילזון עולה אחת לשבעים שנה, לא בא אלא לתת מושג כללי על כך, שקשה להשיג אותו, כי גם דבר המצוי מצד עצמו, פעמים שקשה להשיגו עקב מניעות שונות. ברור, שבמצב של גלות וחרבן קשה יותר להשיג תכלת, ולפיכך המשילו חז"ל ואמרו: "עולה אחת לשבעים שנה", כשם שאמרו כך על "כוכב העולה אחת לשבעים שנה" כנ"ל, שהכוונה היא, שהכוכב בא באופן מפתיע ומזדמן לעתים רחוקות. כך גם מה שאמרו חז"ל בתענית (כ"ג), בענין עץ החרוב הטוען פירות לאחר שבעים שנה מיום נטיעתו, כשהדבר ידוע, שהחרוב נותן פירות שנים אחדות לאחר נטיעתו, בדומה לשאר עצי הפרי. לפיכך מה שבאו חז"ל לומר הוא, שהחרוב משתהה עד שהוא נותן את פרי הביכורים שלו.

נמצא, שהתיאורים בדברי חז"ל אודות החילזון, אינם "סימנים" במובן המקובל, ומעולם לא קבעו שחלזון אחד ויחיד הוא הכשר לתכלת, אלא נתנו מושג כללי אודות החלזון. בכך, שללו את האפשרות להשתמש לציצית בצבע תכלת מן הצומח

או מחומר אחר, שכן, כך מסורת בידם, שהתכלת באה מן החלזון שהוא בעל חי ולא ממקור אחר.

כדוגמת התכלת כן גם תולעת השני והארגמן - נעדרי סימנים ברורים ממקורות חז"ל

בענין צבע התכלת האריכו החוקרים בתיאור סימניה כמובא לעיל. מאידך גיסא בענין סימני תולעת השני והארגמן המקורות מועטים. באשר לתולעת השני, אומרים חז"ל בתוספתא מנחות (פרק ט') שהצבע בא מ"תולעת שבהרים". אף זה סימן קלוש ביותר, שהרי ההרים וצמחייתם הם מקור לתולעים לאין מספר, ומי זה שיוכל להוכיח ולהעדיף תולעת אחת בהרים על פני חברתה, על פי סימן זה כשלעצמו?

הרמב"ם לא הביא את הסימן הזה בספרו, אלא הביא סימן אחר, וכפי שכתב בהלכות פרה אדומה (פרק ג' הלכה ב') "והתולעת, הוא הגרגרים האדומים ביותר, הדומים לגרעיני החרובים, והן כמו האוג, ותולעת כמו יתוש יש בכל גרגיר מהם". דבריו אלה אין להם מקור בדברי חז"ל, וראה להלן פרק ה' הרחבת דברים בענין התולעת.

באשר לארגמן, אין אף לא מקור אחד בדברי חז"ל המביא סימן לזיהויו, וראה להלן פרק ט' דיון בענין זה.

יש לשאול אפוא, את החוקרים הדנים בנושא התכלת, לשיטתם, שחז"ל נתנו בידינו סימנים לזיהויה, וכן לדייגים אוספי התכלת, מדוע זה לא נתנו סימן ברור לזיהוי תולעת השני והארגמן. הרי חשיבותם לקיום המצוות שבתורה אינה פחותה מחשיבות התכלת? יתירה מזו, התכלת אם תחסר למצוות ציצית אין הדבר מעכב במצווה, שהרי "התכלת אינו מעכב את הלבן" - כדברי חז"ל (מנחות פרק ד'). מאידך גיסא, בהעדר תולעת שני, מצוות אפר פרה אדומה אינה מתקיימת, ועמה מצוות רבות במקדש הקשורות לה, וכך גם מצוות טהרת מצורע. כמו כן, בהעדר צבע הארגמן מצוות בגדי כהונה אינה מתקיימת, והדבר מעכב את קיומן של מצוות רבות המתקיימות במקדש, ואם כן, היו חז"ל צריכים לתת בידינו סימנים לזיהוי תולעת השני והארגמן?

כאמור, אין בידינו סימנים מובהקים ממקורות חז"ל לזיהוי צבעים אלה. הדבר מעורר ספק אף לגבי "סימני" התכלת. הנסיון לומר, כי חז"ל קבעו סימנים לתכלת כדרך הסימנים האחרים שנאמרו בתורה, כנזכר לעיל, אינו מבוסס, ולהיפך, מתוך שלא נתנו חז"ל סימנים לנושא תולעת השני והארגמן, למרות חשיבותם לקיום מצוות רבות בתורה, כן יש לומר, שחז"ל לא נתנו סימנים אף בנושא התכלת. מסקנת הדברים לאור האמור היא, שהמושג "סימני התכלת", שמקורו בדברי החוקרים נעדר בסיס הלכתי.

פרק ג' - כללו של דבר

א. חוקרי התכלת מנו סימנים שונים לתכלת: הרבי מרדזין מנה אחד עשר סימנים, הרב הרצוג מנה שבעה סימנים, ד"ר זיידרמן מנה שמונה עשר סימנים, והרב יוסף קאפח מנה חמשה סימנים.

ב. בנושאים שונים בתורה קבעה התורה סימנים להבחנה בין טמא לטהור ובין מותר ואסור, כגון, בענין סימני בהמה וחיה, בענין סימני עוף, חגבים, דגים וכד', אולם 'סימני תכלת' מושג כזה לא נזכר במקורות.

ג. מבדיקה של הסימנים שנקבעו על פי החוקרים מתברר, שהסימנים אינם סימנים. וכגון, היות התכלת יקרה, אין בעובדה זו כשלעצמה סימן. שכן 'וקר' ו'זול' הם מושגים יחסיים לדור ולתקופה. יתרה מזו, 'התורה חסה על ממונם של ישראל' ואינה תובעת מהם מצווה מעבר ליכולתם.

ד. הסימן, שהחלזון "עולה אחת לשבעים שנה" מעורפל ואף מוזר: איך אפשר לגלות חלזון כזה מבלי לנקוב תאריך ליום עלייתו האחרונה ואת מקום עלייתו? כמו כן כיצד יתכן שכל ישראל יקיימו מצוה יום יומית בתכלת, המושגת בתאריך עליה חד פעמי רחוק ומעורפל כל כך?

ה. הסימן "גופו דומה לים" אינו סימן חד משמעי, והחוקרים פרשוהו איש לפי דרכו.

ו. "ברייתו דומה לדג" אף הוא סימן, שהחוקרים התקשו בהסברתו, והציעו פתרונות אפשריים לשיטתם. לכל הדעות ה'סימן' אינו מקרב אותנו להכרת החילזון, שכן הוא כוללני מדי ואינו מזהה דבר.

ז. הרב קאפח מציע סדרת סימנים אחרת לשיטת הרמב"ם, ומציע לחפש חלזון על פי הסימנים שהעלה מדברי הרמב"ם, דבר המעמיק את הספק בדבר קיומם של סימנים מקובלים מדברי חז"ל.

ח. כמה מן הסימנים אינם מתיישבים עם מסקנות המחקר של החוקרים, ולפיכך פעמים שמוצאים התעלמות מצד החוקרים מסימנים מפורשים בתלמוד, או הסברת הסימנים שלא כפשוטם, דוגמא לדבר: "ברייתו דומה לדג".

ט. חקר חילזון התכלת בנוי על הנחות שאינן מבוססות: א. אין ביסוס להנחה, שחז"ל התכוונו לחילזון מסוים ושללו אפשרויות אחרות. ב. אין ביסוס להנחה, שחז"ל קבעו סימנים לזיהוי החלזון. ג. ההנחה, שהסימנים בדברי חז"ל כוללניים, נוטלת מן המושג 'סימן' את תוכנו כסימן מזהה.

י. המאמר בתלמוד עליו בנו החוקרים את מחקריהם ופיתחו באמצעותו מערכת מסודרת של סימנים, אינו אלא מאמר באגדה. ההסתמכות על מאמר כזה בתחום המחקר ולקביעת יסודות בהלכה תמוהה.

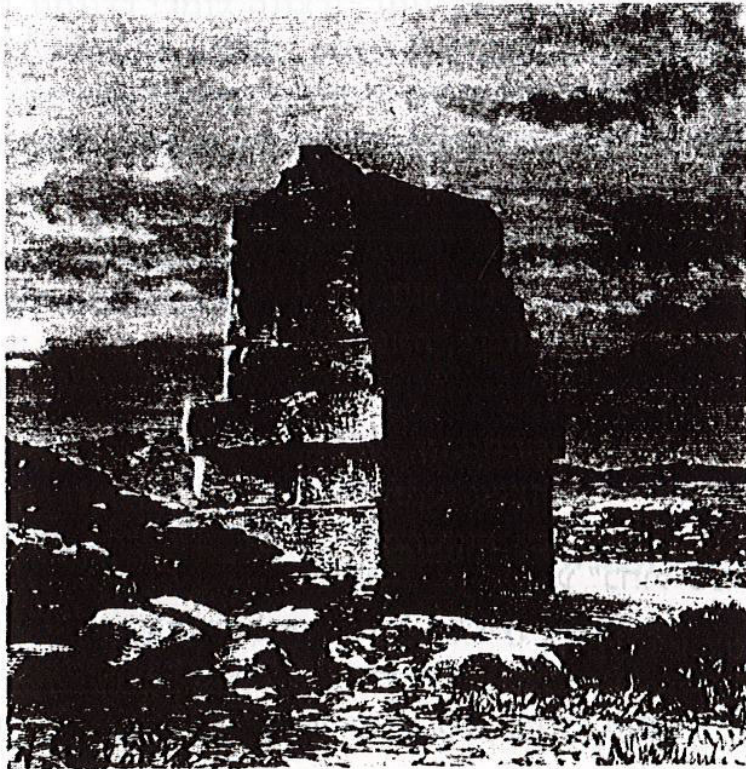
יא. התיאורים השונים בדברי חז"ל בדבר החילזון וצורתו, והעדר סימנים מובהקים לזיהויו מביאים לכלל מסקנה, כי אין חילזון מסוים הכשר לצביעה מן התורה או מדברי חכמים, אלא כל חלזון שבים המפיק תכלת כשר לציצית.

פרק ד - הצבעים שבתורה השמות והחמרים

המושג תכלת ענינו חומר הצביעה או בגד צבוע

המושג 'תכלת' נזכר בתורה ובנביאים כצבע וכגוון, אך גם כאריג צבוע וכבגד בגוון של תכלת.

עם הבאת התרומה למשכן, מונה התורה את סוגי התרומה, ומונה את התכלת בין הצבעים השונים הנדרשים למקדש ככתוב: "ותכלת וארגמן ותולעת שני" (שמות כ"ה ד'). בתרגום אונקלוס ויונתן מתרגמים: "וּתִיכְלָא וארגוונא וצבע זהורי". מן הלשון והענין נראה, שמדובר בהבאת חומר הצבע. כך גם כאשר מדובר בעושי המלאכה המומחים לדבר, נזכרת התכלת כצבע, וכגון, מה שמובא בדברי הימים ב' (ב' ו') כאשר שלמה המלך מבקש מחירם, "איש חכם למלאכת המקדש", נאמר: "ועתה שלח לי איש חכם לעשות בזהב ובכסף ובנחושת... ובארגון וכרמיל ותכלת". כלומר, איש היודע להפיק את הצבעים ולצבוע אריגים. עם זאת, פעמים, שכוונת הפסוקים במלה 'תכלת', לבגד או לחוט הצבועים תכלת, וכגון: "בגד כליל תכלת" (במדבר ד', ו') או מה שמובא ביחזקאל (כ"ג, ו') "לבושי תכלת פחות וסגנים", וכך גם התאור באסתר, בענין בגדי המלכות שלבש מרדכי נאמר שם: "ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור" (אסתר ח', טו') כשהכוונה במלה 'תכלת', לאחד הבגדים, שהיה צבוע תכלת כמנהג המלכים בימים ההם.

מצבה קדומה ליד העיר צור. מיוחסת לחירם מלך צור

בתורה שבכתב לא נאמר מאיזה חומר נעשתה התכלת, והדברים נלמדים מן המקורות בדברי חז"ל, וכן מחקר העבר הקדום.

בפרשת תרומה כשמדובר על איסוף תרומות תכלת למשכן. מפרש רש"י שם את המושג 'תכלת' - "צמר צבוע בדם חלזון". את דבריו אלה שאב מדברי חז"ל במנחות (מ"ד ע"א) ומתוספתא מנחות (ט', ו') אשר יידונו להלן.

המושג 'חלזון' מאוחר ומקורו בדברי חז"ל

המלה 'חלזון' אינה מופיעה בתנ"ך, שכן אינה מלה עברית במקורה. עלינו לשאול אפוא, מה מקור ההלכה, שיש לצבוע תכלת דווקא מן החלזון? כמו כן, מדוע אם הטיל אדם תכלת בציצית, שלא מן החלזון - פסולה, כמובא במסכת ציצית ובתוספתא מנחות?

את המלה 'חלזון', הננו מוצאים בדברי חז"ל בששה מובנים שונים, ראה 'ערוך השלם' ערך 'חלזון'. המושג מובא בדברי חז"ל, בקשר למום שנפל בבכור, שאם "היה בעינו דק, תבלול, חלזון" - כשר לשחיטה.

מדובר איפוא על מחלה מסוימת בעין.

כן מובא המושג חלזון בהקשרים אחרים. לפיכך עלינו לשאול, האם הלכה זו שבדברי חז"ל, ליטול תכלת מן החלזון, היא קבלה ומסורת מסיני, או קביעה מאוחרת יותר של חז"ל, אשר קבעו הלכה ליטול תכלת מן החלזון, וזאת, מסיבות שונות, כגון: יופיו של הצבע, עמידתו בפני פגעי הזמן וכד'?

ברשימת ההלכות למשה מסיני, שמונה הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה, הלכה זו אינה מופיעה, יש אם כן מקום לומר, שאכן זוהי תקנת חז"ל, שנתקנה מסיבות שמצאו לנכון, וכגון אלו שנמנו לעיל וכמובא בדברי החוקרים.

דעה בפרשנים: הפקת תכלת מן החלזון נועדה לתת צבע משובח וכל תכלת כשרה

בעל 'תפארת ישראל' בהקדמתו לסדר 'מועד' כותב, ש"בין בציצית ובין בבגדי כהונה אין צריך חלזון דווקא, אבל צריך בשניהם, שיהיה מראה כחול שמים, שאינו משתנה ביופיו על ידי בדיקה" (כללי בגדי קודש של כהונה) כנראה שבעל 'תפארת ישראל' סבור, שעיקר כוונת התורה היא, שיהיה חוט תכלת בציצית, וכך בבגדי כהונה, כי זוהי כוונת התורה במלה 'תכלת', כלומר צבע "כחול שמים". אמנם העירו על דבריו, שהם עומדים בניגוד לדברי חז"ל במסכת ציצית ובתוספתא מנחות, שם נאמר: "התכלת אינה כשרה אלא מן החלזון, שלא מן החלזון פסולה" (ראה 'שפוני טמוני חול' פיסקא ב' עמ' י"ב). אך יש לומר, שלא אמרו זאת בתוספתא, אלא מפני

שצבע החילזון יפה ואינו משתנה. ממילא, החלזון הנזכר בתוספתא אינו אלא דוגמא לחומר צביעה מעולה.

כך גם אפשר להסביר את דברי הרמב"ם בהלכות ציצית האומר, שהתכלת "צריך שתהא צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביפיה ולא תשתנה". הרמב"ם מוסיף, "שכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית", כלומר, איכות הצבע ויופיו, הם התנאי לכשרות הציצית או פסילתה. כן כותב הרמב"ם, שכדי שתהיה הצביעה באיכות גבוהה, צריך לקחת דם חילזון, אולם אינו מעמיד את החילזון כתנאי לקיום המצוה כהלכה, ואינו אומר שאם לא עשה כן התכלת פסולה.

מימרא בירושלמי: הצבע האדום המופק מתולעת שני כשר אף אם הופק מבעלי חיים אחרים

לאור האמור, ניתן להבין את דברי חז"ל בירושלמי (כלאים פרק ט' הלכה א') בענין צבע תולעת השני, שלמרות שהתורה הגדירה את מקור הצבע, ואמרה לקחת צבע אדום מן התולעת, למדו שם חז"ל, שאין זו גזירה חד משמעית. להיפך, מן המושג 'תולעת שני' יש ללמוד כי אף מינים אחרים כשרים. זה לשון הירושלמי: "מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל שיש בו רוח חיים". ומסביר בעל 'פני משה' שם, שכשהתורה אמרה לקחת "תולעת שני" לבגדי כהונה, הביאה זאת כדוגמא, היינו, אף צבע אדום הבא מבעל חי אחר, אף הוא כשר, "דהוא הדין בכל דבר שבא מרוח חיים וצבעו אדום כתולעת". למדנו אפוא, שאפילו כשהתורה אומרת במפורש "תולעת שני", כוונתה רחבה יותר, ורצונה לומר: כדוגמת בעל חי כזה, כן אפשר לקחת מבעלי חיים אחרים. (יש להעיר, שבפירושו של ר' אליהו מפולדא לירושלמי שם, הובא פירוש אחר למימרא זו בירושלמי, אך כיוון שפירושו קשה מכמה צדדים כפי שהעירו הפרשנים, לפיכך אין מקום להרחיב ולדון בפירושו).

יש אפוא מקום ללמוד, בקל וחומר, שאם כשנאמר בתורה במפורש לקחת דבר מסוים, (תולעת שני) הרחיבו חז"ל את האפשרות לקחת צבע אדום אף מבעלי חיים אחרים, על אחת כמה וכמה, שכאשר אמרה התורה 'תכלת', כצבע סתמי ולא הגדירה את מקור הצבע, בוודאי שכוונתה לומר, שניתן לצבוע מחמרים שונים, וכל צבע תכלת כשר. עם זאת תיקנו חז"ל לקחת את הצבע מן החילזון, כדי להבטיח את איכות הצבע, יופיו ועמידותו, כך נראה להסביר את דעת בעל 'תפארת ישראל'.

הרמב"ם: כשרות התכלת נמדדת על פי יכולת עמידתה

מעיון בדברי הרמב"ם עולה, כי אכן הדבר העיקרי בתכלת הוא עמידותה בצבעה זמן רב ולא דווקא עשייתה מן החלזון, וזה המבחן להכשיר את התכלת לציצית. כך כותב הרמב"ם בהלכות ציצית (פרק ב' הלכה א'): "והתכלת האמורה בציצית

צריך שתהא צביעתה צביעה ידועה, שעומדת ביופיה ולא תשתנה". כן כתב בהמשך שם (הלכה ד'): "אף על פי שנלקחה [התכלת] מן המומחה, אם נבדקה, ונודעה שנצבעה באחת מצבעונים המשחירים שאינם עומדים בצבעם זמן רב - פסולה".

משתמע מדבריו, שדווקא אם נצבעה מאחד הצבעים שאינם עומדים פסולה, אך אם נצבעה התכלת "באחד מן הצבעונים המשחירים" "העומדים", וצבעה עומד ומתקיים כשרה.

לאור האמור, מה שפירט הרמב"ם בהלכה ב', שצריך להביא דם חלזון לצביעת תכלת, לא אמר זאת כתנאי וכדבר מעכב, אלא כדי ללמדנו, שיש להעדיף את דם החלזון, שצבעו לדעת חז"ל עומד בעינו זמן רב. אך גם לדעתם, אם יש בידינו חומר צובע "משאר צבעונים המשחירים" - כלשונו, ועמד בעינו כשר. לא למותר להוסיף, שאף בספרות המחקר מציינים את ייחודה של התכלת הבאה מן החלזון, בעמידותה משך זמן רב לעומת צבעים אחרים הדוהים במהירות. אחת הדוגמאות לכך היא סיפורו של ההיסטוריון פלוטרכוס, המספר, כי אלכסנדר מוקדון הוציא מאוצרות מלכי פרס כמות גדולה של תכלת צבועה, שנצבעה מאה ותשעים שנה קודם לכן, וצבעה שמר על הגוון והברק משך התקופה הארוכה הזו. (אנציקלופדיה מקראית ערך 'תכלת').

משיטת בדיקת כשרותה של התכלת המובאת בדברי חז"ל והרמב"ם נראה, שהמטרה העיקרית בבדיקה היתה לבדוק את עמידותה. אלו דברי הרמב"ם: "כיצד בודקין אותה עד שיוודע אם נצבעה כהלכתה אם לאו? לוקחין תבן, וריר של שבלול, ומי רגלים שנתחמצו ארבעים יום, ושורין התכלת בכולן מעת לעת, אם עמדה בעינה ולא כהתה [לא החוירה] - כשרה, ואם כהתה - לוקחין בצק של שעורין... ונותנים את התכלת שנשתנית בתוכו, ואופה הבצק בתנור, ומוציאין התכלת מן הפת, ורואין אותה: אם כהתה ממה שהיתה פסולה, ואם הוסיף עינה והושחרה יותר ממה שהיתה קודם האפיה - כשרה" (שם הלכה ה'). הרמב"ם אינו אומר, שיש לבקש מן המומחה לצביעת תכלת קונכיות של החלזון כדי לעמוד על חומר הצבע, אלא הבדיקה כולה מתמקדת באיכות הצבע, הדבר הקובע בתכלת, זו התוצאה, האם היא עומדת בעינה ובצבעה. תכונה זו היא הקובעת את כשרותה, ואפילו אם איננו יודעים מאיזה חומר נצבעה, העיקר הוא, שהיא תכלת בעלת עמידות בפני חומרים שונים.

שיטת בדיקת התכלת מוכיחה כי כל חומר צביעה כשר ובלבד שיעמוד בצבעו

המעייין בגמרא במסכת מנחות (מ"ב ע"ב) יווכח, כי צביעת ציצית בדם חלזון דווקא, לא היתה דבר מובן מאליו אצל האמוראים, שכן אביי, מעמודי התווך של התלמוד הבבלי, שואל את רב שמואל בר רב יהודה, שהיה כנראה מומחה לצביעה:

"האי תכילתא, היכי צביעתו לה?" ותשובתו: "מייתנין דם חלזון וסמנין, ורמינן להו ביורה ומרתיחין ליה".

משאלת אביי: **"האי תכילתא היכי צביעתו לה"** נראה, שסובר בפשטות שאפשר לצבוע תכלת מחמרים שונים, ואילו רב שמואל בר רב יהודה חידש לו, ששיטת הצביעה במקומו היא לקחת דווקא חילזון לצביעה. מניסוח הדברים בגמרא, ברור שזו הכוונה, שאם לא כן היה צריך אביי לשאול **"האי חילזון היכי צבעינן לה"**?

גם מהמשך הדיון בגמרא שם בענין בדיקת תכלת מוכח, שהנושא לבדיקה הוא עמידות הצבע, ולא השאלה האם נצבע בחלזון. הגמרא שם מביאה את בדיקת רב יצחק בריה דרב יהודה, שאם **"אפרד חזותיה - פסולה"**, היינו, אם התבהר המראה והתכלת החווירה - פסולה, ואם **"לא איפרד חזותה - כשרה"**, כלומר, אם חמרי הניקוי לא השפיעו על הצבע ולא דהה, התכלת כשרה. ראה שם בגמרא, שהבטוי **'כשרה' ו'פסולה'** מובא פעמים אחדות. ויש לשאול: הרי הבדיקה נעשית כדי לגלות אם המומחה אכן צבע בחילזון, או שמא זייף ונתן צבע מחומר אחר, לאור האמור מה יועילו כל הבדיקות ואיכות הצבע אם לא נעשה מן החילזון.

מעתה, מאחר שנושא החלזון לא נבדק כלל, סימן הוא, שאין מטרת הבדיקה לגלות את חומר הצבע, אלא את מידת עמידותו, ואפילו אם צבע המומחה תכלת מחומר אחר, כשרה, ובלבד שהצבע עומד בעינו.

למרות ספק בטיבו של החומר מכשירה הגמרא את התכלת בגלל עמידותה

יש להעיר, שלמסקנת הגמרא ניתן לבדוק את התכלת פעמיים, וגם אם נכשלה בדיקה אחת (בדיקה במי רגלים וכו') והצבע דהה, מאפשרת הגמרא בדיקה נוספת להכשרת התכלת. שיטת הבדיקה השניה היא: אפיית התכלת בתוך בצק, והיה, אם השתנתה התכלת לרעה ודהתה פסולה, אולם אם השתנתה לטובה ולמעליותא כשרה. הרמב"ם מביא את דברי הגמרא להלכה, ולדבריו, די בכך שיש שינוי מעט לטובה, אפילו לא חזר הצבע למה שהיה בתחילה, אלא **"הושחרה יותר ממה שהיתה קודם אפיה - כשרה"**.

הדבר תמוה, הרי ברור שחל שינוי לרעה, כתוצאה מן הבדיקה הראשונה ודהתה, יש אפוא מקום לחשוש, שאינה צבועה בדם חילזון. מכלל ספק עכ"פ לא יצאנו, ומדוע מקלה הגמרא ומאפשרת לבדוק בדיקה נוספת בחומר אחר? רב אחאי עצמו בגמרא, מעלה את הספק בעקבות סידרת הבדיקות הזאת ושואל: **"האי לא תכילתא ולא קלא אילן?"** כלומר, לדעתו יש לחשוש שאין זו תכלת ואף לא קלא אילן, אלא צמר צבוע בחומר אחר?

למרות הספק האמור, מכשיר רב אחאי את הצבע, אם בסופם של שני נסיונות

הצבע השתנה לטובה: בהכרח עלינו לומר, שדעת חז"ל והרמב"ם היא, שאף תכלת שאינה מן החלזון, אם עומדת בעינה - תכלת כשרה היא להלכה ולמעשה.

הצבע המופק מחלזון התכלת - שחור ובטל במיעוט בתמיסה כולה

חוקרי התכלת, הארגמן ותולעת השני יוצאים מתוך הנחה, שהתורה רוצה שהתכלת תופק דווקא מן החלזון, והצבע האדום יופק מתולעת שני, בהנחה, שזו גזירת הכתוב, וכך ההלכה, שצבע זה בלבד הוא הכשר, ובלעדיו אין מצות תכלת בציצית מתקיימת, וכך גם מצוות בגדי כהונה וכד'.

בדיקת העובדות מבחינת המציאות מעוררת שאלה. שכן, הרמב"ם מתאר בהלכות ציצית את שיטת הצביעה, ומדבריו מתבררות שתי עובדות מתמיהות:

האחת, שהחומר המופק מן החלזון אינו צבע תכלת אלא **צבע שחור**.

השניה, שהצבע המופק מן החלזון, מתבטל במיעוטו בכמות הכללית של חמרי הצבע שנוצר. אלו דברי הרמב"ם בהלכות ציצית (פרק ב' הלכה ב'): "מביאים דם חלזון, והוא דג, שדומה עינו לעין התכלת, ודמו שחור כדיו. ונותנים את הדם ליורה, ונותנים עמו סממנים, כמו הקמוניא וכיוצא בהן, כדרך שהצבעים עושין, ומרתיחין אותו ונותנים בו הצמר".

המילים "שחור כדיו" אינן דימוי חסר משמעות, אלא הגדרה מדויקת, שכן, בתלמוד ובכתבי הרמב"ם המושג "שחור כדיו" הוא ביטוי קבוע, המגדיר צבע שחור ביותר. כך מובא במסכת נדה (כ' ע"א) על דברי המשנה האומרת, "חמשה דמים מטמאים באשה: האדום והשחור", אומרת על כך הגמרא, "שחור שאמרו - דיו".

הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה (פרק ה' הלכה ז', ח') מביא את דברי המשנה והגמרא, וכותב אף הוא: "השחור - כעין הדיו היבש". ומוסיף הרמב"ם בהמשך: "היה הדם שחור יתר מכדיו היבש - טמאה [האשה], היה פחות ממנו, כגון שהיה כעין הזית השחור, או כעין הזפת, או כעין העורב הרי זה טהור".

ברור אפוא, שהמושג "שחור כדיו" הוא הגדרה מדויקת, ותיאור לצבע "שחור משחור".

'שחור כדיו' בהלכה

כך עולה גם מדברי הרמב"ם בהלכות שחיטה (פרק ז' הלכה י"ז) הכותב: "חמש מראות אסורות יש בריאה ... שחורה כדיו וכו'". ובהמשך שם כתב: "ארבע מראות מותרות יש בה: שחורה ככחול". הווה אומר: המושג "שחור כדיו", מתאר שחרורית בדרגה גבוהה. ואכן, הדיו המובא בהלכה לענין כתיבת תפילין וספר תורה, צבעו שחור דווקא ועשוי מפית. ראה את דברי הרמב"ם בהלכות תפילין (פרק א' הלכה ג):

"עשרה דברים יש בתפילין, כולן 'הלכה למשה מסיני' וכולן מעכבין: שכותבין אותן בדיו... כיצד מעשה הדיו? מקבצין העשן של שמנים או של זפת... וגובלין אותן... ודכין אותן... וכותב בו... ואם כתב בתפילין... אפילו אות אחת בשאר מיני צבעונים [כגון האדום והירוק] או בזהב הרי אלו פסולין", עיין שם.

נמצא, שכשכתב הרמב"ם, שדמו של חלזון התכלת "שחור כדיו", השתמש במושג מקובל בהלכה.

הדבר כמובן מעורר תמיהה, הרי התורה כתבה במפורש, "פתיל תכלת", ואם כן, רצתה בצבע כחול (על גווני התכלת ראה להלן פרק ז' התכלת לגווניה). המקור לצביעת תכלת מן החילזון, אמנם אינו מן התורה אלא מדברי חכמים, אך למעשה נוטלים לצורך הצביעה לדעת הרמב"ם חילזון שדמו שחור כדיו. כיצד אם כן יתקיימו דברי התורה לצבוע בתכלת מן החלזון?

הסממנים הנותנים את צבע התכלת, רבים בכמותם על דם החילזון

עובדה מתמיהה נוספת היא כאמור, תהליך יצירת הצבע, שכן מערבבים בו סממנים שונים. הדבר נזכר בתלמוד במנחות (מ"ג ע"ב): "מייתנין דם חלזון וסממנים ורמינן להו ביורה". מדובר בגמרא בסממנים אחדים, היוצרים יחד עם הדם השחור של החילזון את צבע התכלת. בעקבות חז"ל, כך הרמב"ם כותב בענין הסממנים, שמביאים סממנים "כמו הקמוניא וכיוצא בהן". הוזה אומר, התמיסה היוצרת את גוון התכלת, היא תרכובת של חמרים וחומצות ומלחים שונים - "כדרך שהצבעים עושים" - כלשון הרמב"ם, שתוצאתה היא תכלת. בדברי חז"ל וכן בדברי הרמב"ם איננו מוצאים הגדרה של הכמויות ומהו הרכב התמיסה. מפשט הדברים נראה, ש"התוספת מרובה על העיקר", שכן, הנוזלים שביורה, בתוספת כמות של סממנים אחדים, מצטרפת לכמות כזו שסך כל החמרים עשוי לעלות בכמותו על דם החילזון.

נמצא, שדם החילזון, בטל במיעוטו. כמו כן, אין כל מניעה בהלכה, להוסיף חומרים לתמיסה, עד שדם החילזון יתבטל אפילו בשישים, כי העיקר היא התוצאה, היינו, צבע תכלת כעין שמים.

כשמתקבלת התוצאה והתכלת נראית לעין, נותר מדם החילזון מעט מאד

מן האמור עולה מסקנה, שאין הקפדה בהלכה, שהתכלת תהיה מן החילזון דווקא, שהרי החילזון מצד עצמו אינו נותן צבע תכלת כלל, אלא צבע "שחור כדיו" כדברי הרמב"ם. הדבר שנותן לתכלת את צבעה, אלו הם הסממנים וכן הבישול וההרתחה זמן רב בחום גבוה. וכשמתקבלת התוצאה ומופיעה התכלת, מציאותו של דם החילזון כבר בטלה ומבוטלת, שהרי הוא בטל בכמות הסממנים הכללית, ואולי

אפילו בטל בשישים. הסממנים הם אפוא אלו שנותנים לחילזון את צבעו. וכבר העיר על כך הרב הרצוג, שהופתע לקבל תשובה מן המומחים, שבדקו את חילזון התכלת, שפיתח הרבי מרדזין, שהוא כשלעצמו אינו נותן צבע תכלת. נראה, שהתכלת שהרמב"ם מדבר עליה, שבעיקרה היא צבע שחור, אינה שונה במהותה מן התכלת של הרבי מרדזין, ואולי אף זהה לה.

המושג דם חילזון מובא בהשאלה בהקשר לאחד המרכיבים העיקריים בתכלת

תהליכי הצביעה, המתוארים בספרות המחקר מלמדים אף הם, כי דם החילזון מקבל את צבעו באופן מלאכותי. שכן תיאור צביעת התכלת המובא בכתבי ההיסטוריונים הקדומים, מעלה, שעם הפרשת חומר הצביעה מגוף החילזון, הוא נותן תחילה צבע צהוב. רק בהשפעתם של מלחים שונים והחום, משנה הוא את צבעו לסגול-שחור, או לתכלת, או לכחול כהה, הכל לפי הרכב החומרים.

לכל הדעות, המרכיבים האחרים המתווספים לתמיסה של דם החילזון, הם שנותנים לדם את צבעו המיוחד. אולם אז כבר דם החילזון בטל במיעוטו.

מבחינת העקרונות המקובלים בהלכה, יש כאן בעיה, שכן אם איסור מעורב בהיתר ומתבטל במיעוטו מבחינה כמותית, מתבטלת בכך מהותו, והאיסור מותר (זאת מן התורה ויש אומרים אף מדרבנן, ראה רמב"ם, הלכות מאכלות אסורות ט"ו, ד', ולא כאן המקום להאריך).

מתברר לאור האמור, שצבע התכלת בא מן הסממנים, ומן המרכיבים הנוספים, אשר כמותם אינה קבועה בהלכה, ופעמים שהם מרובים על העיקר, והם הם גותני גוון התכלת. ואילו דם החילזון לא רק שצבעו שחור כדיו, אלא אף מתבטל מבחינה כמותית בחומרים האחרים.

מעתה, מה שאמרו חז"ל, ש"התכלת אינה באה אלא מן החילזון", אין כוונתם לדם החילזון הבא כצבע תכלת טהור. חז"ל ידעו על קיומם של סממנים וחמרים נוספים, שהם מרכיבים חשובים בהכנת הצבע, אך נקטו את המושג "חילזון" בהשאלה, על שם מרכיב עיקרי, שהוא החילזון המצוי בו.

השמות "תולעת שני" ו"ארגמן", על שם אחד המרכיבים הקטנים בצבע

כך גם לגבי תולעת שני, כותב הרמב"ם בהלכות פרה אדומה (פרק ג' הלכה ב'): "התולעת היא הגרגירים האדומים ביותר, הדומים לגרעיני החרובים, והם כמו האוג, ותולעת כמו יתוש יש בכל גרגר מהם". מדברי הרמב"ם עולה, שעיקר הצבע, בא מן

"הגרגירים האדומים ביותר", למרות זאת, נקרא הצבע "תולעת", זאת, משום שבתוך כל גרגיר קיימת תולעת.

נמצא, שאף בתולעת שני, שמו של הצבע בא על שם אחד ממרכיביו, אם כי המרכיב העיקרי בצבע מבחינה כמותית אלו הם הגרגירים האדומים, שהתולעת מתבטלת בכמותה ביחס אליהם. לאור האמור, נראה לומר, שכאשר קבעו חז"ל, שיש לעשות תכלת מן החילזון, אין כוונתם לחילזון מצד עצמו, ואף לא לתולעת מצד עצמה, אלא לתוצאה ולגוון המופיעים מסך כל המרכיבים של הצבע.

הדברים אמורים אף בארגמן, שאף הוא מופק מן החילזון, בתוספת של מלחים וחומצות. ייחודו של הארגמן הוא בגוון המיוחד שלו, אך אין התורה מייחסת חשיבות עצמית לחומר שממנו נעשה. זה מה שכתב רש"י בפרשת תרומה בהסבר המלה "ארגמן": "צמר צבוע ממין צבע ששמו ארגמן". וכוונתו לומר, שהארגמן איננו החומר, אלא הגדרת הצבע, המוכר בשם זה, והשם "ארגמן" מגדיר צבע בגוון מסוים (אדום כהה, או אדום סגול, ראה להלן), והוא שמו. כשם שהשם "אדום" מגדיר צבעים מאדימים, והשם "כחול" מגדיר צבע כצבע הים, והשם "ירוק" מגדיר צבע כצבע עלי העצים וכד'. נמצא, שהשם "חילזון", או השם "תולעת שני", אינם אלא שמות מושאלים, ונקראו על שם מרכיב אחד ממרכיביו השונים של הצבע.

פרק ד' - כללו של דבר

א. המושג "תכלת" בתורה שבכתב, מובא במונח של צבע בפני עצמו או אריג צבוע. חומר הצביעה אינו נזכר בתורה.

ב. בדברי חז"ל בתלמוד נזכר המושג "חילזון", שמקורו בארמית, כחומר הצביעה של התכלת. אך מקור ההלכה, המחייבת לעשות תכלת מחילזון, אינו מוגדר, האם זו חובה מן התורה או מתקנת חכמים.

ג. בעל 'תפארת ישראל' כותב, שאין צורך לצבוע תכלת דווקא מן החילזון, שכן, מה שקבעו חז"ל שיש לצבוע תכלת מן החילזון, הרי זה מפני איכות הצבע ועמידתו. מעיון בכתבי הרמב"ם בהלכות ציצית נראה, כי אף לדעת הרמב"ם, אין זו אלא מצווה מן המובחר, ואף לדעתו יש לומר, שכל תכלת כשרה לציצית.

ד. מצינו מאמר דומה בתלמוד הירושלמי (כלאים ט', א') שם נאמר, ש"תולעת שני" הנזכרת בתורה, אינה אלא דוגמא לחומר הצביעה, אך אפשר לצבוע אף מחומר המופק מבעלי חיים אחרים.

ה. שיטת הבדיקה שקבעו חז"ל, לבחון את כשרות התכלת באמצעות חומרים שונים, הבודקים את איכותה ועמידותה, מוכיחה, כי העיקר הוא לדעת חז"ל - התוצאה, היינו צריך שיתקבל צבע יפה של תכלת, העמיד בפני שינויי הזמן, ואילו חומר הצביעה של התכלת אינו נבדק כלל.

ו. מדברי חז"ל והרמב"ם עולה, שיש מקום לעריכת שני נסיונות, זה אחר זה, לבדיקת כשרות התכלת. כלומר, למרות שהבדיקה הראשונה נתנה תוצאה שלילית, ניתן לערוך בדיקה שניה באותו בד עצמו ולהכשיר את התכלת. אף שיטת בדיקה זו מוכיחה, כי מטרת הבדיקה היא התוצאה. שכן אם חזרה התכלת וקיבלה את צבעה הנכון - כשרה. זאת, כשחומר הצביעה וענין החילזון כלל לא נבדק.

ז. מדברי הרמב"ם, בענין שיטת הצביעה של התכלת, עולות שתי עובדות מתמיהות:

האחת - צבע התכלת נוצר מתוך דם חילזון, שהוא עצמו "שחור כדיו". זאת, כשהתורה אומרת לעשות פתיל בצבע תכלת.

השניה - צבע התכלת מתקבל דווקא, כתוצאה מתוספת סממנים וחמרים בכמות הנדרשת, והם אשר נותנים לחומר את צבע התכלת.

ח. מן המקורות בדברי חז"ל והרמב"ם, וכן המקורות ההיסטוריים בספרות המחקר, נראה, שהמרכיב של הסממנים הנוספים על דם החילזון בתמיסת הצבע, הוא בעל משקל רב מבחינה כמותית, ומבחינת השפעתו על תהליך ההווצרות של התכלת. מבחינת ההלכה אין מניעה, שדם החילזון - אשר הוא עצמו "שחור כדיו" כלשון הרמב"ם - יתבטל בכמות הכללית של הנוזלים והסממנים הנוספים, שכן, אין הגבלה בהלכה בדבר כמות הסממנים שניתן להוסיפה לתמיסה. מכאן הוכחה, שעיקר המטרה בהפקת התכלת היא התוצאה, ולא חומר החילזון, שכן הוא כשלעצמו "שחור כדיו" ובטל ברוב.

ט. מסקירת שיטת הייצור של הצבעים השונים במקדש - התכלת, הארגמן ותולעת השני, מתברר, שאין מדובר ביצירת צבע טהור, של כל אחד מן הצבעים הנ"ל:

התכלת, מורכבת מדם חילזון ומחמרים נוספים.

הארגמן, עשוי אף הוא מחילזון, אך מקבל את צבעו מתרכובת חומרים שונה. תולעת השני, אף היא מורכבת מכמות מסוימת של התולעת, אך גם ממרכיבים אחרים.

י. תהליך זה של יצירת הצבעים מוכיח, כי אין הכוונה בהלכה להשתמש בצביעה דווקא בחומר החילזון או התולעת, אלא בתוצאה, והעיקר הוא, שיתקבל גוון תכלת כעין השמים, וכן צבע הארגמן או תולעת השני בגווניהם האדומים האופייניים.

פרק ה' - "שני תולעת" ו"תולעת שני" והאבחנה ביניהם

המושגים: שני, שני תולעת, תולעת שני

בדיקת המושגים: "שני", "שני תולעת" ו"תולעת שני" בתורה ובדברי חז"ל מעלה, כי אלה הם שלושה מושגים השונים זה מזה:

"שני" בא לתאר גוון, שעניינו באופן כללי - צבע אדום (על מראהו המיוחד נעמוד להלן).

"שני תולעת", מציין בתורה צבע אדום, המופק דווקא מכנימה או תולעת המפיקה צבע בגוון האמור.

המושג "תולעת שני" מציין יריעת בד, חוט, או אריג, הצבועים בצבע אדום.

להלן דוגמאות אחדות מן התנ"ך, לשימוש במושגים הנ"ל בפרשנות האמורה.

המושג "שני" ענינו - גוון אדום

לראשונה בתורה נזכר צבע השני בלידת פרץ וזרח בני תמר ויהודה. וכך נאמר שם: "ויהי בלדתה ויתן יד, ותקח המיילדת ותקשור על ידו שני, לאמור, זה יצא ראשונה" (בראשית ל"ח כ"ח). כאן מהווה השני תיאור למראה הגוון בלבד, שכן כוונת הפסוק לומר, שקשרה חוט צבוע אדום. כך גם נראה מהמשך הפסוקים, שכן שמו של הבן שעל ידו נקשר השני נקרא "זרח" - "על שם זריחת השני" - כלשון רש"י, ולא נקרא בשם "שני".

המרגלים ששלח יהושע ליריחו, מציעים לרחב לקשור חוט שני על החלון והיא עושה כדבריהם: "ותקשור את תקוות השני בחלון". אף כאן מדובר על צבע, מבלי תשומת לב לחוט, או לחומר המדויק שממנו הפיקו את הצבע.

ה"שני" כמשל לצבע אדום

כך גם בקינת דוד על שאול ויהונתן, אומר הוא בקינתו: "בנות ישראל אל שאול בכינה המלבישן שני עם עדנים" (שמואל ב' א' כ"ד). ברור, שאין כוונתו בהספדו, לקבוע את החומר, בו השתמשו לצביעת הבגדים, כי אם לתאר מציאות, בה לבשו בנות ישראל שמלות צבועות בצבע אדום משלל העמים. אף בתרגום יהונתן שם, מתרגם "דהוה מלביש לכוון לבושי צבעונין". לפירושו, כוונת הפסוק במלה "שני", להביא דוגמא של צבע מתוך צבעים רבים.

תאור דומה ניתן למצוא בשיר השירים (ד' ג'), שם נאמר: "כחוט השני שפתותיך ומדברך נאווה". במשל זה מתכוון שלמה (בדרך הפשט) לגוון ולצבע של השפתיים הדומה לשני. בתרגום שם מוסבר הנמשל. לדברי התרגום רומז הפסוק ללשון של זהורית האדומה, שהיתה נקשרת לשעירי יום הכפורים, וחלק ממנה היה מלבין. לפירוש התרגום כוונת הפסוק לומר, ששפתי כהן גדול ותפילתו ביום הכפורים, היה בהם כדי להפוך את צבע לשון הזהורית מאדום ללבן.

בין לפי המשל ובין לפי הנמשל, הפסוק נותן מושג של צבע, כדוגמת צבע השפתיים.

המסקנה העולה מן האמור היא, כי במקום שנאמר "שני", סתם, ובלי מלת הלוואי "תולעת", הכוונה היא לצבע ולגוון אדום, ואין כוונת הכתובים לחומר צביעה מסוים כגון תולעת.

המושג "תולעת שני" ענינו, אריג, בגד, או חוטים הצבועים באדום

סקירת הפסוקים, המזכירים את המושג "תולעת שני", מביאה לכלל מסקנה, שכוונת המילים היא, ליריעת בד או בגד אשר צבעם אדום.

פסוקים רבים במלאכת המשכן מזכירים את המושג "תולעת שני", כשהכוונה אינה לחומר הצבע, אלא בעיקר לבגד אשר מראיתו אדומה.

בהכרזה עם הקמת המשכן, לתרום למלאכתו תכלת וארגמן ותולעת שני, לא היתה כוונה לחומר הצביעה, אלא לצמר צבוע בצבעים אלה, אם בצורת צמר גלמי, או טווי, או חוטים ואריגים מוכנים.

כך מובא בשמות (ל"ה כ"ג): "וכל איש אשר נמצא אתו תכלת וארגמן ותולעת שני ושש ועזים ועורות אילים מאודמים ועורות תחשים הביאו". ברור מתוך הכתובים, שהאנשים הביאו אריגים הנמצאים תחת ידם מכבר עוד ממצרים, שכן זו הכוונה "נמצא איתו". כן נראה, שהדברים היו מוכנים, כמו "עורות אילים מאודמים", כלומר צבועים באדום. כך גם באשר ל"שש", שהכוונה לחוט השזור מששה חוטים, וכך היא כוונת המילים "תכלת וארגמן ותולעת שני", היינו, אריגים הצבועים תכלת וארגמן ותולעת שני.

כך גם נראה בשמות (ל"ה כ"ה): "וכל אשה חכמת לב בידיה טוו ויביאו מטווה את התכלת ואת הארגמן ואת תולעת השני", כלומר, תרומת הנשים היתה להביא מטווה צבוע בגווני הנ"ל.

אף באשר למלאכת הרימונים על שולי מעיל התכלת, אשר נעשו מפקעת חוטי צמר צבועים נאמר: "ועשית על שוליו [של המעיל], רמוני תכלת וארגמן ותולעת שני על שוליו סביב" (שמות כ"ח ל"ג). הקריאה הפשטנית רואה במילים "רמוני תכלת", רמונים, אשר הם גופם עשויים מחומר הצבעים תכלת וארגמן ותולעת שני. אולם

בלשון התורה "תכלת" ענינו - צמר תכלת, וכך "ארגמן" מובנו צמר ארגמן. ממילא אף "תולעת שני" ענינה צמר צבוע תולעת שני.

האריג קרוי "תולעת" ואילו צבעו נקרא "שני"

הרשב"ם בפירושו לשמות (כ"ה ד') על המילים "תכלת וארגמן ותולעת שני", כותב כך: "ותולעת שני, צמר הצבוע בצבע אדום - קרוי 'תולעת', והצבע - קרוי 'שני'. כדכתיב (נחום ב' ד'): 'אנשי חיל מתולעים' [פירושו]: מלובשים בגדים צבועים [באדום]. וכן: 'האמונים עלי תולע' (איכה ד', ה'), [פרושן] בגד צבוע. וכן מוכיח [הפסוק]: 'אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו אם יאדימו כתולע כצמר יהיו' (ישעיהו א', יח'). ה'שני' וה'שלג' - סם [חומר] של צבעים, זה אדום וזה לבן. אבל התולע והצמר שניהם צמר, אלא שהתולע צמר צבוע, והצמר הוא לבן בלא צבע". עד כאן דבריו.

מניתוח הכתובים מגיע הרשב"ם למסקנה האמורה, שיש להבדיל בין חומר הצבע לבין מקבל הצבע, כלומר היריעה והבגד. החומר, ה"סם" האדום, נקרא "שני", ואילו מקבל הצביעה, הבגד, הוא הנקרא "תולעת". פירושו של הרשב"ם מתבקש בכתובים, שכן, כך נאמר בענין כיסוי השולחן וכליו: "ופרשו עליהם בגד תולעת שני" (במדבר ד', ח'). מפשט המילים נראה, כי הבגד עצמו עשוי מתולעת, אך ברור, שהמובן הוא, שהבגד אינו אלא אריג מחומר כל שהוא, ובלשון הרשב"ם - "תולעת", ובגד זה הוא הצבוע שני. כך גם מתרגם התרגום שם: "לבוש צבע זהור". וכך גם מתפרשים פסוקים רבים, כגון: "ויעשו כל חכם לב עשר יריעות שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני" (שמות ל"ו ח'), וברור, שהיריעות נעשו מחומר הצבוע בתכלת וכו'.

כך גם (שמות ל"ט, א'): "ומן התכלת והארגמן ותולעת השני עשו בגדי שרד לשרת בקדש". פירושו של הרשב"ם מתבקש אפוא, והמושגים "תכלת, וארגמן ותולעת שני", מתייחסים ליריעה או לבגד, שעברו תהליך צביעה.

נמצא, שהמושג "תולעת שני" כשלעצמו, אינו בהכרח מגדיר את החומר שממנו נעשה הצבע.

המושג "שני תולעת"

כאמור לעיל, רק פעמים אחדות מזכירה התורה את המושג "שני תולעת", וזאת בהקשר של שתי מצוות בלבד.

במצוות טהרת המצורע נאמר: "וצוה הכהן ולקח למיטהר שתי צפורים חיות טהורות ועץ ארז ושני תולעת ואזוב". שואל המדרש על כך ב'תורת כהנים': "אי שני, יכול פיקס? תלמוד לומר 'תולעת'. אי תולעת, יכול אחד מן הצבעים? תלמוד לומר: 'ושני', הא כיצד? זוהי זהורית טובה".

משאלת חז"ל, "יכול פיקס" אנו למדים, שצבע שני אינו עשוי בהכרח מחומר התולעת, ויכול להיות גם סוג של צבע שני העשוי מ"פיקס".

צבע השני יכול להעשות מחמרים שונים

פיקס כצבע אדום נזכר פעמים רבות בדברי חז"ל. בטוי שגור הוא בתלמוד "כוחלת ופוקסת", שענינו, צביעת פני האשה בכוחל (כחול סביב העינים) או בפיקס, היינו צבע אדום על הלחיים וכד'.

ראה שבת (ס"ד ע"ב): "זקנים הראשונים אמרו: [שהאשה] לא תכחול ולא תפקוס". וכך במועד קטן (ט', ע"ב): "תנו רבנן: אלו תכשיטי נשים כוחלות ופוקסות". ב'ערוך השלם' ערך 'פיקס', מביא המחבר, שבלשון יוונית ורומית, פירוש המלה פיקס הוא "מין עשב, או סם בו מאדימין ומייפין הנשים את פניהן".

ואכן בירושלמי שבת בסוף פרק י' מובא, שאשה, שפוקסת את פניה בשבת הדבר אסור, וחייבת משום צביעה. הווה אומר, פיקס הוא צבע אדום, העשוי מחומר צמחי או חומר אחר.

לטהרת מצורע יש להביא צבע שני מן התולעת דווקא

מכאן מובנים דברי חז"ל, שכן היה מקום לומר, שאם התורה אמרה ו"שני תולעת", התכוונה אף לסוג צבע שני, שהוא צבע אדום העשוי מחומר הפיקס. כדי לשלול אפשרות זו, בא הפסוק ומוסיף "תולעת", ללמד, שה"שני" הנדרש בתורה במקרה זה היא עשוי מתולעת דווקא. כמובא לעיל, מוסיפים חז"ל ב'תורת כהנים' ושואלים: "אי תולעת יכול אחד מן הצבעים"? שכן, מתולעים ושרצים שונים ניתן להפיק גוונים מרובים. ומסיקים: "תלמוד לומר: 'ושני'... זו זהורית טובה". כלומר, לפיכך הדגישה התורה והקדימה את המלה "שני" לתולעת, ללמד, שה"שני" - האדום, יהיה מן ה"תולעת" דווקא.

בהמשך לאמור ב'תורת' כהנים' כותב הרמב"ם בפרושו ל'נגעים' (י"ד, א') שלטהרת המצורע יש לקחת "שני תולעת" דוקא. על דברי המשנה: "ונוטל עץ ארז ואזוב ושני תולעת" כותב הרמב"ם: "רוצה לומר, שיירי לשון של זהורית והוא 'שני תולעת', והוא צמר צבוע ב'קרמז', והוא אומרם: 'ששינתו התולעת'" (תורת כהנים ויקרא י"ד ד'). ציטוט דברי חז"ל - "ששינתו התולעת" מלמד, שלרמב"ם יש כוונה מיוחדת בתוספת זו, כלומר, אין די בצמר צבוע בצבע אדום כגון 'קרמז', אלא דווקא 'קרמז' מן התולעת. וזאת, על פי דרשת חז"ל הנ"ל, שבכל מקום בו נאמר בתורה "שני תולעת", כוונתה דווקא לאדום שמוצאו מן התולעת.

למצוות פרה אדומה נדרש צבע אדום מן התולעת דווקא

אף לגבי פרה אדומה, כותב הרמב"ם, שיש לקחת צבע אדום, שמקורו דווקא בתולעת, וזאת משום שלשון הפסוק, שנאמרה בענין זה היא "שני תולעת".

כך מסביר הרמב"ם בפירוש המשנה, את המשנה במסכת פרה (פרק ג' משנה ט') האומרת: "נטל [הכהן] עץ ארז ואזוב ושני תולעת אמר להם: עץ ארז זה? אזוב זה? שני תולעת זו...? והן אומרים לו: הין הין הין". מפרש הרמב"ם: "מה שכוּפּל עץ ארז שלש פעמים, וכך אזוב ושני תולעת, כדי לציין בודאי, שאלה הם אשר אמר ה'. לפי שמיני הארז - שבעה, כמו שאמרו [חז"ל], ואמר ה': 'ארז', לפיכך מכריז, שזה המין האמור... וה'אזוב' גם הוא כמה מינים, ושני תולעת, הוא צמר צבוע ב'קרמז', לא צבע הלכה, או רכפה, או פואה, או זולתן מן הדברים המאדימים".

פירושו של הרמב"ם מבוסס על מה שאמרו חז"ל ב'ספרי' חוקת (י"ט, ו') על המילים ו"שני תולעת", "ששינתו התולעת ולא דבר אחר", ואם כן, הקפידה התורה בפרה אדומה דווקא על צבע שני הלקוח מן התולעת. לפיכך שואל הכהן את הנאספים, האם זה "שני תולעת" האמור בתורה.

אמנם הפרשנים השונים למשנה זו, כגון בעל 'תוספות יו"ט', 'מלאכת שלמה', ובעל 'משנה אחרונה' מסבירים, ששאלות הכהן לציבור, נועדו לפרסם את דעת הפרושים, שפרה אדומה נעשית על ידי כהן טבול יום, בניגוד לדעת הצדוקים. ולפיכך שואל הכהן את הנאספים גם שאלות אחרות, כגון "האשליך"? (תוספתא פרה שם) כדי לשמוע את קריאת הציבור: "הין, הין, הין"!! עם זאת, פירושו של הרמב"ם, שהשאלות נועדו לברר בפני הכל את תולעת השני שבתורה, מבוסס על כך, שבשריפת פרה אדומה צריך דווקא צבע שני מן התולעת, דבר שלא נאמר במצוות אחרות, כמו בגדי כהונה.

נמצא, שבאשר לגוונים האדומים המובאים בתורה, קיימת אבחנה בתורה בין המצוות השונות, שכן בקשר למצוות טהרת מצורע, ומצוות פרה אדומה, קבעה התורה דוקא צבע אדום מן התולעת, מה שאין כן בבגדי כהונה.

הרמב"ם פירט את צבע תולעת השני, בהלכות פרה אדומה במיוחד, עקב ההלכה המחייבת דווקא "שני תולעת"

מכאן מובן, מדוע תיאר הרמב"ם דווקא בהלכות פרה אדומה את מהות החומר והצבע של "שני תולעת", ושיש לצבוע דווקא בצבע הבא מן הגרגירים האדומים הנוצרים מן התולעת, דבר שלא כתב אותו בהלכות כלי מקדש בבגדי כהונה, זאת, משום, שבענין פרה אדומה אמרה התורה, "שני תולעת", ואילו בבגדי כהונה והמשכן בכלל נאמר תמיד "תולעת שני", כשהכוונה היא לצבע ולא לתולעת. כדברי הרמב"ם בפירושו למשנה, כך גם הביא להלכה. אלו דבריו ב'משנה תורה' בהלכות פרה אדומה

(פרק ג' הלכה ב'): "ואחר כך נוטל [הכהן] עץ ארז ואזוב אין פחות מטפח, וצמר צבוע בתולעת... ואומר לעומדים שם: עץ ארז זה...? אזוב זה...? שני תולעת זה?... שלש פעמים על כל אחד ואחד ואחד ואחד והם אומרים לו הין, הין, הין, שלש פעמים על כל אחד ואחד. וכל כך למה? לפי שמיני ארזים - שבעה, ומיני אזוב - ארבעה, והצבוע אדום, יש שצובעים אותו ב'פואה', ויש שצובעים אותו ב'לכא' ויש שצובעים אותו ב'תולעת'. וה'תולעת' הוא הגרגירים האדומים ביותר, הדומים לגרעיני החרובים, והן כמו האוג ותולעת כמו יתוש יש בכל גרגיר מהן, ולפיכך מודיע לכל ומגלה להן, שאלו הן המינים האמורים בתורה".

דרכו של הרמב"ם בספרו ההלכתי, להסביר מושגים במקום אחד במהלך דבריו, כדי שמשם ילמד המעיין למקומות נוספים בהם יוזכר המושג בהמשך דבריו.

הרמב"ם בחר להסביר את המושג "שני תולעת" בחלק האחרון של ספרו, בהלכות פרה אדומה, זאת כשהיה עליו להרחיב בהסברת הענין במקום קודם בספרו, היינו, בהלכות 'כלי מקדש', ובמהלך ההלכות שם הדנות בגדי כהונה ובצבעיהם. בגדי כהונה הם דבר שמושי, הנדרש לעבודה תדיר, שלא כמו פרה אדומה הנעשית פעם בדורות. הסברת המושג בהלכות פרה אדומה מלמדת, שדווקא בהלכות אלה, מחייבת ההלכה לדעת הרמב"ם, להביא צבע שני מן התולעת, ואילו בגדי כהונה ניתן לדעתו לצבוע בכל חומר הנותן תוצאה של צבע שני.

פרק ה' - כללו של דבר

א. המושגים: "שני", "שני תולעת" ו"תולעת שני", הם שלשה מושגים בעלי מובן שונה זה מזה.

"שני", מובנו גוון, וצבע אדום ידוע בימי קדם.

"שני תולעת", זו תולעת המפיקה את הצבע האמור, היינו חומר הצביעה.

"תולעת שני" ענינה, הבגד הצבוע בגוון ובצבע הנ"ל.

ב. הרשב"ם מבחין בין המושגים "שני" ו"תולעת שני". המושג "שני" ענינו, הגוון וחומר הצביעה, ואילו "תולעת שני" ענינה, האריג, או הבגד הצבועים באותו גוון.

ג. בדברי חז"ל מוצאים את המושג "שני" בקשר לחומרים אחרים בעלי צבע אדום כגון ה'פיקס', בחומר אדום זה השתמשו בעבר הנשים לתת גוון אדמדם לפניהם.

ד. מדברי חז"ל והרמב"ם נראה, שלטהרת מצורע אין די בצבע אדום כל שהוא, אלא צריך דוקא צבע הלקוח מתולעת המפיקה שני.

ה. אף לטהרת אפר פרה אדומה צריך דווקא "שני תולעת", כלומר אדום המופק מגוף התולעת.

ו. הרמב"ם ציין את הצורך להפיק גוון אדום משני התולעת, דווקא בהלכות פרה אדומה ובמקום מאוחר בספרו. הלכה זו לא הובאה בענין בגדי כהונה, הנזכרים בהלכותיו קודם לכן, כדי ללמד, שתולעת שני שבבגדי כהונה, יכולה לבוא מצבע אחר ולא דווקא מן התולעת.

פרק ו' - הצבעים לבגדי הכהונה

מן האמור עד כה עולה, שאין לעשות הכללות בענין הצבעים, שקבעה התורה לכל מצווה ומצווה. יש הלכות, שהתורה חייבה להשתמש בצבע מחומר מסוים דווקא, ויש הלכות, שאין זו אלא העדפה ומצווה מן המובחר, כפי שנקבע בדברי חז"ל, וכמובא לעיל בענין תכלת בציצית.

כן מתברר, שבאשר למצוות אפר פרה אדומה ולטהרת מצורע, גזירת הכתוב היא, להביא צבע שני מן התולעת דווקא.

מדברי חז"ל עולה, שלמרות, שדברי התורה נאמרו כמצוה בלא טעם, עם זאת, יש למצוה זו טעמים משלה, וכמובא בדברי רש"י (ויקרא י"ד, ד') המסביר את המצוה להביא "עץ ארץ ושני תולעת ואזוב", וזו לשונו: "עץ ארז' - לפי שהנגעים באים על גסות הרוח". "ושני תולעת ואזוב" - מה תקנתו ויתרפא? ישפיל עצמו מגאוותו **כתולעת** וכאזוב". יש איפוא, כוונה בשימוש בצבע מן התולעת דווקא במצוה זו, כדי שאדם שרוחו גסה ישפיל את עצמו. ניתן להרחיב בטעמים שנאמרו בענין זה בדברי חז"ל, אך לא כאן המקום.

מאיך גיסא, יש מצוות שבהן לא הטילה התורה הגבלות, ולא חייבה לקחת צבע המופק מחומר מסוים דווקא, חילזון או תולעת, אך הגדירה את מטרתה, שהענין התכליתי הוא, התוצאה, כלומר, הצבע היפה והיעיל ההולם את המטרה. כך יש להבין את הפסוקים ואת ההלכות שנאמרו, בענין בגדי כהונה. שכן, כך נאמר שם: "ועשית בגדי קדש לאהרן אחיך **לכבוד ולתפארת**... ועשו בגדי קדש לאהרן אחיך ולבניו לכהנו לי, והם [חכמי הלב - האמורים] יקחו את הזהב את התכלת ואת הארגמן ואת תולעת השני ואת השש" (שמות כ"ח ב').

כמו כן בשמות (כ"ח ל"ט) נאמר: "ואבנט תעשה מעשה רוקם, ולבני אהרן תעשה כתנת ועשית להם אבנטים ומגבעות תעשה להם **לכבוד ולתפארת**", ולהלן עוד יבואר טעם זה בהרחבה.

תכלת לציצית ותכלת לבגדי כהונה והאבחנה ביניהם

כפי שיבואר להלן, מדברי הרמב"ם עולה, שאכן מצוה מן המובחר לצבוע תכלת המורכבת מדם חילזון, כנ"ל. זאת דווקא לענין מצות **תכלת שבציצית**, אך אין הדברים אמורים לענין תכלת של בגדי כהונה.

אלו דברי הרמב"ם בהלכות ציצית (פרק ב' הלכה א' והלאה): "**תכלת האמורה בתורה בכל מקום** היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול, וזוהי דמות הרקיע הנראית לעין בטהרו של רקיע. **והתכלת האמורה בציצית**, צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה, שעומדת ביופיה ולא תשתנה. וכל שלא נצבע באותה צביעה - פסול לציצית.

אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון: שצבעו באסטיס או בשאר המשחירין, הרי זה פסול לציצית...

כיצד צובעין תכלת של ציצית? לוקחין הצמר ושורין אותו בסיד. ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי, ומרתיחים אותו באהלא וכיוצא בו, כדרך שהצבעים עושים כדי שיקלוט את העין.

ואחר כך מביאים דם חילזון, והוא דג שדומה עינו לעין הים, ודמו שחור כדיו, ובים המלח הוא מצוי, ונותנים את הדם ליורה, ונותנים עמו סממנים, כמו הקימוניא וכיוצא בהן כדרך שהצבעים עושים. ומרתיחים אותו, ונותנים בו הצמר עד שיעשה כעין רקיע וזוהי צורת התכלת של ציצית.

התכלת של ציצית צריכה צביעה לשמה...

התכלת אינה נלקחת אלא מן המומחה...

כיצד בודקין אותה"...? (ראה שם את כל הפרק הדין בעניני תכלת בציצית).

מדברי הרמב"ם אלה, עולות בבירור כמה נקודות, היוצרות אבחנה בין מצוות תכלת בציצית לבין התכלת האמורה בבגדי כהונה.

הרמב"ם מבחין בין תכלת לציצית לבין "תכלת האמורה בכל מקום"

א. הרמב"ם מבחין בין "תכלת האמורה... בכל מקום", היינו בגדי כהונה ופרוכות המקדש, לבין "תכלת האמורה בציצית". באשר לתכלת האמורה בכל מקום, צריך להקפיד בעיקר על צבעה שיהיה כעין הרקיע, ואילו בציצית יש להקפיד גם על עמידותה ועשייתה מדמו של החילזון.

ראוי להוסיף, שהרמב"ם האריך לדון בענין התכלת וכשרותה, וכן הבאתה מדם חילזון דווקא בהלכות ציצית.

שש פעמים מדגיש הרמב"ם "תכלת של ציצית" "פסול לציצית" וכדו', ללמדך, שהלכות אלו נאמרו ביחס לציצית ולא ביחס לבגדי כהונה.

ב. כבר הבאנו לעיל, שעיקר הדגש בתכלת של ציצית הוא, שתהא עמידה בפני שינויים, ושצבעה ישמור על הגוון הנכון גם בחלוף הזמן, דבר העולה בבירור מדברי הרמב"ם בהלכות ציצית. לפיכך, לכתחילה יש להפיק תכלת דווקא מן החילזון, שיש בו תכונות אלה, אך בדיעבד, תכלת אחרת בעלת אותן תכונות - כשרה אף היא לדעת הרמב"ם.

לדעת הרמב"ם, החילזון אינו מעכב בצביעת תכלת לציצית

המעין בדברי הרמב"ם יראה, שהרמב"ם שואל דבר אחד ומשיב דבר שני. הרמב"ם שואל: "כיצד צובעין תכלת של ציצית"? ובמקום להשיב "מביאים דם חילזון" כפי שכתב במהלך דבריו בהמשך, תשובתו היא: "לוקחין הצמר ושורין.. ומכבסין... ומרתיחים... ואחר כך מביאים דם חילזון".

מסגנון דבריו נראה, שהם בבחינת "דברו חכמים בהווה" (שבת ס"ה ע"א). היינו, דרכם של הצבעים, "שלוקחים, ושורין, ומכבסין, ומרתיחים וכו' ואח"כ מביאים דם חילזון". סגנון הדיבור הוא ספור והסברת הצד המעשי של הצביעה, ולא לשון של הלכה וגזרה. וכשם שאין לומר, שמה שכתב, ש"שורין ומכבסין ומרתיחים" זו הלכה מחייבת, אלא מנהגו של עולם, כדי שהצמר יקלוט את הצבע, וברור הדבר, שאם תמצא שיטה אחרת להכנת הצמר לצביעה, הדבר מותר, כן גם באשר להבאת החילזון, אין זו הלכה מחייבת, אלא סיום סיפור שיטת הצביעה.

דומה, שלו רצה הרמב"ם לומר, שאין צביעה אלא בחילזון, היה צריך להביא את ענין החילזון בתחילת דבריו, שכן פתח בשאלה "כיצד צובעין תכלת של ציצית"? והיה צריך להשיב מיד, שיוצאים לים המלח וצדים את החילזון על פי הסימנים שקבעו חז"ל. כן היה צריך לומר, שאם לא הביא מן החילזון, הציצית פסולה, כמובא בתוספתא מנחות. רק אחר כך היה צריך להוסיף, שמביאים צמר ומרתיחים אותו וכו', שהרי עיקר הבעיה היא, לא הצמר, אלא החילזון, שהוא הדבר הקשה להשגה. ומה תועיל הרתחת צמר אם אין חילזון. יש לומר אפוא כנ"ל, שהרמב"ם דיבר בהווה, ובמה שמקובל אצל הצבעים, אך לגופו של ענין, אף אם הביאו צבע תכלת מחומר אחר, בעל התכונות הדרושות, הצבע כשר.

כך גם נראה מדברי הרמב"ם בפירושו למשנה במנחות (פרק ד' משנה א') שם נאמר: "התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת": וזו לשונו: "מצוות ציצית כוללת שני צוויין: האחד, שיהיו ציציות בכנפות הטליתות... וזה נקרא לבן... והצווי השני, שיתן חוט צמר תכלת, כרוך על אותם הציציות, וחוט זה נקרא תכלת. ואיננו אצלנו היום, לפי, שאין אנו יודעים את צביעתו, לפי, שאין כל גוון תכול בצמר נקרא תכלת, אלא תכלת מסויימת, שאינה אפשרית היום, ולפיכך אנו עושים הלבן לבדו".

הרמב"ם אינו מזכיר את המושג חילזון. לו היה צריך לצבוע תכלת לציצית דווקא בדם חילזון, היה לו לומר: "ואיננו אצלנו היום... לפי שאין לנו חילזון". במקום זאת כתב, שאיננו אצלנו היום כיון שאיננו יודעים לצבוע "גוון תכול" בעל "תכלות מסויימת". הווה אומר, עיקר מצוות התכלת בציצית לדעת הרמב"ם היא, לעשות צבע תכלת בעלת גוון מיוחד כעין השמים, כפי שכתב בהלכות ציצית.

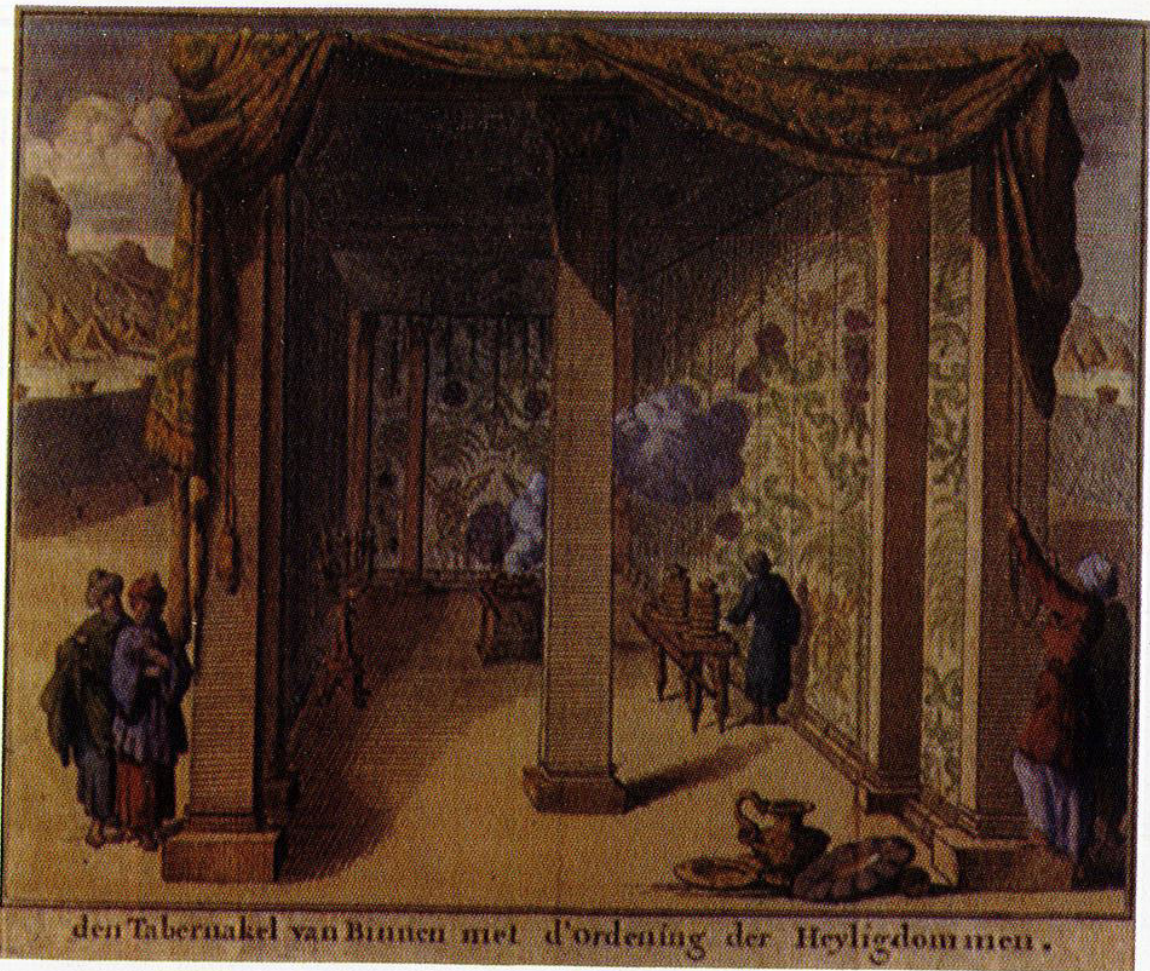
לדעת הרמב"ם אפוא, קביעת חז"ל להביא תכלת מן החילזון, אין זה משום

הפרוכת המבדילה בין ההיכל לבין קודש הקדשים היתה עשויה תכלת, ארגמן, תולעת שני ושש משזר (שמות כ"ו, ל"א). בעת אריגתה שילבו בפרוכת צורת כרובים ככתוב "כרובים מעשה חושב". כן היתה מעוטרת בדמויות ארי ודמויות נשר (רש"י שמות כ"ו, א'). בציור- הפרוכת בהיכל כפי ששוחזרה ב"מכון המקדש".

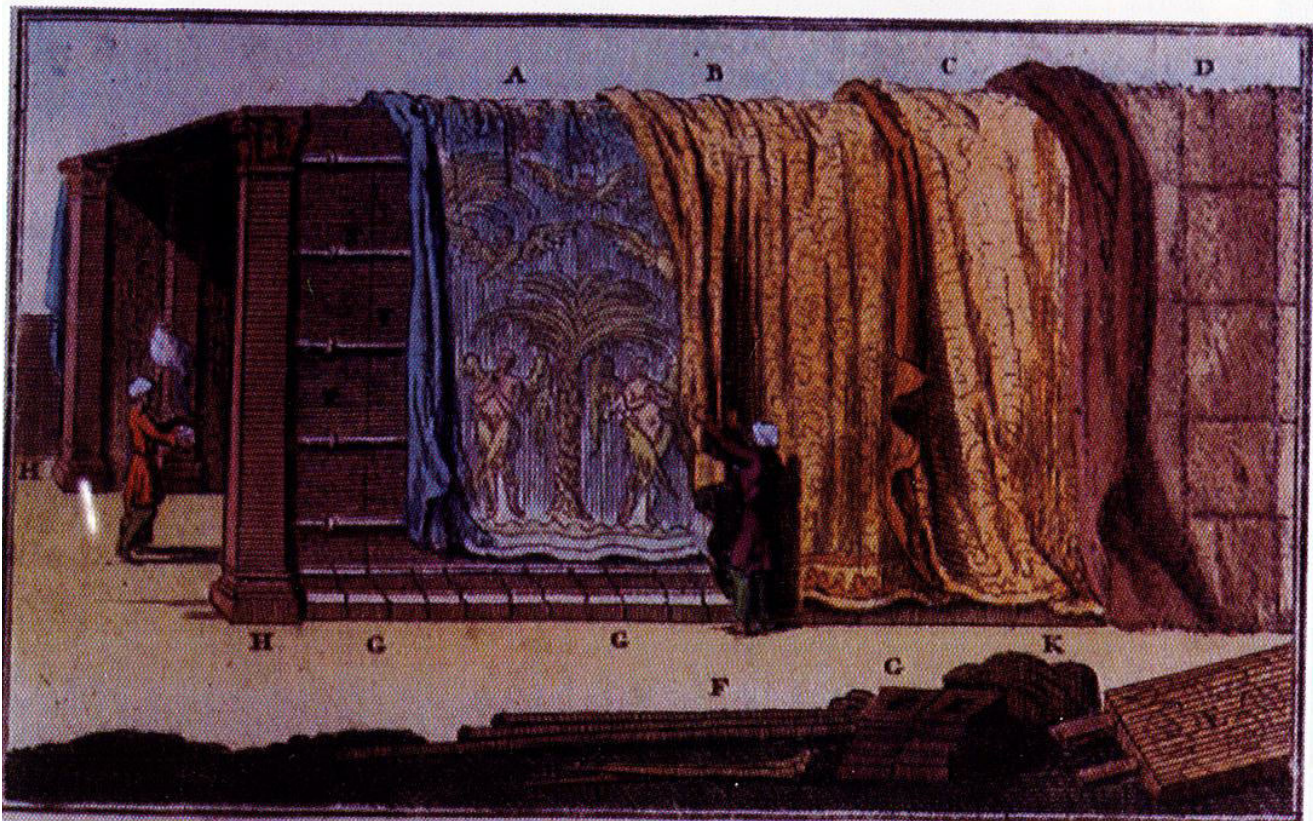
כהן גדול (מקטיר קטורת) לבוש "בגדי זהב"
 העשויים חוטי זהב, תכלת, ארגמן, תולעת
 שני ושש משזר (שמות כ"ח ו', י"ב). הבגד
 העליון הוא האפוד החגור על מתני כהן
 גדול, העשוי מכל הצבעים הנ"ל. מתחתיו
 מעיל כליל תכלת.

den Tabernakel van Binnen met d'ordening der Heyligdommen.

צבעי התכלת, ו
ותולעת השני ו
נראים ביריעות
בפנים.

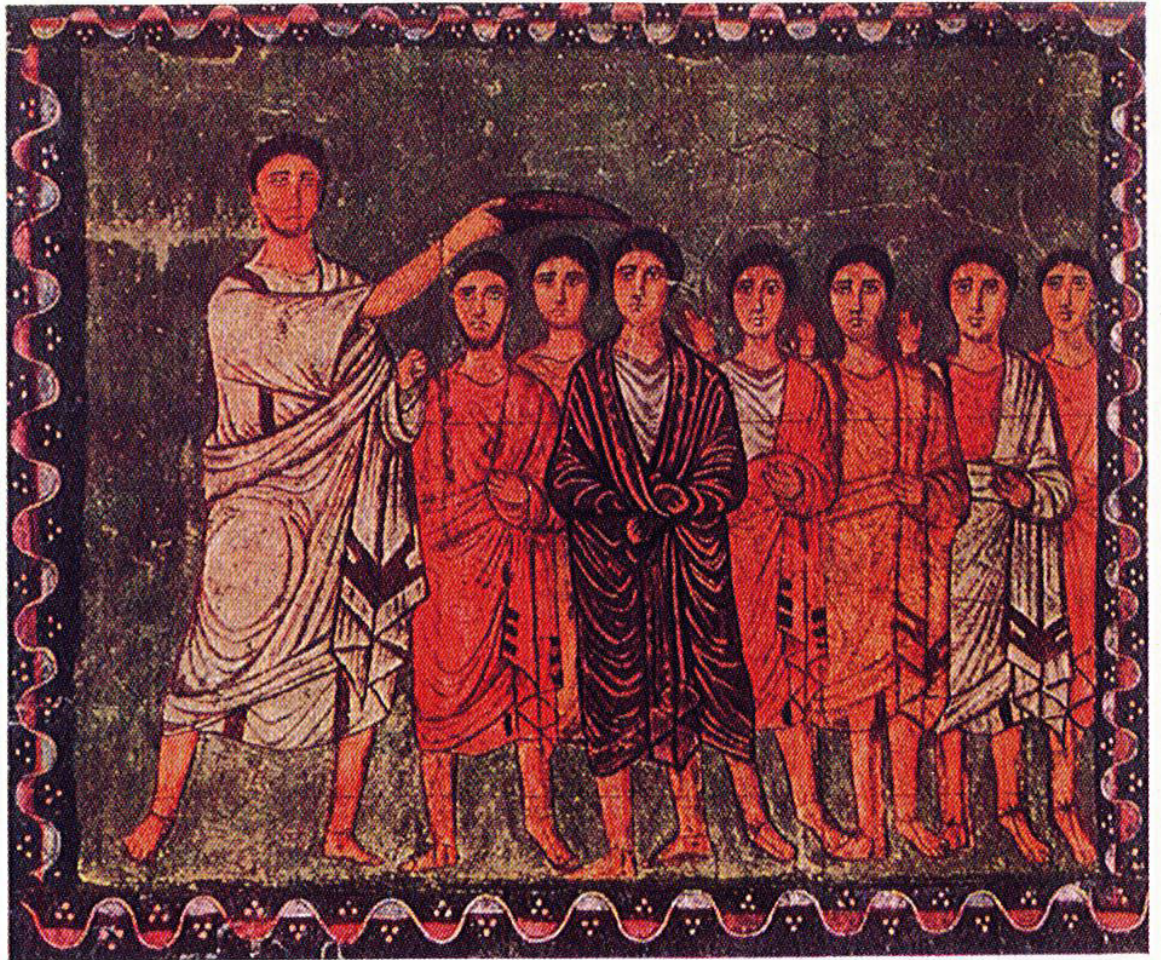
den Tabernakel van buyten en op zie aante zien.

יריעות תכלת, ארגמן, ותולעת שני ושש משזר נראית כשהיא מכסה את גג המשכן מלמטה. על גבה נפרש יריעות נוספות: יריעות צמר עזים וכן יריעת עורות אילים מאודמים ועל גבי כולם יריעות עורות תחשיב

הכהן הגדול בעת הטלת הגורל
 על השעירים. מימינו עומד הסגן
 ומשמאלו ראש בית האב. הכהנים
 משני צידיו, חגורים אבנט עשוי
 תכלת, ארגמן ותולעת שני בעוד
 הכהן הגדול עצמו חגור אבנט לבן,
 בלא צבע (ביום הכיפורים בלבד).
 שני הכהנים משני צידיו של הכהן
 הגדול, נושאים בידיהם "לשון של
 זהורית" צבועה בצבע תולעת שני,
 כהכנה לקראת קשירתה בראשו
 של השעיר המשתלח ובצווארו של
 השעיר, העולה כקורבן לה'.

גברים ונשים לבושים
 כותנות וטליתות
 בצבעי תכלת וארגמן
 ציור קיר מבית הכנסת
 בדורא אירופוס, סוריה,
 התקופה הרומית.

גיזות צמר צבועות "תכלת"
 לדעת ידין כפי שנתגלו במערות
 מדבר יהודה (מתוך ספרו של ידין
 "בר כוכבא").

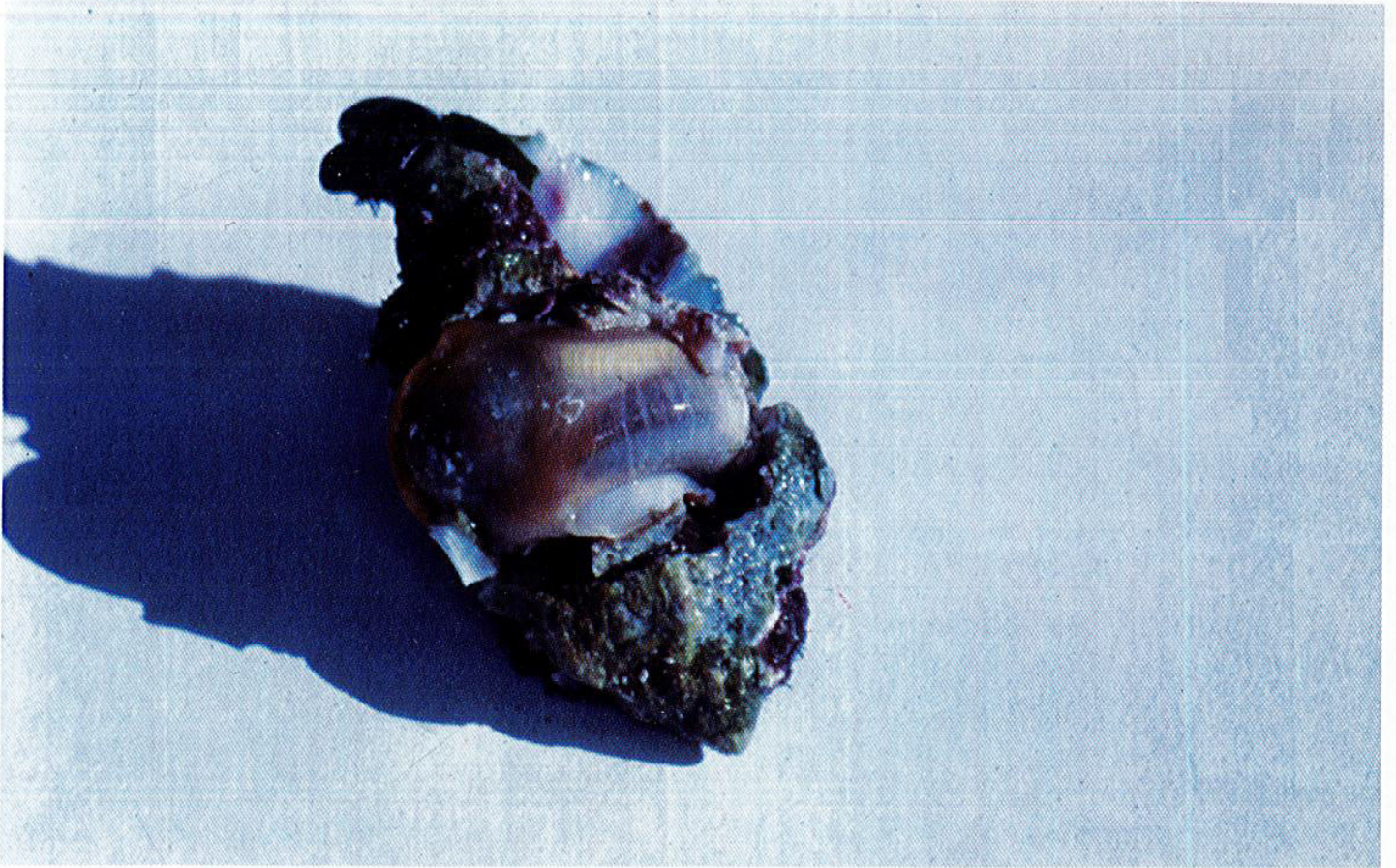

שמונת
גדול וצ
השונים
עתיק).

כהן מחזיק בידי עץ ארז ואזוב ושני תולעת, כדי להשליך אל תוך שריפת הפרה.

חלזון תכלת לאחר שבירת המעטה החיצוני. בלוטת הצבע נראית מתחת למעטה.

קונכיות התכלת כשהן כרוכות בחוטי תכלת. במרכז התמונה (בצנצנת) חלזון התכלת על פי שיטת הרבי מרדזין (הדיונון).

שהדבר מעכב במצווה, אלא משום שתכלת החילזון יש בה התכונות הדרושות, היינו, צבעה הוא כעין השמים, והגוון עומד ומתקיים זמן רב.

מצוה מן המובחר לעשות תכלת בציצית מן החילזון שבים, המזכיר את כסא הכבוד

עם זאת נראה, שלכתחילה מצווה מן המובחר לעשות תכלת לציצית דווקא מן החילזון, וזאת מטעם נוסף לטעמים שהובאו לעיל.

מדברי חז"ל והפרשנים עולה בבירור, שבחילזון הלקוח מן הים מתקיימת יותר המצווה של "וראיתם אותו", שכן הוא מזכיר באופן ברור יותר את מצוות ה', דווקא בגלל שנלקח מן הים. וזאת, על פי המאמר המובא בכמה מקומות בדברי חז"ל, וכגון במסכת מנחות (מ"ג, ע"ב): "תניא, היה ר' מאיר אומר: מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד".

מדברי ר' מאיר ברור, שהוא מפריד ומחלק בתכלת, בין מצוות ציצית למצוות בגדי כהונה. שהרי בבגדי כהונה היו צבעים רבים: תכלת וארגמן ותולעת שני, וכן צבע לבן (בוץ, פשתן). ואין מקום לומר בבגדי כהונה, ש"תכלת נשתנה משאר צבעונין". דברי ר' מאיר נאמרו בהכרח על מצוות פתיל תכלת לציצית, כששאלתו היא: מדוע בחרה התורה לשים בציצית חוט תכלת ולא חוט ארגמן למשל, או תולעת שני, היכולים להזכיר את מצוות ה' באותה מידה כמו התכלת.

ותשובתו: "תכלת דומה לים, ים לרקיע" וכו', כלומר, כח הזכירה הגנוז בתכלת, רב מכוחם של צבעים אחרים לאזכרת המצוות.

כך מפרש רש"י בכמה מקומות: "מה נשתנה תכלת, שייחדו הקדוש ברוך הוא למצוות ציצית" (ראה מנחות מ"ג ע"ב, וכן חולין פ"ט ע"א, וכן גם בסוטה י"ז ע"א).

בהעדר חילזון, אף צבע בעל התכונות הנדרשות לפי הרמב"ם - הרי הוא תכלת הכשרה לציצית

ר' מאיר מסביר את דבריו ביתר הרחבה ב'ספרי' (במדבר ט"ו ל"ט) שם מובא: "ר' מאיר אומר: 'וראיתם אותם', לא נאמר, אלא - 'וראיתם אותו' מגיד הכתוב, שכל המקיים מצוות ציצית, מעלים עליו כאילו הקביל פני שכינה, שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד". לדברי ר' מאיר, התכלת מזכירה את מי שצווה על המצוות, היושב במרום, ואדם המתבונן בחוט התכלת רואה באמצעותו את נותן התורה.

לאור האמור, ברור מדוע הקפידו חז"ל לקחת דוקא תכלת מן החילזון לציצית, שכן "חילזון גופו דומה לים" - כפי שאומרת הגמרא במנחות. מאמר זה מובא שם

בהקשר למאמרו הנ"ל של ר' מאיר, ש"תכלת דומה לים". מובן אפוא, מדוע דווקא בציצית ראו חז"ל צורך לקבוע, שיש להפיק תכלת דווקא מבעל חיים שבים, המפיק צבע תכלת, שכן יש בכך שתי זכירות: האחת, התכלת עצמה, המזכירה את הרקיע ואת כסא הכבוד, והשניה, מצד החילזון גופו, שהוא בעל חיים שמוצאו מן הים, ולפיכך ההזדקקות לחילזון לצורך המצוה, מזכירה בדרך נוספת את הים, וממילא את הרקיע ואת כסא הכבוד.

כל זאת כאמור, כמצווה מן המובחר. אך בדיעבד, כשאין תכלת מן החילזון, אין זה מעכב במצווה, והרמב"ם לא כתב ולא הזכיר הלכה כזו. לפיכך נראה, שאם לקח לתכלת שבציצית, צבע שיש בו התכונות הדרושות לפי הרמב"ם, היינו גוון כעין השמים וצבע עמיד, הרי זו תכלת הכשרה לציצית.

הצבעים בבגדי הכהונה נועדו להוסיף "כבוד ותפארת"

שלא כמו התכלת שבציצית, שהתורה כתבה בפירוש שנועדה לעורר את האדם למחשבה ולזכירה: "וראיתם אותו וזכרתם", ולפיכך נקבע על ידי חז"ל, להשתמש בתכלת הבאה דוקא מן החילזון, אין הדברים אמורים בבגדי כהונה. כמובא לעיל, בבגדי כהונה יש מטרה מפורשת לצבעים, היינו, להוסיף "כבוד ותפארת" לכהני השם המשרתים בקודש, וכדברי התרגומים במקום המתרגמים "לכבוד ולתפארת" - "ליקר ולתושבחתא".

נראה, שבמילים אלה אמרה התורה שני דברים שונים: "לכבוד" עניינו, לכבד את הכהן. כלומר, כשהכהן לבוש בבגדים מכובדים, הדבר מחייב אותו לנהוג כבוד במקדש ולהוסיף כבוד ראש בעבודתו. כבוד זה מכוון בעיקר כלפי הכהן עצמו, אשר הבגדים משייכים אותו למעמד הכהנים המשרתים לפני ה', שעליהם מוטלת אחריות כבדה לעבוד את עבודת הקודש לפרטיה ולדקדוקיה.

זה גם ענינו של הביטוי האמור בכהנים: "לקדשו לכהנו לי" (שמות כ"ח ג') וכן "לקדש אותם לכהן לי" (שמות כ"ט א') ועוד, כלומר, הבגדים מקדשים את הכהן לכהונתו, וכדרך שדרשו חז"ל: "בזמן שבגדיהם עליהם כהונתם עליהם, אין בגדיהם עליהם אין כהונתם עליהם, אלא הרי הם כזרים" (סנהדרין פ"ג, א' פ"ג ב', ורמב"ם הלכות כלי מקדש פרק י' הלכה ד'). בגדים אלה נתנו לכהן את מעמדו, וחייבו אותו למשנה זהירות במחשבותיו ובכל מעשיו. כמו כן, אם החסיר הכהן בגד אחד או הוסיף בגד אחד, "חייב מיתה ופוסל את העבודה" (כלי מקדש י', ה').

הבגדים מוסיפים כבוד והדר לבית ה'

באשר למושג "תפארת", נראה, שענינו, הוספת תפארת לבית ולמשרתיו בפני באי המקדש, הבאים לראות ולהראות בפני השכינה, ובאים לראות את הבית בהדרו

ובתפארתו. זוהי משמעות המלה "לתושבחה" שבתרגום, שענינה, להוסיף שבח והודיה בפי הבריות, לבית ולשוכן בתוכו.

כך גם מסביר בעל 'ספר החינוך' (מצוה צ"ט) 'מצוות לבישת בגדי הכהנים', וזו לשונו: "שנצטוו הכהנים ללבוש בגדים מיוחדים לגדולה ולכבוד, אז יעבדו במקדש... משרשי המצווה... שהשליח המכפר, צריך להתפיס כל מחשבתו וכוונתו אל העבודה. על כן ראוי ללבוש בגדים מיוחדים אליה, כשיסתכל בכל מקום שבגופו, מיד יהיה נזכר ומתעורר בלבו לפני מי הוא עובד. וזה כעין תפילין. מלבד מה שיש בענין, כבוד לבית ולעבודה, בהיות העובד מלובש בלבוש מיוחד לעבודה. וכבר כתבנו, כי בהגדלת הבית ובמוראו, יתרככו שם ליבות החוטאים וישבו אל ה'".

כאמור, לבגדים יש תפקיד כלפי פנים, כלומר, כלפי הכהן העובד, וכלפי חוץ, היינו כלפי הבאים לפני ה' לכפר על חטאם.

לבוש מכובד לכהנים מביא ליראה מפני המקדש

הרמב"ם ב'מורה נבוכים' (חלק ג' פרק מ"ה) מסביר, שבגדי הכהונה באו להוסיף "מורא מקדש". אלו דבריו: "ומכלל הדברים המביאים להדור המקדש ורוממותו, כדי שתהיה לנו יראה ממנו... שכל עובד יקדש ידיו ורגליו. וכן עוד לרוממות הבית, רומם כבוד עובדיו. ונתייחדו הכהנים והלוויים, ונעשה לכהנים הלבוש היותר נכבד, נאה ויאה, 'בגדי קודש לכבוד ולתפארת'... לפי שאין האדם מכובד אצל ההמון בצורתו האמיתית, אלא בשלמות אבריו ויופי בגדיו, והמטרה - רוממות שתהיה לבית הזה ומשרתיו אצל הכל".

הרמב"ם מסביר את המושג "לכבוד ולתפארת", בצורך להוסיף כבוד ותפארת לבית דוקא, וכחלק ממצוות עשה של "מורא מקדש".

הלכות מעשיות הנובעות מן המושגים "כבוד ותפארת"

חז"ל פירשו, את המילים "לכבוד ולתפארת" כמצוה וכהוראה, ופירטו אותן להלכות מעשיות. כך מובא ב'מדרש הגדול' לשמות (כ"ח ב') על המילים "לכבוד ולתפארת": "מכאן אמרו: בגדי כהונה מצוותן שיהיו חדשים" וכו'. כך גם כותב הרמב"ם בהלכות כלי מקדש (ח', ד'): "בגדי כהונה מצוותן, שיהיו חדשים נאים ומשולשים כדרך בגדי הגדולים, שנאמר: 'לכבוד ולתפארת'. היו מטושטשין, או מקורעין, או ארוכין יתר על מידתו, או קצרים פחות ממידתו, או שסלקן באבנט ועבד, עבודתו פסולה", וראה גמרא ורש"י זבחים י"ח ע"ב ועוד.

נמצא, שהמושג "לכבוד ולתפארת" אינו מליצה בעלמא, אלא פסוק בעל משמעות מעשית, בדבר אופיים וצורתם של בגדי הכהונה. ממילא, גם ענין הצבעים בבגדים

אלה, שונה מדין ציצית ומדין אפר פרה אדומה וכד', והקובע בהם במצוה זו, הוא הנוי, היופי והצד השימושי.

מכאן מובן, מדוע מבדיל הרמב"ם בין תכלת שבציצית, שצריך שיהיו לה תכונותיה המיוחדות, וכגון עמידותו של הצבע. שכן בבגד שאדם לובש יום יום, נכון שהצבע ישמור על צבעו ולא ידהה תוך ימים אחדים. כן ראוי שהתכלת תהיה בגוון כעין השמים ותבוא מן החילזון, כדי להעמיק את זכירת המצוות כנ"ל. מאידך גיסא, באשר לבגדי כהונה שאינם באים לזכירה כבמצוות ציצית, אלא לכבוד, וכשהבגד נשחק והצבע דהוי, מחליפים הממונים במקדש את הבגד הישן בבגד חדש, עיקר הדגש בצבעי התכלת, הארגמן ותולעת השני הוא, שיהיו יפים בצבעם ויהיו "לכבוד ולתפארת", כי זו עיקר המצווה בבגדי כהונה כנ"ל.

זה מה שכותב הרמב"ם בהלכות ציצית (פרק ב' הלכה א'): "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול, וזוהי דמות הרקיע, הנראית לעין בטהרו של רקיע. והתכלת האמורה בציצית צריך שתהא צביעתה צביעה ידועה, שעומדת ביפיה ולא תשתנה... לוקחין צמר... ואחר כך מביאין דם חלזון" וכו'.

מלבד מצוות ציצית, אין בכל מצוות התורה מצוות עשיית תכלת, כי אם באריגים שבמקדש, היינו בגדי כהונה ופרוכות המקדש. וזו אם כן כוונת המילים "בכל מקום", כלומר, במצוות שבמקדש. ואכן הרמב"ם אומר זאת בהלכות כלי מקדש, כשהוא דן על צבעי בגדי הכהונה, שם כתב: "ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם השמים שהיא פתוך מן הכחול".

המושג "פתוך מן הכחול" ופירושו

כאן עלינו לעמוד על הביטוי "פתוך מן הכחול", החוזר על עצמו פעמיים בדברי הרמב"ם, הן בהלכות ציצית והן בהלכות כלי מקדש, שם בא להסביר, שהתכלת האמורה בכל מקום צבועה בגוון הזה.

הבטויים "כחול", או "כוחל", וכן "כוחלא", נזכרים רבות בדברי חז"ל בתלמודים ובמדרשים. והכוונה היא לצבע הנקרא בימינו "כחול", ואשר בעבר עיקר שימוש היה, לכחול את העין ולצבוע אותה כדרך הנשים ליפות את עצמן.

כך מובא בתרגומו של הפסוק במלכים ב' (כ"ט ל') "ויבוא יהוא יזרעאלה ואיזבל שמעה ותשם בפוך עיניה". ומתרגם התרגום: "וכחלת בצרידא עיניה". ומסביר שם רד"ק: "ותתקן בפוך עיניה, והפוך הוא הכחול".

וכך גם בלשון המשנה במסכת שבת (פרק ח' משנה ג'), הדנה בשעור הוצאה מרשות לרשות: "כחול - כדי לכחול בו עין אחת". ומבואר בגמרא, "שכן הצנועות (שהולכות מעוטפות ואין מגלות אלא עין אחת לראות - רש"י) כוחלות עין אחת".

בחלק מן הגירסאות במשניות ובתלמודים מופיעה הגירסא "כוחל, כדי לכחול בו עין אחת".

בספר ה'ערוך' מביא המחבר את פירושו של הרב מצליח, האומר: "כוחלת עין אחת של שמאל, ומכסה פניה כולו, ואין נראה מפניה אלא אותו עין, ויוצאה לשוק. וקרא מסייעני: 'לבבתיני אחותי כלה לבבתיני באחת מעיניך', כי נותנת כוחל בעיניה שתיראה יפה".

הכוחל בדברי חז"ל והרמב"ם

פעולת הכיחול והציור של העין בצבע, נחשבת למלאכה האסורה בשבת, וזאת מחמת איסור כתיבה, כמובא בשבת (צ"ד ע"ב): "כוחלת [חייבת] משום כותבת".

לענין טריפות, מבחינה הגמרא בצבעים המשתנים, וכגון צבעי הריאה, שיש בה מראות שונים, שהגוון שלהם אינו פוסל והבהמה אינה נעשית טריפה בגוונים אלה. מאידך יש בה מראות, שהבהמה טרפה. כך מובא בחולין (מ"ז ע"ב): "אמר רבא: ככוחלא - כשרה, כדיותא - טרפה". ומסביר רש"י: "ככוחלא' - צבע כחול, שהוא כמראה לזו"ר לא ירוק ולא שחור. 'כדיותא' - קורט דיו יבש והוא שחור".

הרמב"ם מביא את הדברים להלכה (הלכות שחיטה פרק ז'), וכתב: "חמש מראות אסורות יש בריאה ואלו הן: שחורה כדיו" וכו' (הלכה י"ז שם). ואילו בהלכה י"ט כתב: "ארבעה מראות מותרות יש בה, ואלו הן: שחורה ככחול" וכו'. כלומר, הצבע הכחול הנוטה לשחור, כשהוא מופיע בריאה הוא מן המראות המותרים.

כך גם הביטוי "כוחלת ופוקסת", או "לא תכחול ולא תפקוס", מופיע רבות בתלמוד, והכל בקשר לצביעת העינים בצבעים כחול או אדום.

במדרש בראשית רבה (פרשה צ"ח, י) מסבירים חז"ל את הפסוק "חכלילי עיניי מייך", ואומרים: "אלו בני דרום, שעיניהם כחולות וכוחם יפה לתלמוד תורה". מסבירים הפרשנים, שעיניהם של בני הדרום משוחות בכוחל סביב העין מתוך עשירותם, ועם זאת אינם מסתאבים בעשרם, אלא כוחם יפה לתלמוד תורה.

(פירושים אחדים נאמרו למדרש זה, ויתכן שהכוונה הפוכה, היינו, שעיניהם צבועות בכוחל לרפואה, ועם זאת כוחם יפה לתלמוד תורה. כך או כך, כוונת המושג 'כוחל' אחת).

הכוחל שימש, אם כן, כחומר צביעה ליצירת גווני תכלת וכחול.

מעתה דברי הרמב"ם מקבלים את מובנם. הרמב"ם כותב, שתכלת האמורה "בכל מקום", כגון בבגדי כהונה היא "הצמר הצבוע כעצם השמים, שהוא פתוך מן הכוחל". כלומר, ליצירת גוון התכלת, היו מערבבים בה גם מצבע הכוחל כדי לקבל את הגוון הנכון.

ברור איפוא, שהרמב"ם מבדיל בהלכה, בין צביעת תכלת לציצית, הבאה מן החילזון, לבין צביעת תכלת לבגדי כהונה, ורצונו לומר, שבבגדי כהונה הרכב הצבע יכול להיות שונה. ומסביר הרמב"ם, שמערבבים בו חומרים השונים בהרכבם מחמרי הצביעה הנעשים לציצית.

הצבעים שבמקדש אינם אלא חיקוי לצבעים שבמקור

מקור נוסף המלמד, כי הצבעים במשכן שונים באופיים מצבע התכלת שבציצית, הוא מה שמובא בשמות רבה (פרשה ל"ד סימן ו'): "ועשית את הקרשים למשכן". אמר ר' אבין: משל למלך, שהיה לו איקונין (ציור של מראה פניו) נאה. אמר לו לבן ביתו: עשה לי כמותה. אמר לו: אדוני המלך, איך אני יכול לעשות כמותה (שהרי אינני אמן וצייר כמו האמן שצייר את האיקונין)? אמר לו, אתה בסממניך ואני בכבודי. (כלומר נחלק בינינו את העשיה, אתה בצבעים שבידך ובמה שביכולתך לעשות, ואני בכבודי, אני אסייע בידכם). כך אמר הקב"ה למשה (שמות כ"ה מ): 'וראה ועשה!' אמר לפניו: רבון העולם! אלוה אני שאני יכול לעשות כאלו? (כלומר: הקב"ה יכול ליצור תבנית מושלמת, אך אני איני אלא בשר ודם) אמר לו: 'כתבניתם', בתכלת ובארגמן ותולעת שני".

מדברי חז"ל עולה, שמשה הרגיש, שיד האדם קצרה מלהוציא לפועל תבנית שמימית של המשכן כפי שהראה בהר, אך הקב"ה השיב לו, שיעשה לפי כוחו: "אתה בסממניך, ואני בכבודי".

הביטוי "אתה בסממניך" אומר, שיש לעשות תכלת, ארגמן ותולעת שני מחומר הסממנים המצויים בידינו. למרות שאין הצבעים שברשותנו דומים ביפיים ובזהרם לצבעים בעולם העליון, עם זאת נעשה "איקונין" של מלך בצבעים פחותים ביפיים, בידיעה, שאין להשוות בין יצירתנו ליצירה המקורית. הדברים יהיו אמנם "כתבניתם" בהר, כלומר דומים, אך אינם חייבים להיות זהים ומדויקים.

בעל 'המשנה למלך': תכלת שבציצית ותכלת שבבגדי כהונה - מן החילזון בלבד

לאור האמור, יש לתמוה על דברי בעל 'משנה למלך' בהלכות כלי מקדש (פרק ח' הלכה י"ג) הכותב על דברי הרמב"ם הנ"ל, וזו לשונו: "התכלת האמורה בכל מקום". כדומה לדברים [האלה] כתב [הרמב"ם] בריש הלכות ציצית. ולא ידעתי למה לא ביאר רבינו, שצבע זה צריך שיהיה בדם חילזון, ואף אם ימצא צבע אחר שיהיה עינו דומה לעצם השמים, פשיטא דלא מהני, כיון שאינו מדם חילזון. ובריש פרק ב' מהלכות ציצית באר רבנו, שתכלת האמורה בציצית הוא מדם חילזון, ופשיטא שגם כאן הדין כן. ואולי סמך על מה שכתב בהלכות ציצית".

דבריו תמוהים: איך לא הרגיש, שהרמב"ם מחלק באופן ברור, בין תכלת של ציצית לבין תכלת של בגדי כהונה, כמוכח מלשון הרמב"ם המובאת לעיל? יתירה מזו, כיצד כתב "שאם ימצא צבע אחר... פשיטא דלא מהני, כיון שאינו מדם חילזון", הכיצד יתכן לקבוע בפשטות, שתכלת של בגדי כהונה חייבת להיות מדם חילזון, בלא להביא ראיה אחת מן התלמוד ומדברי חז"ל. מה עוד, שהראיות מדברי חז"ל שנידונו לעיל מוכיחות שלא כדבריו?

אמנם מדברי התוספתא מנחות (פרק ט' סימן ו') משתמע, שצבע התכלת של בגדי כהונה צריך להיות דווקא מן החילזון, שכן, התוספתא מזכירה תכלת, תולעת שני ושש בהקשר אחד, ונראה שהזכרת הצבעים כאחד מלמדת, שאין מדובר בציצית, אלא בבגדי כהונה, שכך נאמר שם: "תכלת אינה כשרה אלא מן החילזון, שלא מן החילזון פסולה. שני התולעת - מן התולע שבהרים, הביא שלא מן התולעת שבהרים פסולה. שש זה הפשתן, הביאה מן הקנבוס פסולה". נראה לכאורה מדברי התוספתא, שצבעי בגדי כהונה צריכים להיות דווקא מבעל חיים מסוים. יש אפוא מקום להוכיח מדברי התוספתא הנ"ל, כדעת בעל המשנה למלך.

אך המעיין בתוספתא יראה, שאין משם ראיה, שכן הדברים שם אינם חד משמעיים. התוספתא לא מפרטת ולא מגדירה, לא חילזון מסוים לתכלת, ולא תולעת מיוחדת בהרים, אלא ההגדרה כוללת מאד, שהרי בהרים יש תולעים עד אין מספר.

גם מה שאומרת התוספתא, שאם הביא "שש" מן הקנבוס פסולה, משמע, שאם הביא מחומר אחר, כגון כותנה ומשי כשרה, והדבר מנוגד למשנה בכלאים פרק ט' האומרת, שיש להשתמש לבגדי כהונה בצמר ופשתים בלבד. אכן, הרמב"ם לא הביא את דברי התוספתא האלו להלכה, וכנראה מן הסיבות הנ"ל.

ה'אחרונים' בעקבות הרמב"ם: כל תכלת כשרה לבגדי כהונה

בעקבות הרמב"ם, המבדיל בין תכלת לציצית לבין תכלת לבגדי כהונה, הלכו האחרונים, אשר דחו את דברי בעל ה'משנה למלך' מכל וכל, וסוברים, שדין בגדי כהונה שונה מדין הציצית, וכל החמרים כשרים לצביעת בגדי כהונה.

בעל 'מרכבת המשנה'

אלו דברי ר' שלמה חעלמא בספרו 'מרכבת המשנה' על הרמב"ם חלק ב' (הלכות ציצית פרק ב'): "התכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול... והתכלת האמורה בציצית צריך שתהא צביעתה צביעה ידועה...". "משמעות לשון זה - כותב בעל 'מרכבת המשנה' - דשאר תכלת הנזכר [במצוות] בגדי כהונה, כשר [בצבע] אסטיס, אף על פי שאינו מתקיים, ובעת שיכהה יפסל [הבגד]. ודלא כמו שכתב 'המשנה למלך' (פרק ח' מהלכות כלי מקדש הל' י"ג). ולא ידעתי

מאי פסקא [ומנין הקביעה] ד'המשנה למלך'? ואנו לא מצאנו דין זה רק בציצית...
מכל מקום דיני דם חילזון, ול'שמה' - רק בציצית. עיין 'קרובן אהרן' [פרשת] 'מצורע'
סוף פרק א' באריכות."

'יד דוד'

גם בספר 'יד דוד' על הרמב"ם, דחה את דברי בעל 'משנה למלך', הסובר שבגדי
כהונה צריכים תכלת מן החילזון. אלו דבריו (בהלכות ציצית פרק ב' הלכה א'): "גם
בפרק ח' מהלכות כלי מקדש הלכה י"ג כתב רבנו [הרמב"ם] כן [שהתכלת היא צמר
צבוע כפתוך שבכוחל] ולא ביאר [הרמב"ם] שיהא בדם חילזון, דלא קפדינן התם
[בבגדי כהונה] אלא שיהא מראה תכלת, שהוא כעצם השמים כפתוך של כוחל, ויהיה
[החומר] איזה צבע שיהיה... וזה פשוט. ועיין 'משנה למלך' שם, ואין דבריו נכונים.
דווקא תכלת של ציצית בעי חילזון, לא כן בכל תכלת.

כך היא גם דעת הרב יוסף קאפח שליט"א בפירושו לרמב"ם הלכות ציצית,
המביא את דברי המחברים הנ"ל.

'אבני נזר'

כעין זה כותב בעל 'אבני נזר' ר' אברהם מסוכצ'וב (הלכות תפילין שאלה ט"ו)
שהרמב"ם פרק ב' מהלכות ציצית, חילק בין תכלת האמורה בציצית לשאר תכלת
[שבבגדי כהונה]. "דסתם תכלת הוא צבע כעין הרקיע, ותכלת של ציצית הוא
מחילזון דווקא. וכן בהלכות כלי מקדש (פרק ח' הלכה י"ג) בבגדי כהונה לא הזכיר
[הרמב"ם] כלל, שהתכלת יהיה מחילזון, רק שיהיה צבעו כעין השמים".

'ערוך השולחן העתיד'

ב'ערוך השולחן העתיד', הלכות כלי מקדש (סימן כ"ח סעיף ט') כותב הרי"ם
אפשטיין כנ"ל, שיש הבדל להלכה, בין תכלת שבציצית לתכלת בבגדי כהונה. להלן
דבריו: "כתב הרמב"ם: ותכלת האמורה בכל מקום, הוא הצמר הצבוע כעצם השמים
והוא פתוך מן הכוחל... ותמה עליו ה'משנה למלך': ופלא גדול שלא הזכיר [הרמב"ם]
חילזון, שצריך בתכלת [שבמקדש] כמו בתכלת שבציצית". ומעיר בעל 'ערוך השולחן':
"אבל באמת מדבריו [של הרמב"ם] בהלכות ציצית (פרק ב') משמע להדיא, דחילזון
אין צריך רק בציצית".

'בגדי כהונה'

גם בספר 'בגדי כהונה' מאת ר' משה ליב שחור, הביא את דעת ה'משנה למלך', שצריך חילזון לתכלת של בגדי כהונה, ודעתו כדעת שאר ה'אחרונים' הסבורים, ששיטת הרמב"ם היא, שתכלת של בגדי כהונה אינה צריכה להיות מן החילזון. אלו דבריו: "ומעתה הדבר מבואר, דדק בהלכות ציצית כתב הרמב"ם, שתהא צביעת התכלת צביעה שעומדת ביפיה ולא תשתנה, דתכלת דהתם בעינן שיהיה עם דם החלזון... אבל בתכלת של בגדי כהונה לא הזכיר הרמב"ם, שתהיה צביעה שאינה משתנית, דכמו כן לא כתב שהצביעה היא בדם חילזון".

'עיר הקודש והמקדש'

בספר 'עיר הקודש והמקדש' (חלק ב' פרק ה') דן המחבר בלשון הרמב"ם בהלכות ציצית וכותב: "הרי כל דקדוק לשונו מורה, שתכלת האמורה בכל מקום [כגון בבגדי כהונה] לחוד, ותכלת האמורה בציצית לחוד. בתכלת האמורה בכל מקום אומר [הרמב"ם] לדייק רק על המראה [של התכלת] ואילו בתכלת של ציצית מביאים דם חלזון [דוקא] וזו היא התכלת של ציצית" - כלשון הרמב"ם.

למרות הדיוק שמדייק הרב טוקצ'ינסקי בדברי הרמב"ם (ראה שם דבריו באריכות), כשברור למחבר, שאכן הרמב"ם מבדיל בין תכלת של בגדי כהונה לבין תכלת של ציצית, עם זאת למסקנה מסתייג המחבר, וכותב בסיכום: "וזמן רב כמעט נתייאשתי מלמצוא איזה פתרון למעשה האבנט. קשה לאנשים כמוני... ואין ברשותי להסכים [לרעיון], שהחילזון בבגדי כהונה לא לעכובא [וכל תכלת כשרה] כאשר יש משערים בלשון הרמב"ם", ולפיכך מציע המחבר כפתרון, לצבוע בגדי כהונה בתכלת מן החילזון כשיטת הרב הרצוג.

דעת הרמב"ם, בענין הצבעים לבגדי כהונה, מתבארת בפירושו למשנה

להבנת שיטת הרמב"ם, המחלק בין תכלת לענין מצות ציצית לבין תכלת לענין בגדי כהונה, יש לעיין בפירושו למשנה במסכת כלאים (פרק ט' משנה א').

וכך נאמר שם במשנה: "אין הכהנים לובשים לשמש בבית המקדש, אלא צמר ופשתים". ומפרש הרמב"ם: "ואמר [הפסוק] בכל בגדי כהונה, שלא יהיו אלא 'תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר' (שמות כ"ח) או מכולם יחד או מאחד אחד מהם. ו'שש' הוא הפשתן, ו'תכלת' הוא הצמר הצבוע 'אזרק', ו'ארגמן' - 'ארגואן', והוא הצמר הצבוע 'בלך', ותולעת שני הוא הצמר הצבוע ב'קרמז'. הנך רואה, שהצבעים בלבד שונים, ושכל שני המינים אינם אלא הצמר והפשתים".

צבעי בגדי הכהונה שבתורה, באו ללמד על בגדי הכהונה, שיהיו ארוגים צמר ופשתים

שלש נקודות עולות מפירושו זה של הרמב"ם:

א. מדברי המשנה נראה, שהדבר העיקרי בבגדי כהונה הוא, שיהיו עשויים צמר ופשתים, כלומר, שעטנז, ושכך הדבר מסור בידי חכמים, שמה שמנתה התורה צבעים שונים: תכלת וארגמן ותולעת שני, עיקר כוונתה, לצמר הנושא את הצבע ולא הצבע עצמו. כלומר, לו היתה אפשרות לצבוע את התכלת והארגמן ואת תולעת השני על פשתן או כותנה או אריג אחר, אין זה בגד כהונה, שכן על הצמר הקפידה התורה.

ואכן, בהלכות כלי מקדש (פרק א' הלכה א') כשהרמב"ם מדבר על הצמר הרקום מן הצבעים הנ"ל, כותב הרמב"ם, שמבין ארבעת בגדי כהן הדיוט, "האבנט לבדו רקום בצמר". הרמב"ם אינו מפרט מה הם הצבעים המופיעים על הצמר, כיון שהצבע הוא דבר מישני בחשיבותו ביחס לדבר העיקרי, היינו, שהאבנט יהיה עשוי צמר ופשתים.

ואכן, בעל 'משנה למלך' במקום, מביא דעות שונות, האם די ברקמה של חוט צמר בצבע אחד מן הצבעים הנ"ל, שזוהי דעת הרלב"ג, או שמא יש צורך בריקמה העשויה משלושת הצבעים, כדעת 'בעלי התוספות' (שבת כ"א) עיין שם.

ללמדנו, שיתכן שינוי מבחינת מספר הצבעים המשולבים באבנט, אך העיקרון של צמר ופשתים הוא דבר מחויב בבגדי כהונה.

תמונה מס' 9

פשתה הרבנית - *Linum usitatissimum*
למעלה: צמח שירה
1. גרעין 2. חתך בולקס הרעיים

צמח הפשתים - ממנו עשו בגדי הכהונה הנקראים 'בגדי שש' או 'בגדי בוץ'

כך גם כותב הרמב"ם בהלכות כלי מקדש (פרק ח', הלכה יב): "אין הכהנים לובשים לעבודה אלא צמר ופשתים בלבד". אף כאן הדגש הוא על השעטנו שבבגדים ולא על הצבע. בהמשך שם מסביר הרמב"ם, שכאשר אמרה התורה צבעים, התכוונה בעיקר לצמר הנושא אותם. אלו דבריו שם (הלכה י"ג): "וכל מקום שנאמר בתורה 'שש' או 'בד', הוא הפשתים והוא ה'בוץ'. ו'תכלת' האמורה בכל מקום הוא הצמר הצבוע כעצם השמים שהוא פתוך מן הכוחל. ה'ארגמן' הוא הצמר הצבוע אדום. ו'תולעת השני' היא הצמר הצבוע בתולעת".

בהלכות אלה חוזר הרמב"ם למעשה על דברי המשנה בכלאים (פרק ט') ועל פירושו שם, שעיקר ענינם של הצבעים שמנתה התורה הרי זה מצד הצמר שבהם, כדי שיהיו הבגדים שעטנו.

צורת צביעת הבגד, נתונה לשיקולו של האומן, כל עוד נשמר העיקרון של צמר ופשתים

ב. נקודה נוספת העולה מפירוש הרמב"ם למשנה בכלאים היא, שענין הצבעים בבגדים וחלוקתם, נתון להחלטתו של האמן העוסק באריגה או ברקמה. שכן, הרמב"ם מסביר את המושג "משזר" המובא בפסוק, שאפשר לשזור "או מכולם יחד או מאחד אחד מהם", היינו, יש אפשרות לשזור חוט, בו שזורים כל ארבעת המינים: תכלת, ארגמן, תולעת שני ושש. מאידך גיסא, תתכן אפשרות שניתן לשזור "מאחד אחד", כלומר, ישזור חוט פשתן עם תכלת בלבד, או חוט פשתן עם ארגמן בלבד, או פשתן עם תולעת שני בלבד, הכל בהתאם לצרכי האריגה והרקמה, הרצויים לדעת האמן. כשעיקר הענין הוא כנ"ל, שהחוטים יהיו שזורים צמר ופשתים.

חמרי הצביעה של בגדי הכהונה לדעת הרמב"ם הם "אזרק" "לכה" ו"קרמז"

ג. נקודה שלישית העולה מתוך פירוש הרמב"ם היא, שצבעי בגדי הכהונה אינם עשויים בהכרח מאותם חמרים, שנאמרו בתורה במקומות אחרים. וכגון התכלת, אינה בהכרח אותה תכלת העשויה מחילזון, כמתואר על ידי הרמב"ם בהלכות ציצית. כאמור, תכלת של בגדי כהונה עיקרה הוא הצמר הנושא אותה, אך חומר הצביעה של התכלת יכול להיות "אזרק". הרמב"ם אינו מביא כאן את הרכב הצבע של התכלת כפי שהזכיר במקומות אחרים, אלא משתמש במונח הערבי המקובל להגדרת המושג תכלת, שענינו צבע כחול - בעברית המקובלת כיום. (על הגוון המדויק של הכחול, אם הוא כהה או בהיר, ראה להלן). בשפה הערבית המושג "אזרק" אינו קשור כלל לחילזון, או לחומר צביעה כל שהוא, והוא מתייחס לגוון בלבד. (נושא הצבעים והמונחים השונים בערבית, להגדרת הגוונים האמורים

בתורה, מובא כאן, לאור בירור הדברים, עם המתרגם הגדול של כתבי הרמב"ם מערבית לעברית בדורנו, הרב יוסף קאפח שליט"א).

כך גם באשר ל"ארגמן"; הרמב"ם אינו מפרט מהו חומר הצביעה, הראוי לצבוע בו, אם כי לדעת רבים מן החוקרים בימינו, הארגמן נעשה מן החילזון המצוי באזור צור וצידון, אשר שם הופק בזמן הקדום. הרמב"ם אינו מזכיר אפשרות כזאת, אלא קובע סתמית - "לך", כלומר, צבע ה"לכה" האדומה, שהוא חומר הלקוח מן הצומח וצבעו אדום. אף בהלכות כלי מקדש כתב הרמב"ם בענין הארגמן, "אדום" סתם, ולא הגדיר את החומר ממנו נעשה הצבע.

גם באשר ל"תולעת שני", כתב הרמב"ם בפירושו למשנה בכלאים, ש"הוא הצמר הצבוע ב'קרמז'". המלה "קרמז" משמשת בערבית כשם כללי לאדום, מבלי להתייחס לחומר שממנו נעשה הצבע. (לפי תרגומו של הרב קאפח, שם מדובר באדום כהה וראה עוד להלן). הרמב"ם אינו מציין, שצבע זה צריך לבוא דווקא מגופה של תולעת, וזאת, משום שלדעתו, דין הצבעים שנאמרו בבגדי כהונה, אינו כדין הצבעים שנאמרו במצוות פרה אדומה, ששם חייבה התורה להביא דווקא מתולעת. כן שונה דין הבגדים מדין טהרת מצורע, שאף שם חייבה התורה להביא צבע המופק דווקא מן התולעת.

דברי בעל 'משנה למלך' אינם מתיישבים עם שיטת הרמב"ם בכתביו

הבאנו לעיל את דעת ה'משנה למלך' האומר, שהרמב"ם כתב: "שתכלת האמורה בציצית הוא מדם חילזון". [ומוסיף בעל ה'משנה למלך'] "ופשיטא שגם כאן [בבגדי כהונה] הדין כן". דומה, שנשמט מן ה'משנה למלך', מה שכתב הרמב"ם בפירוש המשנה לכלאים, כמובא לעיל, שכן ברור מדברי הרמב"ם, גם בהלכות ציצית וגם מפירושו למסכת כלאים, שלשם צביעת בגדי כהונה אין צורך בדם חילזון לתכלת, אלא די ב"אזרק", שהוא שם כללי לצבע כחול.

אף הרב טוקוצ'ינסקי, שהתקשה לקבל את דעת ה'אחרונים' הסבורים כשיטת הרמב"ם, שבגדי כהונה ניתן לצבוע בכל תכלת, והגדיר את דבריהם - כ"השערה", דומה, שלא היה אומר את דבריו, לו היו לפניו בעת הכתיבה, דברי הרמב"ם לפירוש המשנה בכלאים, שכן היה רואה, שהרמב"ם עצמו הבהיר את שיטתו בענין זה, ודעתו היא, שכל חומר צביעה כשר לתכלת של בגדי כהונה.

ראוי להעיר בהקשר לכך, שפירושו של הרמב"ם בענין התכלת, הארגמן ותולעת השני, מובא בסדר זרעים במסכת כלאים. ומכיון שזו הפעם הראשונה בפירושו, שהרמב"ם דן בענין צבעים אלה ובענין בגדי כהונה, היה צריך להרחיב ולהבהיר את דבריו, ולומר, שהתכלת של בגדי כהונה דינה כדין תכלת בציצית שנעשית מן החילזון, זאת, לו סבר שכל תכלת שבתורה אינה אלא מן החילזון. כך גם באשר

לתולעת שני, היה צריך כבר במקום זה להגדיר, שהיא מן "הגרגירים האדומים ביותר, שיש בהם תולעת", כפי שציין בהלכות פרה אדומה פרק ד'.

הרמב"ם כאן - מונה את הצבעים באופן סתמי ובהגדרתם הכללית: "אזרק", "קרמז" ו"לכה", ואינו רומז על כך, שצריך לבגדי כהונה תכלת ותולעת שני מחומר מיוחד. ללמדך, שאכן, מה שהבדיל בהלכות ציצית בין "תכלת האמורה בכל מקום" שכוונתו במילים אלה לבגדי כהונה, לבין "תכלת בציצית", זוהי שיטתו הכללית בפירושו ובהלכותיו.

פרק ו' - כללו של דבר

א. חובת השימוש בצבעים מן החי, אינה כללית בכל המצוות שנזכרו בהן תכלת, ארגמן ותולעת שני. יש מצוות, שזו מצווה מן המובחר, כגון תכלת לציצית, יש מצוות, שהחובה נקבעה בגזרת הכתוב: טהרת מצורע ומצוות אפר פרה אדומה, ויש מצוות, שם העיקר הוא הגוון ולא החומר, וכגון בגדי כהונה ופרוכות המקדש.

ב. מדברי הרמב"ם נראה, שהצורך בחילזון לצביעת התכלת שבתורה, אינו דבר מחייב, אלא "דברו חכמים בהווה", שכן החילזון נותן צבע תכלת בגוון הנכון. הדבר נראה מפירושו למשנה, שם כותב הרמב"ם, שצריך לתכלת "תכלות מסוימת", כלומר גוון מסוים. הרמב"ם אינו מזכיר שם כלל את הצורך בחילזון.

ג. למרות האמור, יש ענין ומצוה בנטילת תכלת לציצית מן החילזון, שכן לדברי ר' מאיר כוחה של התכלת הבאה מחילזון שבים לאיזכור המצוות רב, שכן "תכלת דומה לים... ורקיע דומה לכסא הכבוד".

ד. בגדי הכהונה נעשו ל"כבוד ולתפארת". "כבוד" - הוא כבוד הכהן ורצינותו וכבוד ראשו בעת העבודה בעזרה ובהיכל. "תפארת" ענינה, תפארת לבית והדרו וכבודו, ומוראו בעיני הציבור.

ה. שלא כמו בציצית, שענין התכלת בה היא הזכירה, בגדי כהונה עיקרם הוא הנוי והיופי, שיהיו ל"כבוד ולתפארת".

ו. צורת בגדי הכהונה, מידתם, הידורם וצביעתם, נלמדו על ידי חז"ל מן הפסוק ל"כבוד ולתפארת".

ז. לעומת מצות ציצית, שמצווה להדר בה ולהפיק את הציצית מן החילזון, בבגדי כהונה לדעת הרמב"ם, מערבבים חומרים שונים להשבחת צבע כחול, כגון הכחול, שהוא נותן לתכלת את צבעה הכחול.

ח. לדעת בעל ה'משנה למלך', אין הבדל בין ציצית לבגדי כהונה, ולכולם צריך להפיק תכלת מן החילזון דווקא. בעל ה'משנה למלך' לא הביא מקור לדבריו, והאחרונים תמהו על דבריו, שכן הרמב"ם מבדיל במפורש, וציין שתכלת מן החילזון יש לקחת לציצית, ולא אמר זאת בבגדי כהונה.

ט. רבים מן האחרונים סבורים, שהמצוה לקחת תכלת מן החילזון, נאמרה לענין ציצית בלבד, והם: בעל 'מרכבת המשנה', בעל 'קרבן אהרן', 'יד דוד', 'אבני נזר', 'ערוך השולחן העתיד', 'בגדי כהונה', הרב טוקוצ'ינסקי ב'עיר הקודש והמקדש' ועוד.

י. מדברי הרמב"ם בפירושו למסכת כלאים עולה, שעיקר ענינם של בגדי כהונה הוא היותם עשויים צמר ופשתים, וזה המעכב בהם, ואילו הצבעים, תכלת וארגמן ותולעת שני, אינם אלא דבר משני בחשיבותו.

יא. נקודה נוספת העולה מדבריו היא, שיש חופש בידי האמן לשזור חוטים בצבעים על פי החלטתו, ולהרבות בתכלת או בארגמן, ובלבד, שיהיו החוטים שזורים צמר ופשתים.

יב. הרמב"ם בפירושו מציין את שמות הצבעים בערבית, כגון "אזרק" כשמה של התכלת, "לך" כשמה של תולעת השני, ו"קרמז" כשם הארגמן, ללמדך, שבבגדי כהונה העיקר הוא הצבע והגוון. הרמב"ם בפירושו שם אינו מזכיר את המושג חילזון בקשר לתכלת ולארגמן, כמו כן אינו מזכיר תולעת בקשר לצבע השני.

יג. שיטת הרמב"ם העולה מן האמור לעיל היא כדלהלן: לענין ציצית, מצווה מן המובחר לקחת תכלת מן החילזון. לענין טהרת מצורע ומצוות אפר פרה אדומה, חובה ליטול צבע שני מן התולעת דווקא.

מאידך גיסא, לענין בגדי כהונה ופרוכות המקדש, אין הכרח ליצור את הצבעים מחמרים אלה דווקא, והעיקר הוא הגוון, אך חומר הצביעה יכול לבוא מחמרים שונים בהתאם לאפשרויות.

פרק ז' - התכלת לגווניה

תכלת ארגמן ותולעת שני - והגוון המדויק שלהם

המושגים "תכלת" ו"ארגמן" ו"תולעת שני", הנזכרים בתורה בענין בגדי כהונה, ענינם - כאמור - הצבע ולא החומר. עם זאת קיימת אי בהירות בענין הגוון המדויק. העיון במקורות מלמד, שהצבעים אינם מוגדרים. ממקומות שונים בדברי חז"ל נראה, שהתכלת יכולה להיות בהירה, אך ממקורות אחרים נראה, שהיא כהה. במאמרי חז"ל היא דומה לים ולרקיע, אך גם לירוק וגם לשחור, ואם כן מהי התכלת?

כך גם הארגמן, מתואר כאדום כהה אך גם כאדום בהיר.

תולעת שני אף היא, פעמים שמתארים אותה כאדום כהה, ופעמים שהיא מתוארת כאדום בהיר.

נמצא, שלמרות האמור לעיל, שצבעי התכלת והארגמן ותולעת השני בבגדי כהונה, יכולים לבוא מחמרים שונים בחי, בצומח ובדומם, עם זאת, עדיין נשארה בעיה הצריכה פתרון. היינו, מהו הגוון המדויק, שהתורה מתכוונת אליו. כי אם התורה התכוונה לתכלת בצבע כחול כהה דווקא, אי אפשר לצאת ידי חובה בתכלת שהמראה שלה בהיר, וכן אם התכוונה התורה, שהארגמן יהיה בצבע אדום כהה, אי אפשר לצאת ידי חובה בצבע אדום בהיר, וכך אף באשר לצבעי תולעת השני.

מכאן הניסיון של מחברים שונים, לזהות את הצבע המדויק, על יסוד מאמרים שונים בדברי חז"ל בענין התכלת, הארגמן ותולעת השני.

הגרי"א הרצוג: התכלת צבעה כצבע הים לחוף ארץ ישראל

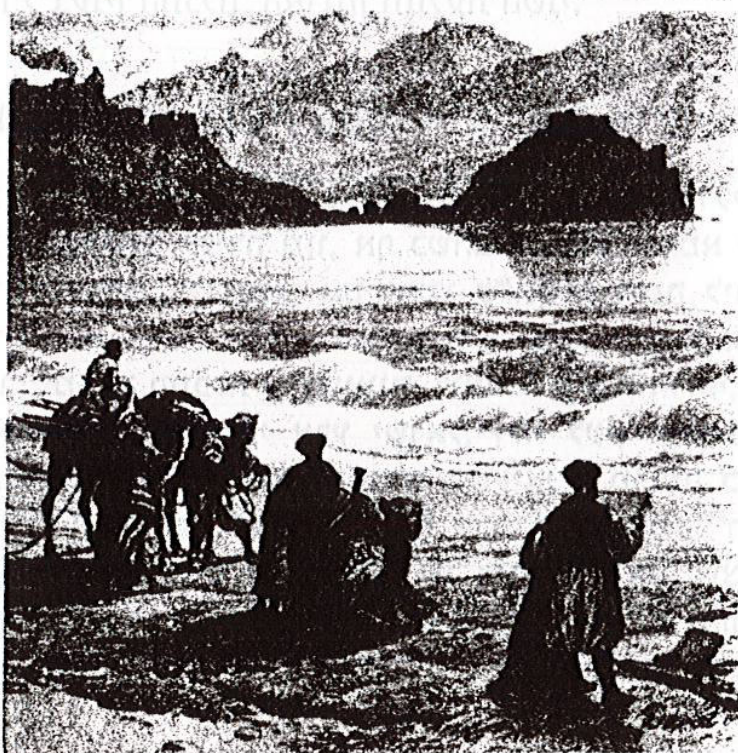
מסתבר, שבדברי חז"ל עצמם וכך בפרשנים, אנו מוצאים הבדלים בהגדרת הגוון המדויק של צבע התכלת. יתירה מזו, אף כשהביאו חז"ל דוגמא של צבע, הדמיון בצבעים אינו חד משמעי. ולדוגמא, אם אמרו ש"תכלת דומה לים" עלינו לשאול איזה ים? לפי הגרי"א הרצוג זצ"ל, התכלת היא כצבע הים שבחוף ארץ ישראל דווקא. שכך כתב: "מראה התכלת הרדזיאנית, דומה לרקיע האירופי, אבל בשום אופן לא למראה הים התיכון שבחופי ארץ ישראל, ולא לעין הרקיע בטהרתו בארץ ישראל, שלזה כיוונו חז"ל בלי ספק. התכלת הרדזיאנית מראה כחול בהיר, רחוק מאד מכחול עמוק" (ראה ספר 'התכלת' מאת הרב מ. בורשטין. 'התכלת בישראל', מאת הרב הרצוג פרק ט', סעיף ב'). קביעתו של הגרי"א הרצוג, שצבע התכלת צריך להיות דומה דווקא לצבע הים התיכון של ארץ ישראל - אין לה מקור. ולפיכך תמוה, שקבע דבר כזה, כדבר פשוט שאין להטיל בו ספק. אף מה שהגדיר את התכלת

הרדזינאית, שצבעה כחול בהיר - אין הדבר תואם את שיטת האדמו"ר בספרו ולא את העובדות. יתכן, שהזדמן לפני הרב הרצוג חוט תכלת דהוי במקצת, שכן התכלת הרדזינאית המופקת כיום, צבעה דווקא כחול כהה.

קביעת הרב הרצוג, שהתכלת צבעה דומה לתכלת של הים התיכון הסמוך לארץ ישראל - אינה עולה בקנה אחד עם דברי חז"ל ב'ספרי' (פרשת שלח). אלו דברי ר' אלעזר בר' שמעון שם: "למה נקרא שמה תכלת...? על שם שכלו המצרים בים". כלומר התכלת שבציצית באה לציין ולהזכיר את ים סוף, שבו טבעו המצרים ולא את מראהו של הים התיכון (ראה להלן מה שכתבנו בענין צבעו של ים סוף). אף רש"י במנחות (מ"ג ע"ב ד"ה "דומה לים") מסביר את מימרת חז"ל, שצבע התכלת דומה לים, וכותב, שהדבר בא להזכיר את הים "שנעשו בו ניסים לישראל", כלומר, ים סוף.

צבע הימים הסובבים את ארץ ישראל, שונה מים אחד למשנהו

יתירה מזו, חז"ל אומרים במסכת בבא בתרא (ע"ד ע"א) ששבעה ימים מקיפים את ארץ ישראל. מבלי להכנס לעומק המחקר בזהויו שבעת הימים, דבר שדשו בו רבים (ראה ספר 'וזה גבול הארץ' מאת ח. בר דרומא), ברור, שאין צבע ים אחד דומה למשנהו. המתבונן בצבע הים התיכון בחוף המערבי של ארץ ישראל, יווכח, שאינו דומה לצבע ים המלח בבקעת הירדן. צבע הים התיכון הוא תכלת בצבע חי וכהה, שניתן להגדירו כמעט כצבע כחול. לעומתו, צבעו של ים המלח הוא תכלת בהיר מאד, זאת עקב ההבל, החום והערפילים המאפיינים אותו, וכן ההרים הסובבים אותו סביב ומשתקפים בצבעם הבהיר במים.

קטע מלשון ים סוף ליד אילת

אף ים סוף, שונה בצבעו מימים אחרים הסמוכים לארץ ישראל, שהרי ים סוף נקרא 'הים האדום', זאת בשל הגוון האדום של ההרים סביבו, המשתקפים במים בשעות היום השונות. החוקרים מציינים תופעה מיוחדת שפעמים, עקב הסחף מן ההרים בחורף, מתפתחת קונכיה זעירה בצבע אדום, המופיעה במספרים עצומים והופכת לתקופה מסוימת את הים כולו לצבע אדום.

גם האבנים האדומות לחוף הים משפיעות על צבעו, ומשום כך הבדילוהו הנוסעים הקדומים מימים אחרים, בתארם אותו, בתור "הים האדום".

כידוע לכל, צבע הים משתנה במהלך היום משעה לשעה. כן שונה הגוון באזור הסמוך לחוף, המקבל פעמים צבע ירוק, מן הצבע באופק, שם הוא כחול כהה מאד בדרך כלל.

אף הרקיע משנה את צבעו מרגע לרגע, בבקר בשעת זריחה, וכן באמצע היום, וכך גם בשקיעה. יתירה מזו, פעמים שהוא מחליף את צבעו מצבע תכלת וכחול, לאפור, או לוורוד, כתום ואדום. לאור האמור, לא די להגדיר ולומר, שהתכלת "דומה לים", או "דומה לרקיע".

מכאן יש לתמוה על קביעתו של הגרי"א הרצוג, שצבע התכלת "דומה לים" הכוונה היא, לדעתו, דווקא לים שבארץ ישראל, ו"בלי ספק" - כלשונו. ויש לתמוה על קביעתו, הרי מצות ציצית היא מצווה כללית, המתקיימת בארץ ובחוץ לארץ, ואינה תלויה בארץ ישראל דווקא, ומאמר חכמינו ז"ל, האומר, שההתבוננות בתכלת מזכירה את הים, וכך את הרקיע, וכן את כסא הכבוד, נאמר ביחס לכל ארץ בעולם ולכל מקום בתבל, בין אם הוא שוכן לחוף ים בהיר או לחוף ים כהה.

שרשרת ההנחות של הרב הרצוג שלתכלת גוון כחול כהה - צריכה הוכחה ואימות

להוכחת שיטתו, שגוון התכלת הוא כחול עמוק, מביא הגרי"א הרצוג את דברי הגמרא במסכת בבא מציעא (ס"א, ע"ב), שם מוכח, ש"קלא אילן" ותכלת - צבעם שווה. שכן, כך נאמר שם: "אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא ... יציאת מצרים גבי ציצית?... אמר הקב"ה: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור, אני הוא שעתיד להפרע... ממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא". ממאמר זה עולה, לדעת הרב הרצוג, שצבע "קלא אילן" המוכר כיום כ"אינדיגו", מאפשר לנו לדעת את צבע התכלת, ולזהותו ככחול כהה. זאת, לאור מה שמובא ב'ערוך', ערך 'קלא אילן', שהגוון של חומר זה דומה לתכלת.

מדברי הרב הרצוג (במאמרו 'התכלת בישראל', פרק ז', 'קלא אילן') ברור, שהאינדיגו המובא כיום מהודו, הוא ה"קלא אילן" הקדום, ומכאן יש להסיק שצבעה של התכלת כחול כהה.

הגרי"א הרצוג כותב במכתבו לרב טוקוצ'ינסקי, שיש בידיו "דוגמא שקיבלתי לפני קרוב לארבעים שנה מבית תעשיית הצבעים הכי מפורסם בעולם, 'פאבריק די גובלין' בפריס" ('עיר הקודש והמקדש', כרך ה' עמ' ג"ט). בדרך זו רצה הרב הרצוג להוכיח, שגוון התכלת הוא כחול כהה.

דומה, שיש להתייחס לשיטת הוכחה זו בספקנות, שכן אין כל וודאות שגוון האינדיגו שהצליחו להפיק בבית תעשיית הצבעים בפריס, הוא הגוון של ה"קלא אילן" - ה"אינדיגו", שהפיקו ההודים הקדמונים לפני אלפים בשנים, ולהסיק מכך מסקנות לגבי גוון התכלת שבתורה.

כדי להוכיח את שיטתו בוודאות, יש להוכיח סידרה של דברים, שאין לנו וודאות לגביהם. היינו, ש"קלא אילן" הוא ה"אינדיגו", וכן שהאינדיגו המובא כיום מהודו הוא הקלא אילן הקדום, עוד יש להוכיח, שהאינדיגו המצוי בבית תעשיית הצבעים בפריס, הוא הגוון שהתכוונו אליו חז"ל, והוא גם הצבע, שהיו הרמאים משתמשים בו לזייף את צבע התכלת.

פירושים שונים למאמר בתלמוד: "תולה קלא אילן בבגדו"

יש להוסיף, שלגופו של המאמר בתלמוד יש לומר, שיש לו הסברים אפשריים אחדים, שכן, הוא מובא בהמשך למאמרים בגמרא, הקשורים לאיסור הונאה. כגון, אדם שטומן משקלותיו במלח, ובכך מוכר פירות במשקל, במדה פחותה מן הראוי באותו מחיר, ועתיד הקב"ה להפרע מאדם כזה.

בענין הונאה במשקלות, ברור מדוע הקב"ה נפרע מן האדם, שהרי אדם מרמה את הצבור בסתר, ורק היושב במרומים מכיר בחטאו, ולכן יפרע ממנו. אך לא ברור, מהי ההונאה בכך, שאדם "תולה קלא אילן בבגדו" [של עצמו] ואומר: תכלת הוא" והרי אין זו, אלא הונאה עצמית.

אכן, יש שרצו לגרוס בגמרא גירסא אחרת, היינו: "ממי שתולה קלא אילן בבגד", כלומר, אדם המוכר בגדים, ותולה קלא אילן בבגד של ציצית העומד למכירה, ואומר: תכלת הוא. אך במהדורות השונות של הש"ס מצויה הגירסא המקובלת, כלומר, "בבגדו". מה עוד, שמוכרי התכלת היו רגילים למכור חוטי תכלת בנפרד, ללא החוטים האחרים וללא בגד, והיתה הגמרא צריכה לומר, שהקב"ה יפרע ממי שמוכר חוטי קלא אילן לשם מצוות ציצית ואומר - "תכלת היא". הלשון "תולה קלא אילן בבגדו" ענינה - תלית קלא אילן בבגד האישי.

נראה, שמדובר בגמרא בתקופה, שבה תכלת החילזון כבר לא היתה כל כך מצויה, והציבור חדל מלהשתמש בתכלת, ורק מעטים לבשו תכלת מקורית מן החילזון, כשרוב הציבור השתמש בחוטים לבנים בלבד למצוות ציצית.

לפיכך היו כאלה, ששמו קלא אילן בבגד ארבע כנפות שלהם, כדי להראות בציבור

כאנשים כשרים, המקיימים מצוות ציצית בהידור. ההונאה היתה בכך, שנראו כחסידים ויראי שמים, המוציאים ממון רב לקיום המצוה, בעוד, שאין זה אלא "קלא אילן".

איך שלא נאמר, ספק אם ניתן ללמוד ממאמר זה בתלמוד דבר חד משמעי על צבע התכלת.

אין בידינו מקור, הקובע בהגדרה שאינה משתמעת לשתי פנים, את הגוון המדויק של התכלת. לפיכך, אין זה ברור כלל וכלל, שהתכלת מן החילזון היתה מגוון וצבע אחד ויחיד.

מסיפרות המחקר נראה, שפעמים הופיעה התכלת על פני הבד באופן בהיר, ופעמים באופן כהה. כך גם האינדיגו, אין לנו ידיעה ברורה על הגוון המדויק שלו, כמו כן, האם תמיד היה מופיע בגוון קבוע, או שהיו שינויים בגוון בין צביעה לצביעה. לפיכך, קשה לקבוע באופן חד משמעי על פי מראה האינדיגו בימינו, מה היה הגוון המדויק של התכלת בזמן הקדום.

תופעת התכלת לגווניה המשתקפת במרחבי הים - במחקר המדעי

מן הראוי לציין, את הקביעה המדעית, המסבירה את סיבת תופעת גוון התכלת המשתקפת במים, בימים ובאוקיינוסים. הדבר עשוי ללמד אותנו משהו על גוון התכלת. על פי המחקר המדעי, השמש שולחת את קרניה אל המים, והמים "בולעים" את אותן הקרניים, המופיעות בצבע צהוב ואדום של קרני השמש. לעומת זאת, האבק והחול המצויים במים, הם אשר קולטים את קרני השמש, אך רק קרניים בשלשה צבעים: כחול, ירוק וסגול, ומכאן צבע התכלת של הים.

לאור האמור, צבע התכלת שבים מורכב מגוונים שונים, וכגון, כחול, ירוק וסגול. ואכן, כך נראה הים לגווניו, כשלעיתים מופיע בו גוון ירקרק, או טורקיז מעורב בכחול עמוק. כמו כן, פעמים, שהים נוטה לסגול, זאת עקב השינויים הפנימיים בהרכב המים.

נתונים מדעיים אלה מיישבים מאמרי חז"ל בכמה מקומות, המדמים את צבע התכלת לירוק, לעשבים, לאילנות וכד'. כגון, במדבר רבה (יד, ג') שם נאמר: "תכלת דומה לעשבים, ועשבים לים, וים לרקיע". או דברי הירושלמי (ברכות פ"א ה"ב): "מגיד שהתכלת דומה לים, וים דומה לעשבים ועשבים דומים לרקיע". עצם שרשרת הדימויים מוזרה: תכלת, ים, עשבים, רקיע, שהרי יש כאן צבעים וגוונים השונים זה מזה, ומדוע חז"ל מדמים אותם אחד לשני? גם בדברי רש"י מוצאים (שמות כ"ה ד'), שהתכלת היא "צמר צבוע בדם חילזון וצבעו ירוק".

אולם לאור האמור, הדברים מתיישבים, שכן, הגוונים האלה כולם קיימים בים, ואין המים נראים בצבע אחיד. מכאן התיאור בדברי חז"ל, והדימוי של צבע התכלת לגוונים המשתנים, המופיעים במרחבי הים.

דעת גדולי הראשונים: לתכלת גוון כחול כהה

מדברי הרמב"ם בכמה מקומות נראה, שגוון התכלת לדעתו דומה לשחור. כך כתב בהלכות ציצית (פרק א' הלכה א'): "התכלת האמורה בציצית צריך שתהא צביעתה צביעה ידועה, שעומדת ביפיה ולא תשתנה. וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית... כגון שצבעו באיסטיס או בשאר המשחירין". ובהמשך שם כתב: "ואחר כך מביאים דם חלזון... ודמו שחור כדיו" (וראה מה שכתב הרמב"ם ב'מורה נבוכים' חלק א' פרק כ"ב 'ההקדמה הששית').

יש שרצו להבין בדעת הרמב"ם, כי חידש בדבריו צבע חדש בתכלת, ולדעתו היא דומה לשחור, בניגוד למה שנראה מדברי חז"ל. אולם המושג "שחור" בלשון חז"ל והרמב"ם, אין כוונתו לצבע השחור במובן המקובל בימינו, אלא פעמים שנלקח בהשאלה, שענינו - "כהה". ראה מדרש רבה תזריע (פרשה ט"ו, ג'): "משל לגינת ירק, שהמעין לתוכה, כל זמן שהמעין לתוכה ירקה משחיר, פסק המעין - הלבין ירקה". ה"משחיר" במשל - ענינו - כהה, כלומר, ירק כהה. ואילו ה"מלבין" ענינו - ירק בהיר. כעין זה מוצאים ברמב"ם, בהלכות שמיטה ויובל (פרק ד' הלכה כ'): "הבצלים... כל זמן שהעלין שלהם ירוקים הרי אלו מותרים, ואם השחירו [כלומר נהיו כהים]... אסורים משום ספיחין".

אכן, יתכן לומר, שהרמב"ם מתכוון לכך, שהתכלת נראית כצבע שחור ממש במושג המקובל בימינו, שכן, כבר הבאנו לעיל את דבריו בענין המושג "שחור כדיו" שהוא מושג מדויק. מאידך גיסא, בהלכות שחיטה (פרק ז' הלכה י"ז, י"ט) כתב, שהמראה המותר בריאה הוא, כשהיא נראית "שחורה ככחול" עיין שם, וברור מדבריו, שכוונתו לכחול "משחיר", היינו כחול כהה.

אף בדברי רש"י הננו מוצאים סגנון מעורפל. אלו דברי רש"י על הפסוק "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת", המפרש: "צבע התכלת דומה לצבע רקיע המשחיר לעת ערב" (סוף פרשת שלח). דבריו כאן סותרים את פירושו לפרשת תרומה (שמות כ"ה ד'), שם כתב, שהתכלת צבעו ירוק. עם זאת, אין זה הכרח לומר, שרש"י סותר את עצמו, שכן יתכן, שהצבע הירוק נראה כגוון השחור עקב היותו כהה.

דעת חז"ל: גוון התכלת כחול כהה כצבע אבן ספיר

נסיונם של חוקרי התכלת למצוא את הגוון המדויק של התכלת, שאילו מתכוונת התורה, אינו מבוסס על דרישה המוגדרת בהלכה. דומה, שיש לערער על עצם הנסיון לקבוע גוון מדויק, שכן לשיטת חוקרים אלה, כל הנוטה מגוון התכלת לפי הבנתם, תכלת זו פסולה. דבר כזה אינו כתוב בשום מקום.

העובדה, שחז"ל נתנו כמה משלים, ודימו את התכלת לגוונים שונים מבין גווני

התכלת והכחול, היא גופה באה ללמד, שכל צבע תכלת כשר, בין אם יהיה בהיר יותר, כגון רקיע, שהתכלת שלו בהירה, ובין אם יהיה כהה ודומה יותר לים, שהתכלת שלו לרוב כהה. חז"ל אף דימו את צבע התכלת לאבן ספיר, אשר לפי המובא בדברי חז"ל הגוון שלה כחול כהה מאד.

ראה בענין זה את דברי חז"ל במסכת מנחות (מ"ג ע"ב): "ורקיע דומה לכסא הכבוד, שנאמר: 'ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטוהר', וכתוב: 'אבן ספיר דמות כסא'".

כאמור, בדברי חז"ל מתוארת אבן הספיר כאבן בעלת גוון כהה, כמובא במדבר רבה (פרק ב' ז'): "יששכר" [אבנו בחושן] - ספיר, ומפה שלו [הדגל שלו] צבוע שחור דומה לכחול". הוזה אומר, התכלת שעליה מדברים חז"ל, הגוון שלה כחול כהה, כגוון אבן הספיר אשר צבעה כחול כהה.

ראה גם 'מדרש אגדה' על פסוקי התכלת בציצית (סוף פרשת שלח): "'הכנף פתיל תכלת', כשם שהתכלת שחור, כך הלילה חשכה הוא", לדעת המדרש אפוא, מראה התכלת כהה, וכעין דברי רש"י לעיל, ש"התכלת דומה לצבע הרקיע המשחיר לעת ערב".

במקורות שונים מופיעה התכלת כצבע בעל גוון בהיר

לעומת המקורות המובאים לעיל, מהם משתמע, שהתכלת צבעה כחול כהה, מצויים גם מקורות אחרים, לפיהם גוון התכלת היה בהיר. כך נראה מן הביטוי המקובל בדברי חז"ל, ש"תכלת דומה לרקיע", שכן צבעו של רקיע בדרך כלל הוא תכלת בהירה.

כך מתאר את התכלת, רבנו נתנאל בן ישעיה בחיבורו 'מדרש האפלה': "התכלת היא הצמר הצבוע כחול, ככוחל מראה השמים בראית העין, והוא יותר בהיר מכחלות הכחול" (מהדורת הרב יוסף קאפח עמ' רנ"ו). יוסף בן מתתיהו, שראה מקרוב את צבעי התכלת הארגמן וכו', מתאר את צבעי פרוכת ההיכל וכותב, שהצבעים באו לתאר את "צלם העולם" המורכב מיסודות שונים. התכלת לדעתו, באה לסמל את יסוד האוויר, לעומת תולעת השני למשל, הבאה לסמל את יסוד האש (ראה תיאור המקדש בכתביו ב'מלחמות'). ברור, שצבע האוויר הוא תכלת בהירה מאד, ותכלת כעין זו הופיעה לדברי יוסף בן מתתיהו בין גווני הפרוכת שבחזית האולם. גם בעל 'תפארת ישראל', ב'כללי בגדי קודש' בתחילת סדר מועד כתב, שלדעתו התכלת צבעה בהיר. כך היא גם דעת הרב יוסף קאפח, בהערותיו לפירוש המשנה לרמב"ם (כלאים פרק ט', משנה א'), שהתכלת צבעה "כחול דהה כעין הרקיע".

צבע הסגול נכלל אף הוא בין גווני התכלת

בין הצבעים הקרובים לתכלת, קיים הצבע הסגול. מסתבר שאף צבע וגוון כזה מכונה במקורות צבע "תכלת". כך מובא ב'ערוך' ערך 'יקינטון', שם מובא, שהמילים "חור כרפס ותכלת" במגילת אסתר, מתורגמות במדרש, בשם המתרגם עקילס הגר: "איריון, קרפסינון, יקינטון". היקינטון הוא כינוי לצבע סגול, וכשמו של פרח הידוע כיום כיקינטון, אשר צבעו כחול סגול.

פרח היקינטון אינו אחד בצבעו, ויש בו כאמור מגווני הסגול ואף מגווני הכחול השונים. תרגום המלה "תכלת" ל"יקינטון" מלמד, כי אף צבעים אלה (כחול וסגול) כלולים בין גווניה.

ד"ר ישראל זיידרמן במחקרו על התכלת, נשען על תרגום זה, בקבעו, כי התכלת צבעה סגול. אך התרגום שד"ר זיידרמן נשען עליו אינו מופיע אצלנו בתרגום על אסתר, ואף לא ב'תרגום שני'. יתירה מזו; הגוון הסגול הבהיר המופק מחילזון קהה הקוצים, שהוא חילזון התכלת לדעת ד"ר זיידרמן, אינו זהה לחלוטין לצבע פרח היקינטון, שהוא סגול כהה מאד.

למרות האמור, אין לשלול את האפשרות, שהמושג "תכלת" כולל בתוכו גם צבע סגול. כאמור לעיל, צבע הים מורכב מצבעים, ירוק, כחול וסגול, ולפיכך יתכן לומר, שכשאמרו חז"ל, ש"תכלת דומה לים", התכוונו לומר, שתכלת מופיעה בגווני שונים, וצבע הסגול בכללם.

ראיית התכלת וזכירת כסא הכבוד, אינה ראיית צבע ממשי, כי אם זכירה ברעיון ובמחשבה

החוקרים האריכו לדון בצבעו של הים ובצבעו של הרקיע, כדי ללמוד מהם על צבע התכלת. העלינו לעיל את הקשיים לקבוע את צבע התכלת על פי צבע הים, וכך על פי צבע הרקיע, שכן הים והרקיע יש בהם גווני רבים ומשתנים. מכאן מובן, כיצד כל חוקר מתאים את הצבע הרצוי לו בים לפי שיטתו ביזיהוי החילזון.

נראה להוסיף, שהמקור אשר החוקרים מנסים לבנות עליו את הוכחותיהם, הוא בלתי מבוסס לענ"ד. כבר הערנו לעיל, שהמאמרים "תכלת דומה לים וים דומה לרקיע וכו'", הם מאמרים באגדה, וקשה להסיק מהם דבר ברור לענין הלכה.

עצם הסגנון של חז"ל, "תכלת דומה לים, ים דומה לרקיע, רקיע דומה לכסא הכבוד", מוכיח, שחז"ל מדברים על דמיון לגוון כל שהוא, ואין מדובר בצבע זהה לחלוטין לתכלת. לפיכך, אין אפשרות ללמוד דבר ודאי, לא מצבע הים ולא מצבע הרקיע.

חז"ל מוסיפים ומציינים דמיון לכסא הכבוד וללבנת הספיר. בוודאי אין כוונתם

לומר, שאדם מישראל, שיתבונן בתכלת שבציצית, יזכר במראה כסא הכבוד, שכן, מי האיש שיוכל להעיד על עצמו, שחזה וראה את כסא הכבוד, כדי שיוכל באמצעות הציצית להזכר במראה השמימי הזה? אף זקני ישראל במדבר, כשהתבוננו בכסא הכבוד ובלבנת הספיר נענשו, כמובא בדברי רש"י (שמות כ"ד, י"א) "שהיו ראויים להשתלח בהם יד". חז"ל מעירים, שהקב"ה המתין להם עם העונש עד יום חנוכת המשכן, ועד היום בו התלונן העם, ככתוב (במדבר י"א א): "ויהי העם כמתאוננים", ואז פרע מהם. בהכרח, שחכמינו ז"ל בדברם על תכלת המזכירה את כסא הכבוד, מדברים על איזכור מחשבתי רעיוני. היינו, שהמתבונן בתכלת שבציצית, יכול להגיע במחשבותיו ובהשגותיו גבוה מאד, ולדמות לפניו את כסא הכבוד. ברור על כל פנים, שאין מדובר במאמר זה בצבעים חיים ובתכלת של ממש, ואין אפשרות ללמוד מדברי חז"ל אלה דבר על צבע התכלת.

לא התכלת מזכירה את כסא הכבוד, כי אם קיום המצווה, מזכיר את ישראל לטובה, לפני היושב על הכסא

יתירה מזו, הדעה האומרת, כי מהתבוננות בציצית ניתן להגיע לראיית כסא הכבוד, נוגדת את שיטת רש"י. לדעתו יש להבין את הדברים בכוון ההפוך, היינו, מצות התכלת, שישראל מקיימים למטה, היא שמזכירה לפני כסא הכבוד את זכותם של ישראל, ולכך התכוונו חז"ל במאמריהם, לדעתו. יתירה מזו, כסא הכבוד העשוי תכלת, הוא המזכיר את התכלת שבציצית וכדלהלן.

כך מסביר רש"י (חולין פ"ט, ע"א) את מאמר חז"ל המובא שם: "מה נשתנה תכלת מכל הצבעונין? מפני שתכלת דומה לים, ים דומה לרקיע, ורקיע דומה לאבן ספיר, ואבן ספיר דומה לכסא הכבוד", מפרש רש"י: "מה נשתנה תכלת" - שהזקיפתה התורה לציצית? 'שהתכלת דומה לים'... וספיר הוא כסא הכבוד, דכתיב: 'כמראה אבן ספיר דמות כסא', וכשהקב"ה מסתכל בכסא הכבוד שלו, נזכר במצוה זו שהיא כנגד כל המצוות". לדברי רש"י, מימרא זו, היא כעין מה שאמרו חז"ל, שמצוות תקיעת שופר בקרן איל, מזכירה את אפרו של יצחק לפני ה', וזכירת האפר מעוררת את מידת הרחמים. כך כסא הכבוד, מזכיר לפני ה' את מצוות ציצית, שישראל מחבבים אותה, ומקפידים לקיים אותה, ומתוך כך באים לקיים את כלל מצוות התורה.

כך מסביר רש"י גם את דברי הגמרא במנחות (ל"ט ע"א) שם אומרת הגמרא: "הפוחת לא יפחות משבע [חוליות בציצית] והמוסיף לא יוסיף על שלוש עשרה [חוליות]. הפוחת לא יפחית משבע, כנגד שבע רקיעים, והמוסיף לא יוסיף על שלוש עשרה, כנגד שבעה רקיעים ושישה אוירים שביניהם". מסביר רש"י שם: "ועל שם, שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע כדלקמן (בגמרא דף מ"ג, ע"ב), מדמי סידורה לסידור הרקיעים, כדי לזכרנו לטובה, שאף צבעה כמו כן [בדומה לרקיע] נזקק

לציצית". ברור מדברי רש"י, שהזכירה שמדובר עליה בדברי חז"ל, אינה זכירת הרקיעים על ידי ישראל, כי אם זכירת היושב ברקיעים, הזוכר את ישראל לטובה בזכות מצוות ציצית. ואכן פירושו מתבקש, כי איך יזכור אדם מישראל את שבעת הרקיעים העליונים, שהם למעלה מהשגתו ולא ראה אותם בעיניו מעולם?

(יש להעיר, שכמה מן המגיהים במקום, מנסים להגיה את דברי רש"י, ולהציע גרסאות המשנות את כוונתו המקורית. אך המובאות הנ"ל מדברי רש"י מוכיחות, שכוונתו היא כמובא לעיל בדברינו. עי"ש ודו"ק).

לאור האמור נראה, שהנסיון ללמוד על הצבע המדויק של התכלת מתוך מאמרי חז"ל אלה - אינו מוצק דיו. המאמרים הם מאמרי אגדה, הגות ומחשבה, ולא באו להגדיר את צבעי התכלת הלכה למעשה. אם ניתן להסיק ממאמרים אלה דבר על גוון התכלת, הרי זה לא יותר מאשר רושם כללי בלבד על צבעה.

המסקנה העולה מדברי חז"ל והפרשנים היא, שאין גוון מסוים ומוגדר לתכלת

מן האמור עולה, שההנחה העיקרית שעליה בנו החוקרים את דבריהם, כאילו גילו לנו חז"ל את צבע התכלת המדויק במאמריהם השונים, הנחה זו חסרת בסיס.

דומה, שהמסקנה העולה מכל האמור היא הפוכה: אין צבע מוגדר של התכלת, אשר עליו אמרה תורה, זה הצבע הכשר והשאר פסול, בבחינת, "כזה ראה וקדש".

דומה, שמן המאמרים הנ"ל ניתן ללמוד דווקא ההיפך, היינו: קיימים גוונים אחדים של התכלת: יש גוון הדומה לים, ויש הדומה לרקיע, ויש הדומה לספיר ועוד, וכולם נכללים במושג "תכלת". ולפיכך, כל עוד, שהצבעים דומים לעצמים שהוזכרו על ידי חז"ל, וצבעם הוא הכחול לסוגיו, הרי הם כשרים למצוות ציצית ולבגדי כהונה.

מסקנה נוספת העולה משיטת הרמב"ם המובאת לעיל היא, שאין צורך בחילזון דווקא למצוות תכלת של בגדי כהונה, ואף צבע תכלת הלקוח מחומר אחר - אף הוא כשר. נמצא, שלהלכה ניתן להשתמש באחד מצבעי התכלת המלאכותיים המוכרים כיום, לצביעת בגדי כהונה.

לאור האמור, הבא להחמיר ולצאת ידי כל הדעות, יוכל ליטול לצורך רקמת האבנט, גוונים אחדים של תכלת, כגון כחול כהה, וכחול בהיר, ואף מתכלת הבאה מן החילזון, במידה שהיא בהישג יד, ובכך יצא ידי הדעות השונות והגוונים השונים.

כמו כן, הבא לצאת ידי כל הדעות, יוכל לקחת תכלת מכמה מיני חילזון, ולצבוע חוטים בהתאם לשיטת השונות, ובהם לרקום את האבנט וכך יצא ידי הדעות כולם.

כאמור, מדברי הרמב"ם והפרשנים ברור, שמעיקר הדין אין חובה להשתמש דוקא בחילזון התכלת. על כל פנים אין החילזון דבר מעכב במצוה. כמו כן, לא נקבע צבע תכלת בגוון מסוים דוקא, למצוות בגדי כהונה.

פרק ז' - כללו של דבר

א. לשיטת הרמב"ם וה'אחרונים', הסבורים, שבגדי כהונה אינם צריכים תכלת וארגמן מן החילזון דוקא, כנ"ל, וכך גם צבע השני אינו בא בהכרח מן התולעת, והתורה התכוונה לגוונים בלבד, יש לברר, מהו הגוון המדויק של כל צבע. שכן, מן המקורות נראים דברים סותרים, באשר לתכלת, הארגמן ותולעת השני. פעמים, שהם מתוארים במקורות בגוונים שונים, כמו כן, פעמים שנראה, שצבעם כהה, ופעמים שצבעם בהיר.

ב. קביעת הרב הרצוג, שגוון התכלת צריך להיות כצבע הים התיכון הסמוך לארץ ישראל, ולא כצבע הים בארצות אירופה, תמוהה. גם קביעתו שהתכלת הרדזינאית בהירה, אינה תואמת את העובדות.

ג. המתבונן בחוף הים התיכון בארץ ישראל, יראה, שהוא משנה את צבעו, שכן, יש הבדל בין צבע התכלת באזור הסמוך לחוף, לעומת הצבע הכחול כהה באופק. כן משנה הים את צבעו משעה לשעה במשך היום, וכך אף פני הרקיע משתנים. כמו כן, אינו דומה צבעם של הימים הסובבים את ארץ ישראל זה לזה, וצבעו של הים התיכון אינו דומה לצבעו הבהיר של ים המלח, וכך צבע שניהם אינו דומה לצבע ים סוף הוא ה"ים האדום".

ד. שרשרת ההנחות שבנה הרב הרצוג, להוכיח, שתכלת צבעה כחול כהה כצבע האינדיגו - דומה שאינה מבוססת דיה. אין לנו מסורת מסודרת ומקובלת מדורות, שהאינדיגו המובא כיום מהודו, הוא "קלא אילן" שבדברי חז"ל, ושצבעו הכהה תואם את הגוון כפי שהיה בעבר הקדום.

ה. הנסיון ללמוד מן ההשוואה בדברי חז"ל בין "קלא אילן" לתכלת, שגוון התכלת היה כהה - אינו עולה יפה, שכן עצם המאמר, בדבר "התולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא" סתום. כך גם המושג "קלא אילן" טרם זוהה בודאות.

ו. בדברי רש"י והרמב"ם מוצאים חוסר בהירות בענין הצבעים, פעמים שהתכלת מוגדרת כגוון שחור, ופעמים שהיא מתוארת כירוק, ומסתבר, שמדובר באותה תכלת, ו"משחיר" ענינו, הולך וכהה.

ז. מקורות שונים בדברי חז"ל מצביעים על כך, שהתכלת יש לה גוון כחול כהה. מאידך גיסא מוכח ממקורות אחרים, שהתכלת צבעה בהיר. כן ניתן להסביר מקורות שונים, שכוונתם לתכלת בעלת גוון סגול.

ח. אפשר לראות במאמרי חז"ל השונים, מקורות נוגדים וסותרים, אך אפשר לראותם כמקורות המשלימים זה את זה, וכוונת המקורות השונים להצביע על כך, שהתכלת מרובת גוונים היא: תכלת, כחול כהה, כחול בהיר, ירוק, סגול, וכולם כשרים לתכלת.

ט. הנסיון ללמוד על הגוון המדויק של התכלת, ממאמרי חז"ל בענין התכלת - מוטעה, שכן חז"ל מדברים, על המחשבה וכח הדמיון שבאדם, שבעזרתם יוכל לקבל מושג רוחני על תכלת שבעת הרקיעים, או תכלת כסא הכבוד, אך אין מדובר במראה ובגוון ממשי.

עצם הזכירה עליה מדובר, אינה בהכרח זכירת האדם את כסא הכבוד, אלא להיפך, זכירתו של היושב במרומים את ישראל, באמצעות כסא הכבוד שמראהו כתכלת, ובאמצעות קיום מצוות התכלת.

י. אין מניעה לאור האמור, מלהשתמש באחד מגווני התכלת, הקיימים כיום, לבגדי כהונה, גם אם אינם באים מן החילזון, שכן התכלת לגווניה השונים, כשרה לצביעת בגדי כהונה ופרוכות המקדש.

פרק ח' - ה'שני' - חומר הצביעה והגוון

תולעת השני והארגמן - שניהם מוגדרים כצבע אדום אך הגוון שונה

לאור ההנחה, שבמצוות מסוימות שבהן נדרש צבע תולעת השני, ניתן להשתמש אף בצבעים וגוונים הבאים מחומרים חליפיים, ואין חובה להשתמש בצבע הבא מן התולעת דווקא, מתעורר הצורך בהגדרת הגוון שהתורה מתכוונת אליו.

ברור אמנם, שהכוונה היא לצבע אדום, שכן זו לשון הפסוק: "אם יהיו חטאיכם כשנים [כצבע שני] - כשלג ילבינו, אם יאדימו כתולע - כצמר יהיו". (ישעיהו א' י"ח). ההקבלה בפסוק מוכיחה שהשני צבעו אדום. עם זאת, כיון שגווני האדום מרובים הם, וניתן למנות סידרת צבעים, מוורוד בהיר כפרחי הוורדים, ועד אדום כהה כדם קרוש, יש להגדיר את הגוון הרצוי של צבע השני. כמו כן, מאחר, שתולעת השני והארגמן שניהם קרובים בצבעם, ושניהם נמנים על גווני האדום, יש מקום להגדיר את השוני ואת ההבחנה ביניהם, שאם לא כן יהיו הארגמן והשני, בעלי צבע אחד, ואילו הסברא נותנת, שמשום כך צוותה התורה לקחת ארגמן ותולעת שני לבגדי כהונה, כדי שהאריגה והרקמה בבגדים ובפרוכות, תהא מורכבת מגוונים שונים של האדום בנוסף לתכלת, שכן, אז הרקמה והאריגה ססגוניים ונעימים לעין, ורק אז הבגדים הם "לכבוד ולתפארת".

תולעת השני צבעה אדום כתום - כצבע האש

להלן דברי חז"ל בפסיקתא רבתי, שם קיימת אבחנה בין גווני הארגמן והשני. כך מובא בפסיקתא רבתי (סוף פרק כ'): "ותכלת וארגמן ותולעת שני ושש'. אמר לפניו [משה רבינו] - רבונו של עולם! איני יודע דמות צבעונין! אמר לו: ... לבוש דומה לים - זוהי תכלת... לבוש אדום... - הוא הארגמן. לבוש לא אדום לא ירוק... זוהי תולעת שני, לבוש לבן - זוהי שש משזר".

מלשון חז"ל במדרש: "לבוש אדום היא ארגמן", נראה שמדובר באדום כהה, שכן בהמשך המאמר נאמר: "לבוש לא אדום ולא ירוק... זו היא תולעת שני". (ככל הנראה, ה"ירוק" הנזכר כאן, כוונתו היא לצהוב, וכמובא בכמה מקומות בדברי חז"ל). הווה אומר, תולעת השני לפי המובא שם, אינה אדום ממש ואינה צהוב, כי אם צבע ביניים, ככל הנראה משהו הדומה לכתום.

תיאור קדום אחר של צבע תולעת השני, מביא למסקנה דומה, שכן, כך כותב יוסף בין מתתיהו בספרו 'מלחמת היהודים ברומאים', בענין הפרוכת שבחזית ההיכל: "והצבעים תכלת וארגמן ותולעת שני, מהם נארגה, שהם מסמלים את ארבעת היסודות המרכיבים את העולם: אש, רוח, מים, עפר".

תולעת שני, לדעתו באה לסמל את האש שבעולם, (שכן הארגמן לדעתו מסמל את הים שממנו נלקח הצבע). מכאן יש ללמוד על הצבע של תולעת השני, שאכן, צבעה כאש, היינו - לא אדום ולא צהוב, אלא משהו מעורב דומה לכתום.

וראה 'תורה שלמה' פרשת 'כי תשא' במילואים, שם דן הרב מ.מ. כשר בענין הארגמן ותולעת השני, ומביא הגדרה על פי הרד"ק והרד"ל, שצבעה של תולעת השני כצבע אורנג', כלומר, כעין קליפת תפוח זהב.

תולעת שני - ה"קרמז" בערבית - צבעה אדום בהיר

כמובא לעיל, מזהה הרמב"ם את צבע תולעת השני עם ה"קרמז". זוהי הגדרת רבים מן הראשונים. רבנו סעדיה גאון מתרגם את המושג "תולעת שני" בתורה בשם "קרמז".

כך גם ר' דוד קמחי בפרושו לישעיהו (א' י"ח), מפרש את המושג "שני" בתור "קרימאזין".

ר' אברהם בן הרמב"ם הולך, בעקבות אביו, ומפרש אף הוא את המושג "שני" בתור "קרמז", וכך פרשנים אחרים, ובעיקר בארצות דוברות ערבית, שם הוגדר הצבע המופק מן התולעת, וכן הצבעים הדומים לו "קרמז".

הרב יוסף קאפח בהערותיו לפירושו של הרמב"ם למשנה (מסכת כלאים פרק ט' משנה א'), מסביר את המשפט ברמב"ם: "תולעת שני הוא הצמר הצבוע ב'קרמז", ומפרש את המלה "קרמז" על פי המילונים הערביים - "אדום דהה". הגדרה זו תואמת את האמור עד כה, שגוון תולעת השני איננו אדום כהה, אלא הוא שייך לגוונים הבהירים שבאדום.

גרגרי התולעת כהים אך הצבע המופק מהם בהיר

כאן יש מקום להעיר, על סתירה לכאורה בין הגדרה זו, לבין מה שכותב הרב קאפח בהערותיו לפירוש המשנה במסכת פרה (פרק ג' משנה ט'), שם הסביר, שה"קרמז" הוא "צבע אדום כהה, וכך כתב רבנו [הרמב"ם] בהלכות פרה אדומה (פרק ג' הלכה ב') [שתולעת שני] הם הגרגרים האדומים ביותר, הדומים לגרעיני החרובים, והם כמו האוג". נראה לכאורה מדברי רמב"ם אלו, שגוון התולעת שני הוא אדום כהה, שכן, דבריו סותרים את הערתו דלעיל, שצבע התולעת הוא "אדום דהה". אך דומה שאין סתירה בין הדברים שכן, הרמב"ם מדבר על צבע הגרגרים, שהם בהיותם על העץ - כהים הם. מה שאין כן לאחר העיבוד של הצבע, שתהליך החימום וההרתחה של הגרגרים, יחד עם תוספת נוזלים וחמרים, יוצרים צבע אדום בהיר - כהגדרת המילונים השונים.

כך גם מתברר מדברי רבנו בחיי בפירושו לבמדבר (פרק ד', ה'), העורך השוואה

בגוונים בין הארגמן לבין תולעת השני, וכתב, שצבע הארגמן אדום יותר מצבע תולעת השני. ראוי להעיר, שבמקומות שונים בתנ"ך, נזכר השם "כרמיל" כשם נוסף למושג "תולעת שני", וכגון בדברי הימים ב' (ג', י"ד) שם נאמר: "תכלת וארגמן וכרמיל ובוץ", וכן שם (ב', י"ג). השם "כרמיל" מתורגם בשפות שונות ל"כרמין" (איטלקית ושפות אחרות). במילונים השונים מתואר ה"כרמין", כ"חומר אדום בהיר עז", הווה אומר, שתולעת השני צבעה בהיר ביחס לארגמן.

גם בכתבי פיליניוס הרומאי, בספרו על הטבע, מובא תיאור של צבע תולעת השני בלשון זו: "אשר לצבע הכרמיל [תולעת שני] הבא מגאלאטיה ומפורטוגל, הרי בהיותו בן שנה נותן גון חלש בלבד, וכעבור ארבע שנים כוחו תש כליל". נמצא לפי המקורות השונים, שתולעת השני צבעה אדום בהיר.

פרק ח' - כללו של דבר

א. הארגמן ותולעת השני קרובים בצבעם זה לזה, שכן שניהם נמנים על צבעים המוגדרים כאדום. יש אפוא להגדיר את ההבדל ביניהם מבחינת הגוון. סברא פשוטה היא, שכשאמרה התורה ליטול ארגמן ותולעת שני לבגדי כהונה, התכוונה לשני גוונים שונים.

אבחנה זו מתחייבת במיוחד לאור הקביעה, שניתן להשתמש לצביעת בגדי כהונה, אף בצבעים שאינם מן החי.

ב. מדברי יוסף בן מתתיהו, המתאר את פרוכת ההיכל, שהיתה צבועה בצבע שני הדומה לאש, עולה, שהשני צבעו כתום כצבע האש.

ג. צבע השני מתורגם על ידי פרשנים ופוסקים דוברי ערבית כ"קרמז", שענינו אדום בהיר.

ד. המקורות העתיקים הדנים בגוון תולעת השני, מגדירים אותו כצבע אדום בהיר, ביחס לארגמן שהוא אדום כהה.

ה. העולה מן האמור הוא, שבמידה שאין להשיג צבע, הלקוח מתולעת שני, למצוות בגדי כהונה - ניתן להשתמש בגוון כתום, מחומר שאינו מן החי, שכן, המצווה להשתמש בצבע מתולעת השני דווקא, לא נאמרה על בגדי כהונה ופרוכות המקדש. עם זאת, במקרה שהדבר אפשרי, יתכן, שיש להעדיף צבע שני מן התולעת לבגדי כהונה, שכן מצינו, שהתורה צוותה להשתמש בו במצוות אחרות, אך אין הדבר מעכב מבחינת ההלכה.

פרק ט' - הארגמן - מקור הצבע והגוון

מבין הצבעים השונים, שהפסוקים מונים אותם כצבע לקיום מצוות שונות בתורה, מיוחד הוא הארגמן, הנזכר במצוות שבמקדש בלבד - בבגדי כהונה ובפרוכות, ואינו מופיע במצוות אחרות.

צבע הארגמן במשכן ובמקדש

הארגמן מופיע לרוב כחוטים צבועים, ארגמן הארוגים בתוך האריג. בתורה לא נקבע במפורש היחס בין הצבעים השונים, והאם אפשר לארוג יותר חוטי ארגמן מאשר חוטי שאר הצבעים או ההיפך, או שמא החוטים הצבועים מחולקים באריג במידה שווה דווקא. אולם ראה לעיל פרק ו', שלדעת הרמב"ם, רשאי האומן לצבוע מן הצבעים השונים הרבה או מעט, כפי הנדרש לדעתו.

במקרה אחד בלבד, מופיע במשכן בד הארגמן, כשהבד כולו עשוי צבע אחד. כך נזכר בעת מסע המחנות, כשכלי המשכן היו עטופים בכסויים מיוחדים, שם נאמר: "ודשנו את המזבח [מזבח הנחושת] ופרשו עליו בגד ארגמן" (במדבר ד', ה'). היה זה מקרה מיוחד בין כלי המשכן, שכן, שאר הכלים היו מכוסים בגד תכלת, או בגד תולעת שני, או עורות תחשים.

רבנו בחיי מסביר את ההבדל (במדבר ד', ה'): "ומזבח הנחושת, שהוא מזבח העולה, פורשים עליו בגד ארגמן, שהוא אדום יותר מבגד שני, כי שם זורקים הקרבנות". נראה מדבריו, שצבע הארגמן קרוב בגווניו לצבע הדם הנזרק על קרן המזבח, ולכן קבעה התורה צבע ארגמן, לאריג המכסה את המזבח בעת המסע.

המקורות בדברי חז"ל הפרשנים והפוסקים, אינם מזכירים אפשרות שהארגמן מופק מן החילזון

מעיון בדברי המפרשים מתברר, שהארגמן הוא שם של צבע מסוג הגוונים האדומים. המפרשים אינם מציינים מנין לקוח צבע הארגמן, ומהו החומר שממנו נעשה.

כך למשל, כשרש"י מסביר בפירושו לשמות מהי התכלת, הוא כותב (כ"ה ד'): "צמר צבוע בדם חילזון", ואילו בענין הארגמן מפרש רש"י שם: "צמר צבוע ממין צבע ששמו 'ארגמן'". רש"י אינו מציון, שהצבע לקוח מחילזון דווקא, זאת כשדעת

החוקרים השונים היא, שצבע הארגמן של ימי קדם הופק מקונכיות החילזון, הנקרא "ארגמן חד הקוצים". ראה מחקריו של הגרי"א הרצוג ב'ספר התכלת' מאת הרב בורשטין.

כך גם מסכם ד"ר זיידרמן במאמרו, 'לחידוש מצוות תכלת בציצית' (תחומין ט'), שצבע הארגמן הופק מחילזון הנקרא "פורפורה", שהוא ה"ארגמן חד הקוצים". החוקרים מציינים קונכיה נוספת ששימשה להפקת הארגמן, הנקראת "ארגמנית אדומת הפה".

ד"ר זיידרמן במחקרו, מתאר את תעשיית התכלת והארגמן בעבר, ומוסר על קיומן של מצבעות מיוחדות, שהפיקו תכלת מקונכיות התכלת, וכן מצבעות מיוחדות להפקת ארגמן אדום מקונכיות הארגמן.

העובדה, שהארגמן הופק בעבר **מבעל חיים**, לא באה לידי ביטוי בדברי הפרשנים והפוסקים, ולא נמצא ולו גם אחד הקובע, כי צבע הארגמן כשר דווקא מחילזון הארגמן.

כמובא לעיל, התוספתא במנחות (פרק ט' הלכה ו') דנה בצבעים השונים ואומרת, שתכלת כשרה מן החילזון ואם לאו - פסולה. כך גם תולעת שני צריך להפיק את צבעה "מתולעת שבהרים" ואם לאו - פסולה. ואילו באשר לארגמן אין התוספתא מזכירה דבר, ולא נאמר שם, שצריך להפיק את צבע הארגמן שבבגדי כהונה דווקא מן החילזון. ואכן הרמב"ם בפסקיו כותב סתמית: "הארגמן, הוא הצמר הצבוע אדום" (הלכות כלי מקדש, פרק ח' הלכה י"ג).

הרמב"ם אינו מתנה את כשרות הצבע, בהבאתו מן החילזון, כפי שהזכיר זאת לענין הפקת תכלת לציצית. שם כאמור, מצוה מן המובחר להביא מן החילזון.

פרשנים ופוסקים: צבע הארגמן הכשר לבגדי כהונה הוא צבע אדום הכשר אף מ"לכה"

אף בעל ה'משנה למלך', הקובע, שלדעת הרמב"ם יש לצבוע ציצית ובגדי כהונה מחילזון דווקא, אינו אומר אותו דבר בקשר לארגמן שאף הוא חייב להיות מן החילזון. אף לדעתו העיקר הוא שם הצבע, ואם הגוון הנוצר, צבעו כצבע הארגמן הרי הוא כשר לבגדי כהונה.

אלו דבריו בהלכות כלי מקדש (פרק ח', הלכה י"ג): "נראה, שאין ההקפדה אלא בצבע [הארגמן] שיהיה אדום. אך רש"י בפירוש התורה כתב: 'צמר צבוע ממין צבע ששמו 'ארגמן'', עי"ש.

הרמב"ם בפירוש המשנה לכלאים (פרק ט' משנה א'), מציין אף את החומר שממנו אפשר לקבל צבע ארגמן. וכלשונו שם: "'ארגמן' - ארגואן, והוא צמר הצבוע ב'לך'". (כף סופית דגושה. כוונתו לצבע ה"לכה" האדום המקובל בימיו, צבע זה הובא לרוב מהודו).

כך למעשה מתרגם רבנו סעדיה גאון, שארגמן הוא צבע אדום, "ואומרים, שהוא הצבע 'לכא'". וב'ערוך' ערך 'לכא' מסביר, שהוא מין צבע אדום (ראה 'תורה שלמה', כי תשא, מילואים).

הוזה אומר; להלכה, אפשר לצבוע בגדי כהונה בארגמן הנעשה מחומר "לכה", ואין צורך בחילזון דווקא, לא לדעת חז"ל בתוספתא, לא לדעת רש"י, ולא לדעת הרמב"ם או פרשנים אחרים.

בעבר הקדום אמנם השתמשו בארגמן מן החילזון, וארגמן זה נזכר רבות בדברי חז"ל, שמלכים היו לובשים "פורפירא", היינו גלימה צבועה אדום מן החילזון שבים. יתכן אפוא, שיש עדיפות בשימוש בארגמן מן החילזון (וראה עוד להלן בענין זה), אך מדברי המחברים השונים כנ"ל, לא נראה שהדבר מעכב מבחינת ההלכה.

הראב"ד: הארגמן אריג הצבוע שנים או שלשה צבעים

לדעת הראב"ד למשל, אין לארגמן צבע מיוחד, ומדובר לדעתו בחוט השזור מצבעים שונים. אלו דבריו בהלכות כלי מקדש (פרק ח' הלכה י"ד): "אמר אברהם: לי נראה: 'ארגמן' - ארוג משני מינים, או משלשה צבעים, על כן נקרא - 'ארגמן'". וכוונתו לומר, שהמלה "ארגמן", היא כמין ראשי תיבות, כמו: ארג מינים, אריג העשוי משני מינים. אפשרות אחרת לדעתו היא, שהאות ג' במלה "ארגמן", באה לציין את המספר שלש, וכאילו כתוב: ארג של ג' צבעים.

לדברי הראב"ד, אין לארגמן צבע מסוים ומוגדר, ואם עשו את חוטי האריג "משני מינים", או "משלשה צבעים" יהיו אשר יהיו, הרי זה "הארגמן", שעליו דברה התורה.

יוסף בן מתתיהו: הארגמן - צבע המופק מבעל חיים הגדל בים

מסיבות נוספות נראה, שיש להעדיף ארגמן המופק מן החילזון. שכן, יוסף בן מתתיהו בבואו לתאר את פרוכת שער האולם כותב, שהפרוכת "היתה עשויה מעשה חושב, תכלת ובוץ [פשתן] ותולעת שני וארגמן... להראות את צלם העולם [הבנוי על פי התפישה הקדומה מארבעה יסודות: אש, רוח, מים, עפר] ועלה במחשבה לתת בתולעת שני את סמל האש, ובבוץ את סמל האדמה, בתכלת את סמל האוויר, ובארגמן את סמל הים... הארגמן [סמל הים] על פי מוצאו, שכן הוא בא מן הים". הוזה אומר, הארגמן לדעת יוסף בן מתתיהו מופק מחילזון המצוי בים.

כך גם נראה מדברי הירושלמי שהובאו לעיל (מסכת כלאים פרק ט' הלכה א'), שם נאמר: "מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל [היינו תכלת וארגמן] - דבר שיש בו רוח חיים". נמצא, שאת הארגמן יש להביא מחומר צבע המצוי בגופו של בעל חיים. לאור האמור, ראוי הדבר שהארגמן יופק מבעל חיים המצוי בים. עם זאת כאמור, לדעת הפרשנים והפוסקים לעיל, ניתן להפיק צבע זה מכל חומר צובע,

מחילזון, מ"לכא", או מחמרים אחרים, אשר כולם כשרים לצבע האדום שבבגדי כהונה.

ממקורות חז"ל וההסטוריונים עולה, כי גוון הארגמן אדום כהה כצבע הדם

נותר עם זאת לברר, מהו הגוון המיוחד הנקרא "ארגמן" בתורה. שכן, בדברי הרמב"ם והפרשנים דלעיל לא הוגדר הצבע. ברור, שיש לאבחן אותו ביחס לתולעת השני, שצבעה אדום ומופיעה אף היא בבגד הכהונה.

כמובא לעיל, מובא בפסיקתא רבתי (סוף פרק כ'), שמשה בקש מה' הסבר על מראה הצבעים, תכלת וארגמן ותולעת שני. לפי המדרש משיב לו הקב"ה: "לבוש אדום... הוא ארגמן". אך המדרש אינו מגדיר את הצבע המדויק, אם כהה הוא או בהיר.

כאמור, ניתן להסיק, שמאחר וצבע תולעת השני הנזכר באותו מדרש, הוא "לא אדום ולא ירוק", לפיכך יש לומר שביחס לתולעת שני, הארגמן הוא אדום כהה. כבר הבאנו לעיל, שכך כותב רבנו בחיי, בפירושו לבמדבר (פרק ד', ה'), שצבע הארגמן הוא אדום יותר מצבע תולעת השני. ואכן, על הפסוק בבראשית (מ"ט י"א): "כיבס ביין לבוש", מתרגם אונקלוס, "יהא ארגון טב לבושיה". הוזה אומר, הארגמן צבעו דומה ליין. בהמשך הפסוק מתואר היין "ובדם ענבים". נראה איפוא, שמראה הארגמן דומה ליין אדום, וכהה כיון.

כך למעשה מגדיר הרב יוסף קאפח את מראהו של הארגמן, שהוא "אדום כדם" (פירוש המשנה לרמב"ם מסכת כלאים משנה א' הערה 5).

גם במקורות ההיסטוריים בכתבי פיליניוס הרומאי, בספרו על הטבע מתואר - "הארגמן האסיאתי המשובח שמפיקים בצור... את הארגמן האדום כהה, מייצרים הצורים, על ידי שהם מטבילים את הצמר בראשונה רק בנוזל הארגמן... סמוך לכך הם נותנים את הצמר בתוך דוד אחר, שבו ירתיחו את צבע חלזון הארגמן בלבד. או אז יופק הצבע המצויין, שהוא אדום כדם קרוש, אלא שנראה כמעט שחור, והרי הוא מבריק, ומתנוצץ באור.

נמצא, שמקורות חז"ל תואמים את המקורות ההיסטוריים, בענין גוון הארגמן, שהוא אדום כהה.

מן הארגמן יש להקיש לענין תכלת ותולעת שני, שאינם צריכם לבוא מן החי

הדיון בענין הארגמן, עשוי לשפוך אור על הצבעים האחרים, ועל מידת החיוב בהלכה ליטול תכלת ותולעת שני דווקא מן החי.

שכן, המקורות הקדומים מורים, שהארגמן בא מן החילזון שבים. עם זאת, בדברי חז"ל, או הפוסקים וכן הפרשנים 'ראשונים' ו'אחרונים' אין דרישה וחובה הלכתית להביא ארגמן דווקא מן החילזון.

לכאורה, יש לגזור גזירה שווה ולומר, שכשם שבענין התכלת, יש מקום להניח, שהתכלת צריכה להיות דווקא מן החילזון, ואי אפשר לעשות בגדי כהונה בהעדד תכלת זו, הנחה דומה יש להניח, גם בקשר לתולעת שני, שלענין בגדי כהונה, הצבע חייב לבוא דווקא מן התולעת.

מול הנחה אפשרית זו מוצאים אנו, שבענין הארגמן אין הקפדה, שיהיה דווקא מן החי, ולא נאמר במקור כל שהוא, שהדבר מעכב, ושם לא כן - בגד הכהונה פסול. להיפך, מצאנו דעות 'ראשונים' ו'אחרונים' האומרים, שכל צבע אדום, שהגוון שלו כארגמן, הרי הוא כשר לבגדי כהונה ולפרוכות המקדש.

דומה, שיש להקיש מן המקורות העוסקים בצבע הארגמן, על כלל הצבעים שנאמרו במקדש - בבגדי כהונה ובפרוכות, היינו, שאין חומר הצבעים מעכב כלל, והדגש העיקרי הוא על הגוון, שיהיה דומה לצבעים האמורים בתורה; התכלת, הארגמן, או תולעת השני, כפי שהיו במקור, ודיברה התורה בהווה.

על כל פנים מתחוור, שדעת הרמב"ם בענין בגדי כהונה היא, שאין צורך שצביעתם תהיה דוקא מתכלת החילזון. כך גם בענין תולעת שני וארגמן, אין הכרח לדעתו שיהיו דווקא מן החי, ואין הדבר מעכב בבגדי כהונה. העולה מן האמור אפוא, שכל גוון, בין טבעי בין מלאכותי, אם רק דומה לגוון צבעי התכלת, הארגמן ותולעת השני האמורים בתורה - גוון כזה כשר לבגדי כהונה ולפרוכות המקדש.

הקדוש ברוך הוא מצוה לעשות מצווה עם ספקותיה

לא למותר לציין את המימרא בתלמוד, הנזכרת אצלנו בכמה מקומות, ככלל יסודי בהלכה, במצוות האמורות במקדש, שבכל מקום, שנופל ספק ביחס לקיום מצוה האמורה במקדש, עלינו לעשותה עם ספקותיה, שכן "רחמנא אמר: עביד! ובכל היכי דמצית למיעבד, הכי ניחא ליה!" (בכורות י"ז, ב.). היינו, "הקדוש ברוך הוא אמר: עשה את המצווה! ובכל מה שתוכל לעשות - כך נוח לו!". ראה שם, שהגמרא אומרת זאת במיוחד במצוות האמורות במקדש. אם הדקדקנות במצוה מביאה לכלל ביטולה, עדיף לעשותה בלתי מושלמת ובלבד שתיעשה המצווה, וזה הדבר הנוח והרצוי לפני הקדוש ברוך הוא. דברי חז"ל אלו, נאמרו ביחס לארון הברית במקדש, והיכולת לעשותו כמידתו באופן מדוקדק. מסקנת הגמרא היא, שעדיף לעשות ארון שאין מידותיו מדויקות בתכלית, מאשר לא לעשותו כלל מחמת הספק, שכן, גלוי לפניו, שאין בשר ודם מוציא מתחת ידיו דבר מושלם, "ולא ניתנה תורה למלאכי השרת".

אף בענין צבעי התכלת, הארגמן ותולעת השני יש לומר, שאם החששות

והספקות בענינם, מביאות לכלל ביטול מצוות עשיית בגדי כהונה, וביטול העבודה במקדש, עדיף לצבוע אותם עם ספקותיהם, שזה הרצוי לפני הבורא, לעשות מצוה עם ספקותיה, מאשר לבטלה, ולבטל חלילה את כלל המצוות האמורות במקדש מחמת הספק.

פרק ט' - כללו של דבר

א. הארגמן אינו מופיע בין הצבעים האחרים במצוות השונות שבתורה, כי אם בבגדי כהונה ובפרוכות המקדש. ברוב המקרים הוא מופיע בשילוב עם תכלת ותולעת שני, חוץ מן המזבח בתקופת המדבר, שהיה מכוסה בבגד הצבוע כולו ארגמן.

ב. המקורות בדברי חז"ל והפרשנים, הדנים בענין הארגמן, אינם מציינים כלל את הצורך להפיק את הארגמן מן החילזון, אלא מציינים את שמו ואת צבעו האדום בלבד.

ג. אף לדעת בעל 'המשנה למלך' הקובע, כי לענין תכלת לבגדי כהונה יש ליטול את הצבע מן החילזון דווקא, עם זאת, באשר לארגמן לדעתו, כל צבע אדום הנקרא "ארגמן" כשר לצביעה.

ד. רבנו סעדיה גאון והרמב"ם, מכנים את צבע הארגמן בשם "לכה" הידועה בזמנם, שהובאה ככל הנראה מהודו. נראה מדבריהם, שלמרות, שהארגמן שנעשה בעבר, להכנת בגדי מלכות, הופק מן החילזון, עם זאת, צבע ה"לכה" הידוע בזמנם, כשר אף הוא כארגמן לבגדי כהונה.

ה. לדעת הראב"ד, הארגמן הוא חוט ססגוני, העשוי משנים ושלשה צבעים מגוונים שונים, והוא הדבר הנדרש לאריגת בגדי כהונה.

ו. מדברי חז"ל בירושלמי עולה, שראוי שהארגמן יהיה "מדבר שיש בו רוח חיים". נראה, שכוונת הירושלמי היא, למיני החילזון השונים. כך גם נראה מדברי יוסף בן מתתיהו, האומר, שהארגמן הופק מן הים. לאור מקורות אלו נראה, שראוי להפיק את הארגמן מן החילזון.

ז. באשר לצבע הארגמן, נראה מדברי רבנו בחיי, שהארגמן צבעו אדום כדם, ולפיכך לדעתו, קבעה תורה צבע זה לכיסוי המזבח, שמביאים עליו את הקרבן. גם המקורות ההיסטוריים, המדברים על צבע הארגמן, מגדירים אותו, שהוא "אדום כדם קרוש".

ח. מן המקורות הדנים בענין צבע הארגמן, עולה מסקנה ברורה, שלמרות שבעבר הקדום הופק הצבע מן החילזון, ההלכה אינה עומדת על כך, שהארגמן יופק מן החי,

ומדברי ה'ראשונים' וה'אחרונים' עולה, שניתן לצבוע צבע ארגמן מחומרים מלאכותיים, כמו "לכה" או חמרים אחרים.

ט. מכאן עולה מסקנה חשובה, ביחס לשאר הצבעים האמורים בבגדי כהונה: תכלת ותולעת שני, שאף הם אין דינם שונה מן הארגמן, ואם הפיקו אותם מחמרים אחרים ולא מן החילזון ומן התולעת, אין הדבר מעכב, שכן עיקר ענינם הוא, בצביעתם בגוון הנכון, בדומה לצבעים המקוריים כפי שהובאו בתורה.

י. במצוות האמורות במקדש קיים עיקרון כללי, (כמובא בבכורות י"ז, ב'), והוא, שיש לעשות את המצווה עם ספקותיה, ועדיף שתיעשה כך משתתבטל. ממילא, אף בענין תכלת, ארגמן ותולעת שני, יש לעשותם עם ספקותיהם, לקיום המצוות האמורות במקדש, וזה הדבר הרצוי לפני ה', יותר מאשר ביטולן וביטול העבודה בכלל, חלילה, מפני דקדנות יתירה.

פרק י' - תגלית התכלת והציצית במערות מדבר יהודה

תעלומת העדרן של ציציות מעל בגדיהם של מורדי בר כוכבא

ממצאים שונים, שמצא פרופ' יגאל ידן במערות מדבר יהודה, וביניהם חוטים הצבועים בצבע תכלת או סגול, יש להם קשר לענייננו, ומן הראוי ליחד עליהם את הדיבור.

פרופ' ידן מתאר בגדים וכן חלוקים שמצא, אשר יש להם צורה בדומה לזו של "טלית קטן" בימינו. חלוקים אלה היו מורכבים משתי יריעות ארוכות, יריעה קדמית מלפנים ויריעה אחורית על הגב. יריעות אלה נתפרו באיזור הכתפיים, כשביניהם רווח מספיק למעבר ראשו של אדם לצורך לבישה והפשטה.

לשון צמר קשורה הנקראת בפי ידן "ציצית"

פרופ' ידין מציין, שהבגדים שנמצאו, הם דוגמאות יחידות בעולם, של בגדים שנמצאו בשלמותם, השייכים לתקופה של כמאה שנה אחר חורבן בית שני. יתירה מזו, אלה הם בגדים של יהודים, שומרי מצוות, ולפיכך יש ללמוד מהם על אופי הלבוש והאריגה, וכן על קיומן של מצוות שונות, הקשורות ללבישת בגדים, כגון, איסור שעטנז. שכן, הבגדים שנמצאו היו עשויים צמר בלבד, ללא תערובת של פשתן. עם זאת, הופתע פרופ' ידין, מן העובדה, שלא מצא ציציות על הבגדים, העשויים ארבע כנפות. אלו דבריו: "מאחר שידוע לנו, שלובשי הטליתות היו יהודים שומרי מצוות, הופתענו תחילה מהיעדר שרידי ציציות על כנפי הטליתות, או לפחות על רצפת הכוך. אך דומני כי אין זה מקרה, שהרי מן המקורות התלמודיים אנו למדים, כי נהגו להתיר את הציציות מטליתותיהם של הנקברים".

בניגוד לידין, המנהג בתקופת התלמוד היה לקבור את המת עם ציצית בבגדו

הביטוי "הופתענו תחילה" מלמד, שאח"כ מצא ידין פתרון לענין. יתכן, שכוונתו לגיזת הצמר הצבועה תכלת, שנמצאה בין השרידים שבמערה, אשר לפי דעתו זוהי תכלת המיועדת לציצית. אך כפי שיבואר להלן, אין כלל בטחון שנמצאו במערות ציציות. כן לא נמצאה תכלת לציצית, כפי שמנסה פרופ' ידין להוכיח.

יתירה מזו, גם הפתרון המוצע על ידו לעובדה, שלא נמצאו ציציות, מוסבר לדעתו, בכך, שנהגו להתיר את הציציות מטליתותיהם של הנקברים. מנהג זה אינו אלא פרי השערתו, שכן, מקור מפורש בתלמוד, סותר אפשרות כזו. כך מובא במסכת מנחות (מ"א, ע"א) "אמר שמואל: כלי קופסא [שמקופלת ומונחת בקופסא - רש"י] חייבין בציצית. ומודה שמואל, בזקן שעשאה לכבודו [לתכריכין - רש"י] שפטורה, מאי טעמא? 'אשר תכסה בה' - אמר רחמנא, האי לאו לאכסויי עבידא [כלומר, ציצית זו לא נועדה להתכסות, אלא שמורה בקופסא לתכריכים ולכן פטורה]. בההיא שעתא [כשלובשין אותו למת ביום פטירתו - רש"י], ודאי רמינן לה [בוודאי יש להטיל ציצית בטלית] משום: 'לועג לרש חרף עושהו"'. (כלומר, אם יכסו את המת בטלית בלא ציצית, יהיה הדבר כלעג ובוז לאיש, הפטור מעתה מקיום מצוות, ולפיכך יש להטיל ציצית בבגד לכבודו של הנפטר).

מדברי הגמרא עולה בבירור, שהמנהג בתקופת המשנה והתלמוד היה לקבור מת עם ציצית בבגדו. זוהי גם ההלכה ב'שולחן ערוך' (יורה דעה סימן שנא, א'): "אין קוברין את המת אלא בטלית שיש בו ציצית". כך הם גם דברי הגר"א שם, המביא מקור מדברי חז"ל במסכת ציצית: "אין מתירין ציצית על המת", וראה שם בדברי הרמ"א והפרשנים, וכן ב'גשר החיים' (חלק ב' פרק י"ב) כיצד נהגו בדורות האחרונים. ממקורות חז"ל עולה, שבעבר הקדום היו קוברים מתים עם ציצית. אף בדורות האחרונים, המנהג ברוב המקומות [חוץ מאשר בארץ ישראל], לקבור את המת עם ציצית, אלא שפוסלים אותה, או קושרים ציצית אחת בשניה. לאור האמור, לא ברור

לאיזה "מקורות תלמודיים" מתכוון ידין, כשהוא אומר, שנהגו להתיר את הציציות מן הנקברים.

עם זאת, הפליאה של יגאל ידין וחבריו, מדוע לא נמצאו ציציות על בגדי המתגוררים במערות מדבר יהודה, או לפחות שרידי ציציות על רצפת המערה, עומדת במקומה, שכן מדובר בבגדי יהודים שומרי מצוות, הלובשים בגדים של ארבע כנפות, החייבים בציצית.

פתרון החוקרים הסבורים, שהורידו את חוטי הציצית לפני הקבורה - אינו מתקבל

אף הפתרון המוצע על ידי ידין, שהיה מי שדאג, להוריד את הציציות מן הבגדים בשעת קבורת הגופות במערה, אינו מתקבל על הדעת, שכן, לפי תיאורו, אנשי המערה הנצורים על ידי הרומאים מתו ברעב. מי שכינס את הגופות מאוחר יותר, למקום אחד במערה, לא טמן את הגופות, אלא ריכז גולגלות בסלים, וכן עצמות ואברים בסלים נפרדים ללא שיטה וסדר. אין מדובר איפוא בטכס קבורה על פי ההלכה, אלא בריכוז חפוז של הנפטרים לפינה במערה. בתנאים אלה, אין לצפות לטיפול מסודר, ולהתרת הציציות מן הבגדים. מה עוד שכאמור, על פי ההלכה, הנהוגה בעבר, הדבר כלל אינו נדרש.

יש להוסיף, שאף לפי תיאורו של פרופ' ידין, לא כרכו את המתים בבגדיהם, ואין מדובר בתכריכים הכרוכים על המת. אין אפוא סיבה שבעולם, שהציציות יופרדו מן הבגדים המתגוללים על הרצפה. פרופ' ידין אינו מזכיר כלל, אם נעשתה בדיקה בכנפות הטלית לראות, אם נמצאו נקבים לציצית באזור הכנף, לו היו כאלה, היה בודאי מציין זאת. העדרם של נקבים מוכיח, שהבגדים נעשו בלא ציצית. לפיכך, השאלה במקומה: מדוע לא נמצאו ציציות בבגדיהם של חלק, לפחות, מתוך שבעה עשר יושבי המערה?

"הציציות הבלתי גמורות" וכן "שיטת הכנת הציציות" - אין להם ביסוס עובדתי

עיון בממצאים נוספים שהעלה ידין, מעורר ספקות באשר לתגלית הציצית שמצא במקום. ידין טוען שמצא בתוך גיזת צמר צבועה תכלת, "מספר ציציות בלתי גמורות". המחבר מציג בתצלומים את הציציות שמצא, בלווי מלות הסבר, כגון: "ציציות גמורות בחלקן שנתגלו בתוך גיזת צמר".

ליד צילומים וציורים נוספים כתב: "ציור המראה את דרך הכנת הציציות". אולם המתבונן בצילומים ובשרטוטים, אינו רואה לפניו ציציות. כך גם הנסיון להציג את

שיטת הכנת הציציות, מעורר תמיהה, שכן, אין בצילומים זכר להכנת ציצית. לא ברור אפוא, על פי מה החליט ידן, שלפנינו ציציות "בלתי גמורות".

פקפוקים אלה מעלים את החשש, שנעשה כאן מאמץ, לתת לממצא חסר חשיבות מצד עצמו, מימד של "תגלית", ולכן תיאר המחבר גיזת צמר וחוטים חסרי משמעות, כ"ציציות בלתי גמורות", וכך גם תיאר את "דרך הכנת הציצית".

התיאור על גילוי התכלת המקראית

אף באשר לגילוי התכלת במערה, מעיון בעובדות מתחווה, שאין מדובר כלל בתכלת בהקשר לציצית. להלן דברי ידן על גילוי תכלת לציצית במערה: "... ממצא נוסף, שנתגלה בשלב מאוחר יותר במקום אחר במערה, הוא גיזת צמר, עטופה בפיסת טלית צמר, שלמרות היותה צבועה, טרם נטוותה... גון הצמר הצבוע היה זהה לגון התכלת הצורית (המופקת מחלזון המורקס בראנדאריס) היא התכלת המקראית, שלדעת רבים היא התכלת של הציצית. אולם בדיקתם של אדלסטיין ואברהמס הוכיחה, כי צבע ציציות אלה לא הופק מחלזון התכלת, אלא מאינדיגו ומחומצה קרמינית. (החומצה הקרמינית היא הגוון העיקרי של צבע הקרמז הידוע, הזהורית, המופקת מן הנקבה של כנימת 'כוכוס איליקוס' - תולעת השני החיה על גבי אלון השני - 'קורקוס קוכיפירה', ואפילו בימינו הוא נחשב ליקר המציאות). דבר זה, איפשר לנו ללמוד עובדות מענינות מאד על בעיות התכלת האמיתית, המעסיקות עד היום את שומרי המצוות, ואף העסיקו את חז"ל בימי קדם".

מתוך ממצאי מערות מדבר יהודה: חוטים בתוך גיזת צמר (לדעת ידן "ציציות")

"בשעת מלחמות וגזירות כמו בימי בר כוכבא, היה קושי רב בהשגת הצבע היקר, ומשום כך היו הזיופים מצויים מאד. והואיל ולמעשה היה כמעט בלתי אפשרי להבחין בין תכלת אמיתית למזוייפת, קבעו חז"ל: 'תכלת אין לה בדיקה' (מנחות מ"ב, ע"ב). ולכן 'אינה ניקחית אלא מן המומחה' (שם).

בכמה בדיקות היה אפילו כדי להטעות, לפי דברי התלמוד. כיצד הייתה עומדת למבחן מעין זה גיזה כמו שלנו, שנצבעה לא בתכלת אמיתית, אלא כפי שהוכיחו אדלסטיין ואברהמס בבדיקותיהם - באינדיגו, קרמז ומלחי מתכות מייצבים ומעולים, ששוו מראה של תכלת אמיתית - לא נדע. נתיר אפוא ליושבי המערה ליהנות מן הספק, כי לפחות קנו את הגיזה בתום לב, אף כי ממי שאינו מומחה ובלא יודעין, כי הם קונים תחליף. העוון האמיתי לדברי התלמוד, היה בשימוש במזויף בזדון, ככתוב: 'שעתיד (הקב"ה) ליפרע ממי שתולה מעותיו בנוכרי ומלווה אותם לישראל בריבית... וממי שתולה קלא אילן (אינדיגו) בבגדו ואומר: תכלת היא!' (בבא מציעא ס"א, ע"ב). עד כאן דבריו.

לדברי ידן, מצא במערה תכלת לציצית, אלא, שהבדיקה גילתה שהיתה זו תכלת מזויפת. בהתאם להשערתו, זייפנים הונו את תושבי המערה התמימים. הם ניצלו את תקופת המרד, בה קיים קושי להשיג תכלת מקורית, לפיכך סיפקו להם תכלת מזוייפת, ואילו תושבי המערה האמינו בתמימותם, כי זו התכלת האמיתית הכשרה לציצית.

אם כוונת ידן היתה להציע השערה מרתקת, כיצד גילה מעשה זיוף של תכלת לציצית במערה נידחת במדבר, אולי הצליח, אולם בדיקה שטחית של סקירתו הארכיאולוגית מגלה, כי הדמיון בסיפור רב על העובדות האמיתיות.

להלן כמה שאלות למקרא תיאורו:

"טלית צמר" - מושג מתעה

א. ידן טוען, שגיזת הצמר "היתה עטופה טלית צמר". השימוש במלה "טלית" מתעה, שכן בפיסת הבד שמצא, אין זכר להיותה "טלית". ידן לא מציין שהיו נקבים בכנפות. כמו כן לא מצא שם ציציות, ובכך הרי הוא עצמו מודה. מדוע אפוא קרא לפיסת הבד הקרועה שעטפה את גיזת הצמר - "טלית". ידן עצמו מנסח את דבריו במילים: "גיזת צמר עטופה בפיסת טלית צמר". הווה אומר, גם הוא מסכים שזו פיסת בד קטנה מכדי להקרא "טלית". המחבר כנראה, גם לא הכיר את ההלכה, שטלית לא יכולה להיות בגודל מטפחת, ויש לה שיעור, כדי לכסות "ראשו ורובו של קטן" (מנחות מ"א). וראה שולחן ערוך, אורח חיים, סימן ט"ז סעיף א' והפוסקים שם, שאורך זה מגיע לשתי אמות בערך, ואילו לדברי ידן מדובר בגיזת צמר קטנה עטופה בפיסת בד. מדוע אפוא קרא לפיסת בד קטנה - "טלית"?

ההשוואה לתכלת הצורית - יומרנית

ב. ידן טוען, שגוון התכלת שמצא, "זהה לגון התכלת הצורית היא התכלת המקראית". הרי כל נושא "התכלת המקראית" שנוי במחלוקת, מה טיבה ומה צבעה, וממה נעשתה, אף צבעה אינו אחיד, כמובא לעיל, ויש בו כמה גוונים. גם "התכלת הצורית" אינה דבר מוסכם, וצבעה במדויק אינו ידוע בבירור. לפיכך קביעתו של ידן, שהצמר הצבוע שמצא, "זהה" לתכלת הצורית, שהיא "התכלת המקראית", יומרנית במקצת.

ההשערה בדבר זיוף התכלת, מציעה זיוף מסובך ויקר מן התכלת עצמה

ג. לפי המחקר, שנעשה על ידי אדלסטיין ואברהמס בלונדון, נעשתה התכלת מאינדיגו בתערובת כנימת תולעת שני, ומכאן מסקנה לדעת ידן, שהיתה זו תכלת מזוייפת.

ככל הידוע, ייצור תולעת השני היה דבר מסובך לא פחות מייצור התכלת מן החילזון. ידן עצמו אומר, שהשגת תולעת שני "אף בימינו היא דבר יקר המציאות". תמוה לפיכך, מדוע "בשעת מלחמות וגזרות" כלשונו, התקשה הזייפן להשיג תכלת צורית לעסקי מסחרו, ואילו צבע תולעת שני הנדיר, הוא היה לו בשפע לצרכי זיוף?

לדברי אדלסטיין ואברהמס, צבע התכלת של גיזת הצמר היה מורכב משלושה מרכיבים: א. מ"אינדיגו". ב. מ"קרמז", כלומר, תולעת שני (שהובאה ממרחקים, מאלון התבור המצוי במקומות מיוחדים בצפון הארץ). ג. "ממלחי מתכות מייצבים מעולים".

לאור מורכבות הצבע והחומרים הנדירים המצויים בו, דומה, שמוטב ל"זייפן" להביא פשוט תכלת צורית, היא היתה הרבה יותר זולה ופשוטה להשגה, מן ה"זיוף" המסובך כפלי כפליים כמוצע על ידי ידן, ויקר מן התכלת עשרת מונים.

הבנה מוטעית של דברי חז"ל בדבר בדיקת התכלת

ד. בין דבריו טוען ידן, שלא היתה בעבר, אפשרות הבחנה בין תכלת צורית לתכלת מזוייפת. ולפיכך קבעו חז"ל, ש"תכלת אין לה בדיקה ולכן אינה ניקחת אלא מן המומחה".

למרבה הצער, שגה המחבר בהבנת דברי חז"ל (מנחות מ"ב, ע"ב), שכן במפורש קובעים חז"ל את שיטת הבדיקה, כיצד ניתן להבחין בין תכלת אמיתית לתכלת מזוייפת. ראה שם בגמרא וכן ברמב"ם (הלכות ציצית פרק ב'), וכבר נזכרו הדברים לעיל לא אחת באריכות.

דומה, שאף דברי חז"ל בענינו של "מי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת היא", אף אותם לא הבין המחבר לאשורם. (ראה לעיל את ההסברים השונים למאמר זה).

אי אפשר להשתחרר מן המחשבה, לאור ההערות הנ"ל, שנעשה במחקר נסיון להשיג פרסום מדעי, לאור תגלית של תכלת מזוייפת, זאת כשלמעשה, לא נתגלה דבר מיוחד. ככל הנראה מדובר במציאת פקעת פשוטה של צמר לטוויה, שהיתה מצויה באמתחת אחת מנשות המערה.

צבע התכלת שנמצאה סגול עכור ואינו "דומה לים" כדעת חז"ל

ה. התבוננות בצילום, המלווה את דברי ידן, מביא לכלל מסקנה, שהגיזה אינה כלל בצבע תכלת, אשר לדעת חז"ל צריכה להיות דומה לים ולרקיע וכו', ואילו הגיזה צבועה בצבע סגול עכור, מסוג גווני האריגים, שתצלומם מלווה את המאמר.

מכל הבחינות נראה, שידין הרחיק לכת בנסיונו לשוות לגילוי התכלת חשיבות יתירה. הקורא מתרשם כאילו עלו על עקבותיה של התכלת המקראית, דבר שאין לו אחיזה בעובדה ממשית כלשהיא.

חידת העדר הציצית מבגדי תושבי המערה - בעינה

שאלה אחת נותרה בכל זאת בעינה: איך להסביר את העובדה, שלמרות שבמערה שהו שבעה עשר אנשים שומרי מצוות, הלבושים בגדי ארבע כנפות, למרות זאת לא נמצאה ציצית, ולו בבגד אחד. השאלה מתחזקת לאור האמור, שהחוטים שנמצאו במערה, וכן גיזת הצמר אינם חלקי בד מתוך ציצית.

פתרון חלקי לבעיה, ניתן למצוא בעובדה המתוארת על ידי ידן, אשר מצא, כי רק שלשה מתוך שבעה עשר תושבי המערה היו גברים (שני מבוגרים ונער). עם זאת, כיון שבמערה היה מצבור בגדים, ביניהם בגדים של אנשים ששהו במערה בשלב כלשהו, ועזבוה בטרם באה כליה על הנותרים, ממילא יש למצוא הסבר לעובדת העדרה של ציצית מן הבגדים.

תקופת אדריאנוס - תקופת שמד.

כאן יש להזכיר, שמדובר באחת מתקופות השמד החמורות, שעברו על עם ישראל. אדריאנוס קיסר היה מן הקיסרים האכזרים, שקמו על עם ישראל. מרד בר כוכבא דוכא באכזריות מאין כמותה. מאות אלפים נהרגו ונמכרו לעבדים, והארץ הפכה שממה. משפט הממצה את דמותו של אדריאנוס בעיני חז"ל הוא, מה שמובא באיכה רבתי א': "אמר אדריאנוס לשר צבא שלו: עד שאני אוכל קרן גלוסקא זו וירך

תרגולת זו, אבקש אחד מהם [מן היהודים שנתפסו לבא לפי קריאתו לבקעת בית רימון] עומד על רגליו ולא אמצא".

אדריאנוס אסר את קיום מצוות המילה, וגזר, כי כל המל את בנו יסקל. על תקופתו אמרו חז"ל במדרש (ויקרא רבה פרשה ל"ב א'): "מה לך יוצא ליסקל? - על שמלתי את בני! מה לך יוצא לישרף? על ששמרתי את השבת! מה לך יוצא ליהרג? על שאכלתי מצה! מה לך לוקה בפרגול? על שעשיתי סוכה!... על שנטלתי לולב!... על שהנחתי תפילין! ... על שהטלתי תכלת!... על שעשיתי רצון אבי שבשמים!". קיום המצוות בזמנו, היה כרוך בסכנת נפשות, וגזרות השמד שלו היו מן הגורמים העיקריים לפרוץ מרד בר כוכבא.

לאור האמור, אין מקום לשאלה, מדוע אין מוצאים ציציות בבגדי יושבי המערה, הרי מדובר באנשים שנמלטו אל המערה מאימת קלגסיו של אדריאנוס. אנשים אלה לא נטלו עמם, בחפזם, אלא את המעט שהיה ברשותם, ואם לא היתה בידיהם תכלת, ולא היו ציציות בבגדיהם מפני השמד, אין טעם לחפש אותם במקום שאינם יכולים להמצא.

פרק י' - כללו של דבר

א. בחפירות שנערכו במדבר יהודה, מצא פרופ' יגאל ידן בגדים בעלי ארבע כנפות. החופרים התפלאו שלא מצאו ציציות על בגדיהם של מורדי בר כוכבא שהיו שומרי מצוות.

ב. סיבת הדבר לדעת ידן היא, שהציציות הותרו מן הבגדים לפני הקבורה. אולם אין עדות לקיומן של ציציות בכנפות הבגד, כמו כן לפי המתואר בתלמוד, המנהג הקדום היה לקבור נפטרים עם הציצית.

ג. לפי הבדיקות בשטח, לא נערכה כלל קבורה מסודרת, והגולגלות והאיברים, וכך גם הבגדים, רוכזו בערבוב בפינת המערה בסלי נצרים, ממילא לא הושם לב לבעיית הציצית. כמו כן הבעיה ההלכתית קיימת, רק אם עוטפים את הנפטר בטלית, אולם, כאמור, הטיפול בנפטרים לא היה מסודר.

ד. במחקרו טוען יגאל ידן, שמצא ציציות "בלתי גמורות", כן הוא מראה בשרטוטים את השיטה ואת "דרך הכנת הציציות". המתבונן בתצלומים רואה בבירור, שאין מדובר בציציות, אלא בחוטים ובתסבוכת חוטים וצמר ללא כל משמעות.

ה. ידן טוען, שמצא צבע תכלת לציצית, ולאור בדיקותיו אין זו אלא תכלת מזויפת. לדבריו, מדובר בזייפן, שהטעה את המסתתרים במערה ונתן להם תכלת מזויפת במקום התכלת המקראית.

ו. לפי תיאורו והשערותו של ידן, זיוף התכלת כפי שנעשה לדעתו, היה מסובך ויקר שבעתיים, ממחיר התכלת עצמה. לפיכך, הזיוף המתואר במחקר, אינו אלא השערה ודמיון.

ז. למעשה מתברר, שלא נמצאו במערה לא ציציות ולא תכלת, וההשערות המובאות במחקר אינן מבוססות על עובדות של ממש. המסתתרים במערה היו אנשים, שנמלטו אליה בימי שמד, כשנאסר על יהודים להטיל ציצית בבגדיהם. זאת גם הסיבה שאין מוצאים ציציות במערה.

ח. מאידך גיסא, נמצאו על הבגדים סימנים המצביעים על כך, שלובשי הבגדים היו יהודים, אשר נשאו חותם יהודי על עצמם אף בשעת גזרה.

נספח לפרק י'

ה'גאמין' ו'האמרות' בתקופת המשנה והתלמוד

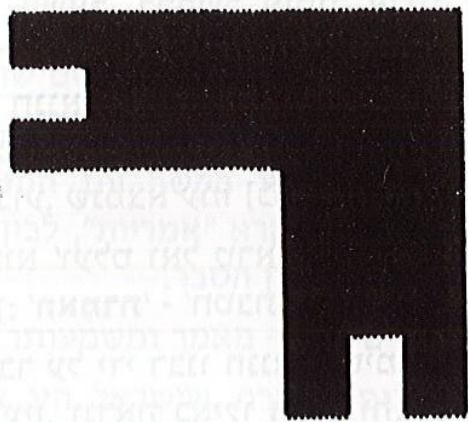
סימנים בולטים וקישוטים קבועים על בגדי יושבי המערה, הם ה"אמרות" וה"גאמין" הנזכרים במשנה ובתלמוד

עם זאת, נראה להצביע על תגלית מעניינת, העולה מממצאיו של פרופ' ידן, שלא הושם אליה לב עד כה, והיא אולי עיקר החידוש שבמציאת הבגדים במערות מדבר יהודה.

דבר בולט באריגים שנמצאו במערה, הם סימנים אופייניים ובולטים בבגדים ודוגמאות בצבע, המופיעות על הבגד, בצורות קבועות החוזרות על עצמן. ידן מראה, כי לאורך הבגד נארגו פסים צבעוניים. כן מופיעים בזוויות הבד צורות קבועות בצורת האות רי"ש, המופיעה במקביל לזוויות השונות של הבגד. במחקרו מסביר ידן שסימנים אלה באו כהבחנה בין בגדי נשים לבגדי גברים. אולם התמונות המלוות את המחקר אינן מוכיחות כדבריו. במהלך תיאורו, משתמש ידן להגדרת הבגדים השונים שמצא, בהגדרות שהם פרי השערותו: לצילומים השונים ניתנו כותרות: "בגדי נשים" ו"בגדי גברים", זאת, כשהבדים נמצאו בסלים בערבוביה יחד עם גולגלות, עצמות אדם וחפצים אחרים. גם הצילומים מציורי בית הכנסת בדורא אירופוס, המתארים דמויות של גברים יהודים בלבושיהם, אין בהם כדי להוכיח את השערותו, בדבר ההבחנה בין בגדי נשים לבגדי גברים. ניתן לראות על הבגדים

סימנים של רצועות צבעוניות, שהכוון שלהן הוא לאורך הבגד כדבריו, אך ניתן גם לראות על הבגדים רצועות צבעוניות שהכוון שלהם לרוחב.

ציור של דגם 'גמה'

דבר אחד ברור, בבגדים רבים שנמצאו במערה מופיע, על כנפות הבגד סימן דמוי האות ר' (או דמוי האות "גאם" או "גאמה" ביוונית). נראה שאין זה קישוט בלבד, אלא סימן ברור, המצביע על משהו מיוחד. כך גם יש לומר על הפסים הארוגים לאורך הבגד. במקביל ניתן להצביע על תופעה דומה, המופיעה על לבושיהם של האנשים והדמויות המצוירות על קירות בית הכנסת בדורא אירופוס.

מסתבר, שבגדים אלה מסוף תקופת בית שני ותחילת ימי החרבן, ממחישים את אחת התופעות המקובלות בעם ישראל מדורות, לשנות את מלבושיהם ממלבושי הנכרים שבסביבתם. כפי שיבואר להלן, הסימן בסמוך לכנף, וכן הפסים לאורך הבגד, הם סימן ליהדותו של לובש הבגדים. כן מתברר, שהיו לסימנים אלה הגדרות לשון קבועות בדברי חז"ל, והננו מוצאים אותם במשנה ובתלמוד במושגים "אמירות" ו"גאמין".

הופעת ארבעה סימני "גמא" סביב ארבע כנפות הטלית, החלוק או הצעיף, מרמזת לאופיו המיוחד של הבגד היהודי, ככתוב: "גדילים תעשה לך על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה". בחלק מן הצילומים נראה, ש"גאמה" זו הוצמדה לבגד כאריג נוסף, וחوبرה אליו בעזרת חוט ומחט.

כפי שיבואר להלן, ה"גאמה" נזכרת במקומות שונים בדברי חז"ל, ומתברר מדבריהם, כי ביסוד הגאמה על הבגדים, מונח העיקרון של הפרדה והבחנה בין בגד יהודי לבגד נכרי. יתכן, שגם צורת הפסים היא המשך לצורת כתונת הפסים שעשה יעקב ליוסף, אשר גם במצרים שמר על זהותו היהודית באמרו: "כי גונוב גונבתני מארץ העברים".

ה"גאמין" וה"אמרות" - יעודם והשלכותיהם ההלכתיות בדברי רבנו חננאל

ה"גאמה" נזכרת, בין השאר, בהקשר איסור אריגה בשבת. אלו דברי הגמרא במסכת שבת בפרק האורג (דף ק"ה, ע"א): "האורג שני חוטין על הגאם ועל האימרה - חייב". מסביר שם רבנו חננאל: "...אבל האורג שני חוטין ברוחב כל שהן, אף על פי שאינן בג' בתי נירים. 'על הגאם', שהוא מקום מעוקם כמין 'גאמא' יוונית, חוט אחד לכאן, וחוט אחד לכאן צבוע, שנמצא עמו [כתוצאה ממנו] סימן.

'או על האימרה', שהוא 'ועלס ואל טראו' בלשון ישמעאל, הוא מלשון 'חטובות אטון מצרים', דמתרגמינן: 'האמרת' - 'חטבת', שנמצא זה כמו 'כותב' - חייב".

המושג "אימרה" מוסבר על ידי רבנו חננאל כסימן בולט, שהרי מדובר בפס צבוע על הבגד, שהוא בולט לעין, ונראה כאילו חטוב וחצוב מתוך הבגד. כך גם ההסבר לפסוק "את ה' האמרת" (דברים כ"ו, י"ז) וכן "ה' האמירך היום" (שם י"ח) ענינו: פרסמת, הבלטת. כך גם הבטוי "אמיר", ענינו צמרת העץ הבולטת ו"חטובה" על פני סביבתה.

לדברי רבנו חננאל, ציור ה"גאמה", וכן ציור ה"אימרה" על הבגד, מטרתם לסמן את הבגד ולהבליט אותו באמצעות צבעים מיוחדים. משום כך גם דינם שונה מדין אריגה רגילה לענין שבת, ודי באריגת שני חוטין ברוחב כל שהוא "על הגאם" ועל האימרה", כדי שהאורג יהיה חייב חטאת. וזאת, משום שהחוטין צבועים ובולטים, והרי זה כאילו כתב וצייר על הבגד, ומשום כך חייב.

המושג "אמרות" הוא בעל משמעות ידועה וקבועה בדברי הגאונים בפירושיהם לסוגיות התלמוד

הסברו של רבנו חננאל, הוא למעשה המשך שיטת הגאונים לפירוש הסוגיות השונות, בהן נזכרים המושג "אמרות" והמושג "גמא". וכגון, רב האי גאון, שדבריו מובאים ב'ערוך', ערך 'אמר' (ג), וזו לשונו: "פירש רב האי, 'על הגאם', הוא מקום מעוקם כמין גאמ"א יוונית, חוט אחד לכאן וחוט אחד לכאן צבוע, שנמצא בו סימן. 'או על האימרה' - [פירושו], או על הציור, כלומר, שמציירים בבגד כשהוא אורגו כמין אותיות, שנמצא כמו 'כותב', וכן פירש בראש (מסכת חגיגה דף ג', ע"א וברכות י'). 'את ה' האמרת' (דברים כ"ו) 'חטיבה אחת בעולם' - ציור אחד בעולם, כלומר, דבר הניכר שאין כמותו". וראה גם ערך 'חטב' ב'ערוך', המסביר באריכות את המושג "חטיבה" הנזכר בדברי חז"ל במסכת ברכות (ו', ע"א) ובמסכת חגיגה (ג', ע"א), שם נאמר: "מנין שהקדוש ברוך הוא מניח תפילין?... הני תפילין דמארי עלמא מה כתיב בהו?... 'ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ'! ומי משתבח קודשא בריך הוא בשבחייהו דישראל? אין! דכתיב: 'את ה' האמרת היום' 'וה' האמירך היום'! אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל: אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם שנאמר: 'שמע ישראל ה' "

אלקינו ה' אחד', ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם". ראה שם את המימרא בגמרא ופירושה, כשהרעיון העיקרי המובע שם הוא, שישראל מציינים את הקב"ה כשליט יחיד בעולמו, בכך שהם מעלים את זכרונו ומתפארים בו בתפילין שעל ראשם, וכנגדם אף הקב"ה מתפאר בישראל, ושם אותם כעטרה ותפילין לראשו בתור "גוי אחד" ויחיד בארץ. (הדברים מובאים גם בשם שרירא גאון בספר השרשים לאבו גאנח שרש "אמר" ושרש "חטב").

הגאונים מביאים את המימרא הזו בקשר עם המושג "אמרויות" שבבגדים, כשהקשר בין הקשוט שעל הבגדים הנקרא "אמרויות", לבין הפסוק "את ה' האמרת" האמור ביחס לתפילין, נראה רחוק וטעון הסבר.

"מלמד, שהיו ישראל מצויינים שם" - מאמר ומשמעותו

מעיון בדברי חז"ל והפרשנים מתברר, שישראל היו מתפארים בקב"ה לא רק בתפילין, אלא אף בבגדיהם, אם זה בציצית ובתכלת שבה, המזכירה את כסא הכבוד, ואם זה בצורת הבגד עצמו, בדור שבו אין אפשרות להטיל ציצית בבגד. יתירה מזו, עוד בטרם ניתנה תורה לישראל בהר סיני, כבר תקנו ישראל לעצמם בגדים מיוחדים, שהיו שונים באופיים מבגדי הנכרים, כדי לציין שהם עם מיוחד בין העמים, והם עמו של הקב"ה. מאמר חז"ל קדום ממחיש את הענין, ומובא בהגדה של פסח, שם דורשים חז"ל את הפסוק "ויהי שם לגוי", מלמד, שהיו ישראל מצויינים שם". כוונת חז"ל לומר שכבר "שם", במצרים, היו ישראל "גוי" ועם מיוחד בפני עצמו, למרות שטרם קיבלו את התורה, בכך שהיו "מצויינים שם", כלומר, מיוחדים בלבושיהם על פני סביבתם. מאמרים רבים בדברי חז"ל מדברים על כך, שישראל "לא שינו את שמם [ראובן נקרא 'ראובן' ולא 'רופוס' או שם נכרי אחר] ולא שינו את לשונם". ראה מכילתא פסחים (פרשת בא פרק ה') ובמדרשים אחרים שם נאמר, "שלא שינו את מלבושיהם".

כן ראה 'תורה שלמה' לפרשת שמות במילואים, המביא סדרת מדרשים המזכירים זאת. כגון, במדרש 'לקח טוב' נאמר: "ולא חילפו את שמלותם", וכן ב'לקח טוב' פרשת כי תבוא (דברים כ"ו, ה'): "ויהי שם לגוי" מלמד שהיו ישראל מצויינים שם" (וכן הוא ב'ספרי' במקום) "שהיו מלבושם ומאכלם ולשונם, משונים מן המצרים, מסומנים היו וידועים, שהם גוי לבדם, חלוק מן המצרים". וכן מביא הריטב"א על ההגדה: "ויש גורסים: 'מסוימים', שהם ניכרים במלבושיהם ובעניניהם, כגון ציצית בבגדיהם וכיוצא בו". וכן מביא ב'כל בו': "שהיו מצויינים את עצמם בלבושיהם כדי שלא יתערבו עמהם". וכן באברבנאל שם: "שלא שינו את שמם... ומלבושיהם, בכל השנים הרבות ההן אשר ישבו שם, באופן שתמיד היו גוי בפני עצמו, נבדל מן המצריים". וב'ילקוט שמעוני' על הפסוק "הן עם לבדד ישכון" - "מובדלים הם מן האומות בכל דבר, במלבושיהן, במאכלן" וכו'. (ראה ב'תורה שלמה' שם במילואים ג'). ומביא את דברי הרמב"ם (פרק י"א מהלכות עבודה זרה הלכה א') האומר: "לא ילבש במלבוש המיוחד להם".

המושג "אמריות" מקורו בפסוק "את ה' האמרת", שענינו, הבלטה ופרסום שם ה' בעולם

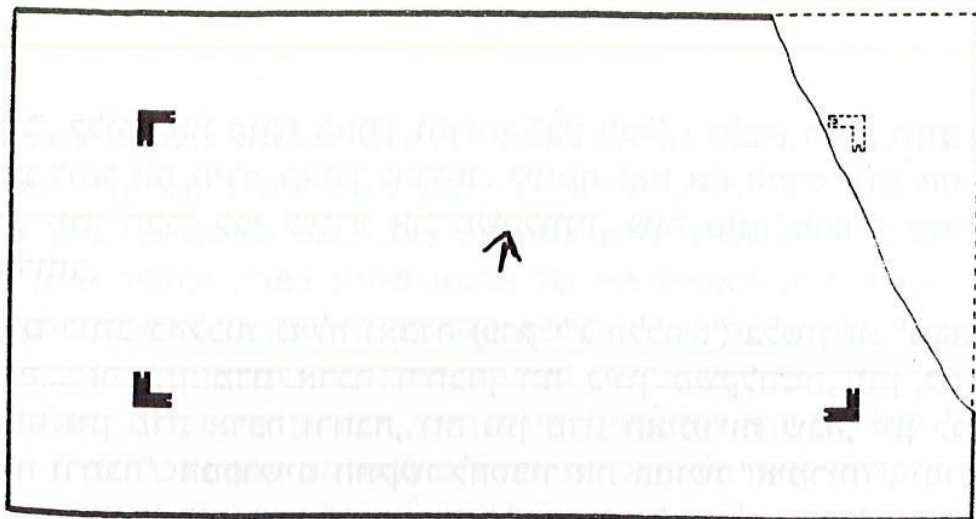
לאור האמור, שישראל במצרים שמרו על מלבוש יהודי מיוחד, מתבאר הפסוק האמור במשה כשברח למדין: "איש מצרי הצילני מיד הרועים" (שמות ב', י"ט) ומסבירים שם הפרשנים: "שאדוננו משה בברחו מפני פרעה, לבש לבוש מצרים, שלא יכירוהו אם ירדפו אחריו, ולכן לא זכה לקבורה בארץ ישראל, לפי ששינה את מלבושו" (ראה 'תורה שלמה' על פסוק זה). ומובנת לפיכך דעת חז"ל במדרש, מדוע לא זכה משה להקבר בארץ ישראל (המערבית) משום "שלא הודה בארצו", ואילו יוסף זכה להקבר בארץ - בשכם, משום שהדגיש בבגדיו את זהותו העברית.

מכאן מתבאר ענינם של "האמריות" על הבגד, ומדוע אנו מוצאים אותן על בגדיהם של היהודים בתקופת מרד בר כוכבא, ובתקופה שלאחריה, כדוגמת הציורים המתארים יהודים בבגדיהם, וכמתואר בבית הכנסת בדורא אירופוס. שכן, גם בשעת שמד, לא שינו יהודים את מלבושיהם ולא העלימו את יהדותם, אלא הדגישו את זהותם והיו להם "אמריות" לאורך הבגד, או "גאמין" בארבע כנפות הבגד, כדי לציין כי יהודים הם. מכאן מובן הפסוק "את ה' האמרת היום", כלומר, עשיתם את הקב"ה אחד בעולמו, עד כדי הנכונות למסור את הנפש עליו ועל שמירת מצוותיו.

פרופ' ידן במחקרו, מנסה אמנם לסווג את הסימנים לסימני נשים וסימני גברים, אך התמונות השונות שהראה אינן מוכיחות כדבריו. גם הציור בבית הכנסת בדורא אירופוס, המראה את משה, מוחזק על ידי שתי נשים שבגדיהן מצויינים בסימן "גאמה", נראה, שבא להראות את שפרה ופועה במצרים, אשר שמרו על יהדותן ואמונתן ככתוב, "ותיראנה המיילדות את האלקים", והצילו את ילדי ישראל ממיתה, ומשום כך זכו ללידת משה במשפחתן. נשים אלה מתוארות על ידי הצייר בדורא אירופוס, כנושאות חותם יהודי בצורת "גאם" בבגדיהן, כשאר אחיהן במצרים, "שלא שינו את בגדיהם" - כדברי חז"ל.

"אמריות" - קישוט בבגד במקום בולט - ועיקרו לפרסום

מעיון בדברי חז"ל מתברר, שה"אמריות" וה"גאמין", לא נועדו לסימן אישי בבגד, להבחנה בינו לבין בגד של אדם אחר. כן נראה, שהסימן היה אחיד פחות או יותר, ועיקרו לא בא אלא לפרסם את יהדותו של נושא.

בגד עם 'אמירות' לדעת ידן - "טלית"

ראה ירושלמי כלאים (פרק ט' הלכה א'): "פשתן שצבעה ב'חרת', לא יעשה ממנה אימרה מפורסמה. בכרים וכסתות - מותר". כלומר, פשתן הצבוע בצבע חרת שחור (ראה נדה כ' ע"א, "שחור כחרת, וחרת שאמרו - דיו", כן עיין גיטין י"ט, ע"א, חרתא דאישכפי, ומגילה י"ט, ע"א, ועוד). ויסוד ההלכה הוא, שלמרות שהאימרה נועדה לקישוט ולפירסום, עם זאת, מאחר שתופרים אותה על גוף הבגד - היא נעשית חלק ממנו. ולפיכך, מפני איסור שעטנז, אסור להכין קשויים כאלה מפשתן, שמא יבוא אדם לחבר אותם על בגד צמר. באשר להיתר לשים אימרה על כרים וכסתות, הרי זה משום, שהכרים נועדו בעיקרם לתליה ולקישוט, או משום שדרכם של בני אדם שעושים אותם מפשתן, ראה שם בדברי הפרשנים.

על כל פנים, הבטוי "אימרה מפורסמה" מלמד, שאמרות אלו לא באו לסימן בלבד, אלא לפרסום ולהודעה. ראה גם ירושלמי קדושין (פרק ד' הלכה א') על משפחת אימר, "שפירסמו עצמן כאימרה בחלוק".

הרמב"ם: הגאמין שנאמרו בהלכות אבדה, הם האמירות שעל הבגד

מציאותן של ה"אימירות" ו"הגאמין" על הבגדים, היתה שכיחה, ונראה, שההבדלים בצורת האמירות בין בגד אחד למשנהו, לא היו גדולים. על כל פנים, עקב שכיחותן, ומציאותן במקום בולט, בבגד המוכר לכל, כמו כן מציאותן אצל אנשים רבים, כל אלה גרמו לכך, שצורות אלה לא יכלו לשמש כסימן לצורך השבת אבדה.

ראה בבא מציעא (פרק אלו מציאות כ"ח, ע"א), שם מובאת הלכה בלשון זו: "מידת ארכו ומדת רחבו - תנתן למדת ארכו... מדת ארכו ומדת רחבו - ומדת 'גמיו', ינתן למדת ארכו ורחבו. מדת ארכו ומדת רחבו - ומדת משקלותיו, ינתן למדת משקלותיו". מסביר שם רש"י, שאם אדם איבד בגד, והוא יודע את מדת ארכו ורחבו, וכגון שהבגד אורכו ארבע אמות ורחבו שתי אמות, ולעומתו בא אדם שיודע את

"מדת גמיו", כלומר את מידת האורך והרוחב "בין הכל" - כלשון רש"י, תנתן האבדה למי שיודע לומר את מידת האורך והרוחב. לעומת זאת אם האדם יודע את משקלו של הבגד, ינתן הבגד למי שיודע את משקלותיו, שזה סימן מובהק יותר ממדת האורך והרוחב.

הרמב"ם כותב בהלכות גזילה ואבדה (פרק י"ג הלכה ז') בלשון זו: "מצא שמלה וכיוצא בה... זה נתן מדת ארכה ורחבה, וזה כיוון משקלותיה, יתן למי שכיון משקלה. זה נתן מדת ארכה ורחבה, וזה נתן מדת האימרויות שבה, יתן למי שנתן מדת ארכה ורחבה". המפרשים התקשו להסביר את המושג "אימרויות", ומהיכן נטל הרמב"ם את המושג הזה, שכן בגמרא כתוב "מדת גמיו". אולם הרמב"ם הלך בדבריו אלה בהמשך לשיטת הגאונים המובאים לעיל, המסבירים את המילים "אימרויות" ו"גאמין" במובנם הקדום. שכן המנהג הנוהג בתקופתם היה, לציין את הבגדים בקישוט של "אימרויות" ו"גאמין", ולהבליט בכך את הזהות היהודית של לובשיהם. לפירושו של הרמב"ם, אדם שנותן למוצא האבדה, את מידת ארכם ורחבם של ה"גאמין" הארוגין בשולי הבגד, אין זה סימן בהשוואה לסימנים אחרים. נראה, שה"אימרויות" שבדבריו הם שם כללי ל"אימרויות" ו"גאמין" שעל הבגדים.

משעה שה"אימרויות" הפכו לתופעה המונית, חדלו לשמש כסימן אישי

לאור האמור, יש לתמוה, מדוע יש להעדיף, את מי שנותן כסימן את מידת ארכו ורחבו של הבגד, על פני מי שנותן את מידת ה"אימרויות" וה"גאמין" שעל שולי הבגד? כך יש לשאול, לדעת המאירי בפירושו למסכת בבא מציעא (כ"ח, ע"א), שיש להעדיף בסימני אבידה, גם את מי שנותן את מידת ארכו ורחבו של הבגד, וגם את מי שנותן את מידת משקלותיו, על פני מי שנותן את מידת גמיו, "רצונו לומר - אימרויות שבה" - כלשונו. זאת למה? הרי כל ענינם של ה"אימרויות" הוא לסימן, ואם כן, יש להעדיף את סימן ה"אימרויות" על פני סימנים אחרים?

אולם לאור האמור, שהטלת "אימרויות" על שולי הבגד, ברקמה, באריגה, או בתפירת רצועה מיוחדת בצורת "גאם" על הבגד, מטרתה העקרית היתה אות ובטוי ליהדותו של אדם, בבחינת "את ה' האמרת היום", לציון העובדה, כי נושא חותם זה נושא את שם ה' עליו, מאותה שעה חדל האות הזה להיות סימן אישי, שהרי ה"גאמין" וה"אימרויות" הללו, הפכו לתופעה המונית והופיעו על בגדיהם של אנשים רבים. הסימנים היו גלויים לעין, שכן נועדו לפרסום העובדה, שנושא הבגד יהודי הוא, וממילא נתבטלה מהותם כסימן פרטי, שרק לובש הבגד מכיר אותו ויודע את סימנו.

מכאן מתברר, מדוע לדעת חז"ל ה"אימרויות" וה"גאמין", שנועדו לפרסום יהדותו של אדם, לא יכלו להיות סימן בלעדי להשבת אבידה לבעליה.

ראה עוד בענין ה"אמריות" וה"גאמין", בפירוש המשנה לרמב"ם למסכת נגעים (פרק י"א משנה י'): "חלוק שנראה בו נגע, מציל את האמריות". ומסביר שם הרמב"ם, שלמרות שהחלוק נידון לשריפה, עקב הנגע שפשה בו, ניתן להתיר מן הבגד את האימיות, "ואפילו היו של ארגמן שהוא צמר", ולהציל אותן משריפה. (וראה שם בהערותיו של הרב י. קאפח, שמדובר בפיסות בד צבועות, "לנוי, ולסימן שלא יתחלף בשל אחרים". נראה, שנשמט ממנו מה שהבאנו לעיל מדברי הגמרא והרמב"ם, שה"אמריות" וה"גאמין" אינם סימן, כמו כן אינם לנוי כשלעצמו, אלא מנהג יהודי קדום, לציין ולהבדיל את היהודים בבגדיהם מבגדי נכרים).

המסתתרים במערות מדבר יהודה לא היו עליהם ציציות, אך נשאו על בגדיהם חותם יהודי מובהק

מעתה מתבארת באופן מוחשי העובדה, שנתגלתה לעיני ידן וחבורת החופרים במערות מדבר יהודה. אמנם ציציות ותכלת לא נמצאו במערות, אך הנמלטים מפני אדריאנוס וגזרותיו בתקופת בר כוכבא, נשאו על בגדיהם "אמריות" ו"גאמין", ובכך היו מצויינים בסימנים מיוחדים כמנהג יהודים מדורות, לציין את בגדיהם על פני סביבתם.

בכך מתבארת התופעה, שהתגלתה בבגדי משפחות המורדים, שנטמנו במערות מדבר יהודה, שלא היו עליהם ציצית ותכלת, אך היה עליהם חותם יהודי מובהק.

על כל פנים לענין ציצית ותכלת - אלו לא נתגלו במערות מדבר יהודה. יש אולי מן המאכזב במסקנה זו, עם זאת, מחקר מדעי אינו יכול לצאת בגילויים מרעישים בענין ציצית ותכלת, בהעדר עדויות מבוססות, וכאלה לא נמצאו לדאבון לב במערות מדבר יהודה.

'אמריות' ו'גאמין' - סיכום

א. מחקרו של ידן נותן בידינו ממצא חשוב, על "אמריות" ו"גאמין", שהיו סימנים אופייניים לבגדי יהודים במהלך הדורות. עדויות על כך מצויות בציורים, שנמצאו על כתלי בית הכנסת בדורא אירופוס.

ב. בדברי חז"ל נושא ה"אמריות" וה"גאמין" נידון בהלכה פעמים רבות, בקשר עם הלכות שבת, סימני אבידה, וכן בקשר לעניני טומאה וטהרה ועוד.

ג. כן נידון נושא ה"אמריות" וה"גאמין" בדברי הגאונים, הפרשנים והפוסקים הראשונים, שבתקופתם עדיין היה המנהג מוכר וידוע. גילוי העובדות המוחשיות במערות מדבר יהודה, מסייע להבנת המקורות הדנים בכך במשנה ובתלמוד.

פרק יא - התכלת כמצווה לדורות

"ועשו להם ציצית" זוהי הוראה לקיים מצוות תכלת בלא סייגים ומגבלות

בבואנו לדון על קיום מצוות תכלת בציצית ובבגדי כהונה בזמן הזה, ראוי שיהיה נר לרגלינו מאמר חכמינו ז"ל בבכורות (י"ז, ע"ב) כמובא לעיל פרק ט': "רחמנא אמר עביד!" היינו, הקב"ה אומר: עשה את המצווה, למרות החשש שלנו, שהעשיה אינה מושלמת לפרטיה ולדקדוקיה.

אמנם מאמר זה מכוון למצוות האמורות במקדש, שנאמר בהן: "ועשית מנורה", "ועשית שלחן", "ועשו ארון" (שעל כך אמרו חז"ל "רחמנא אמר עביד" - עשה), אך גם במצוות ציצית נאמר: "ועשו להם ציצית", ואם כן, אף כאן - "רחמנא אמר עביד"!

יתירה מזו, המצוות האמורות במקדש, מתחייבת בהן דקדקנות מירבית, ופעמים שיש בסטיה כל שהיא מן ההלכה איסור מיתה, כרת וכד', והרי הן מן המצוות ה"חמורות" (ראה רמב"ם הלכות תשובה פרק א' הלכה ב'), ואף על פי כן אמרה תורה: עשה את המצוה עם ספקותיה. במצוות אחרות כמו ציצית, שזוהי מצוות עשה, שהיא מן ה"קלות" (ראה רמב"ם שם), על אחת כמה וכמה, שיש לעשות את המצווה עם ספקותיה.

להלן נביא מקורות, הדנים בקיום מצוות התכלת וחשיבות המצוה. כן נביא דברי פוסקים, המלמדים סניגוריה על דורנו, ועל אלה הנמנעים מלקיים מצוות תכלת בציצית, כשההנחה הבסיסית היא, שאין לקיים את המצווה, אלא אם כן יוכח הדבר בלי ספק, שאכן התכלת שבידינו כשרה למהדרין.

הנחה זו עומדת בסתירה למובא לעיל מדברי חז"ל, הסבורים, שמצווה יש לקיים בכל תנאי, גם אם היא מלווה בספקות.

איבריו של אדם זועקים בכל עת: "עשה בנו מצוה"!

מאמרי חז"ל רבים דנים בחובת קיום כלל המצוות שבתורה, תוך איזכור המצוות השומרות את האדם מעבירה וביניהן מצוות תכלת. אלו דברי חז"ל ב'תנחומא': "אמר רבי יודא: מאתים ארבעים ושמונה מצוות עשה יש בתורה, כמנין אברים שבאדם. ובכל יום ויום צועקים על האדם: עשה אותנו... ושלש מאות ששים וחמש מצוות לא תעשה, כמנין ימות החמה [יש בתורה], ובכל יום ויום כשהחמה זורחת עד שהיא שוקעת, צווחת ואומרת לאדם: גוזרני עליך במי שהגיע ימך ליום זה, אל תעבור בי את העבירה הזאת!... ומה שכר מצוות שילוח הקן שכרה אריכות ימים, שכר מצוות שיש בהן חסרון, וטורח, והחיית נפשו, על אחת כמה וכמה?" (תנחומא כי תצא

פיסקה ב').

מאמר זה הוא אחד מיסודות קיום המצוות האמורות בתורה: כל איבר באדם צועק על האדם: "עשה בי מצוות", וכל יום צווח ואומר: "אל תעשה בי עבירה".

מאמר חז"ל זה משמש לרמב"ם, כיסוד לבנין ספרו 'משנה תורה'. כך מביא הרמב"ם בהקדמה ל'ספר המצוות' לאמור: "כל המצוות, שיכללם ספר התורה אשר נתן לנו הא-ל יתעלה, הן תרי"ג מצוות... וזה המספר נזכר בתלמוד בסוף מסכת מכות (כ"ג, ע"ב): 'תרי"ג מצוות נאמרו למשה מסיני'" (כנגד ימות החמה וכנגד אברי האדם, עיין שם).

כן גם בדברו על המצוות, שכולן נוהגות לדורות, חוזר וכותב: "דע! כי אומרם (בתלמוד מכות כ"ג, ע"ב): 'תרי"ג מצוות נאמרו לו למשה בסיני', מורה על היות זה המספר מן המצוות הנוהגות לדורות... ומאמרם - גם כן, כי כל אבר ואבר כאילו יצווה את האדם בעשיית מצווה ומצווה, וכל יום ויום כאילו יזהיר אותו מעבירה [הרי זו] ראייה, על היות זה המספר לא יחסר לעולם". ('ספר המצוות' לרמב"ם שורש שלישי).

התבוננות בתכלת היא המביאה לידי זכירה

מבין המצוות השונות נתייחדו מצוות תפילין וציצית, שעיקרן נאמרו כמצוות הנוגעות לגוף האדם, וכחלק ממלבושיו ותכשיטיו, ומטרתן לשמר את האדם מעבירה. התפילין מקומם על הראש ועל הזרוע, והציצית לעטיפת כל גופו של האדם. כך אמרו חכמינו ז"ל במסכת מנחות: "רבי אליעזר בן יעקב אומר: כל שיש לו תפילין בראשו, ותפילין בזרועו, וציצית בבגדו, ומזוזה בפתחו, הכל בחיזוק שלא יחטא, שנאמר: 'והחוט המשולש לא במהרה ינתק'. ואומר: 'חונה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלצם'".

במאמרו זה, משווה ר' אליעזר בן יעקב את המצוות הנ"ל למלאכי שמים, העוטרם את האדם ושומרים עליו לבל יחטא.

מוסיף ר' מאיר ואומר: "מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני, שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד", ומפרש רש"י שם, ש"מכח התכלת מכיר [ויודע] היושב על כסא הכבוד".

נמצא, שכשמצוות ציצית מתקיימת, הרי היא כמלאך שמימי, העוטף את האדם ומזכיר לו את היושב במרומים. אולם זאת דווקא כשיש בבגדו חוט תכלת בציצית, המזכיר לו את "היושב על כסא הכבוד". מאידך גיסא, כשמצוות תכלת מתבטלת, חסר דברי עיקרי במצווה.

כן אמרו חז"ל: "שקולה מצוה זו כנגד כל המצוות כולן.... ראייה מביא לידי זכירה, זכירה מביאה לידי עשייה", זאת, משום שנאמר: "וראיתם אותו [את הקב"ה] היושב על כסא הכבוד] וזכרתם את כל מצוות ה'" (מנחות מ"ג, ע"ב). הווה אומר, כשמצוות

תכלת מתקיימת, מתקיימת גם מטרת המצוה, לזכור את ה' ואת כל מצוותיו, אולם אם מצוות תכלת מתבטלת, אף מצוות הזכירה אינה שלמה.

קבלת פני שכינה באמצעות תכלת שבציצית

המעלות הגדולות שמנו חז"ל במצוות ציצית, שהמקיים אותה "כאילו מקבל פני שכינה" (מנחות מ"ג ועוד), נאמרו דווקא על מי שמטיל ציצית של תכלת בבגדו.

אלו דברי ר' מאיר ב'ספרי' (במדבר ט"ו, ל"ט): "רבי מאיר אומר: 'וראיתם אותם' - לא נאמר אלא - 'וראיתם אותן', מגיד הכתוב, שכל המקיים מצוות ציצית מעלים עליו כאילו הקביל פני שכינה, שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד". חז"ל רואים בקיום מצוות ציצית, הקבלת פני שכינה, משום שהתכלת מזכירה את כסא הכבוד, ובלא התכלת עיקר הזכירה שבציצית חסרה.

בלשון אחרת מובא מאמר זה בתלמוד הירושלמי (ברכות פרק א' הלכה ב'): "תני, בשם ר' מאיר: 'וראיתם אותה' [את הציצית] - אין כתיב כאן, אלא 'וראיתם אותן', מגיד, שכל המקיים מצוות ציצית כאילו מקבל פני שכינה. מגיד, שהתכלת דומה לים, וים דומה לעשבים, ועשבים דומין לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד". אף במאמר זה, קבלת פני השכינה באמצעות הציצית מותנית בכך, שיש חוטי תכלת בציצית. מתברר אפוא, מדברי חז"ל, כי עיקר מצוות ציצית, זו התכלת שבה.

ראה גם את דברי הגמרא בסוטה (י"ז, ע"א): "דרש רבא: בשכר שאמר אברהם אבינו: 'אם מחוט ועד שרוך נעל' (בראשית י"ד) זכו בניו לשתי מצוות, חוט של תכלת ורצועה של תפילין... חוט של תכלת מאי היא? דתניא היה רבי מאיר אומר... תכלת דומה לים... ורקיע דומה לכסא הכבוד". כוונת חז"ל לומר, שבזכות וויתורו של אברהם על הרכוש שאסף משלל ארבעת המלכים, הפסיד לכאורה ממון רב בעולם הזה, אך זכה במקום זה למצוות חוט של תכלת, אשר הוא ובניו זוכים באמצעותה לקבל פני שכינה לדורי דורות (וראה רש"י: בסוטה שם). לכאורה מצוות ציצית מתקיימת גם על ידי חוטי הלבן שבה, ודי היה במצוות ציצית מן הלבן, כדי לתת בכך לאברהם את שכרו? אולם הדבר ברור ופשוט לחכמינו ז"ל, שהמושג ציצית ענינו חוט התכלת שבו, שאם לא כן המצוה חסרה את העיקר, וקיום מצוות הלבן כשלעצמו, בלי התכלת, הוא ביטול משמעותה העיקרית של הציצית.

התכלת כמו המקדש - אמצעי לגילוי שכינה בעולם

במדרש 'משנת ר' אליעזר' מובע רעיון חדש, שהתכלת שניתנה לאברהם ולבניו, מזכה אותו ואת כל הדורות בראיית פני השכינה בעולם הזה. חז"ל משווים את ערך התכלת שבציצית, כערכו של המשכן והמקדש. כשהמשכן והמקדש עמדו על כנם, היו הם האמצעי לגילוי שכינה. בהעדרם של אלו, התכלת, היא האמצעי לגילוי

שכינה, לכל יחיד באשר הוא שם.

כך מובא ב'משנת ר' אליעזר' (פרק י"ד): "רבי מאיר אומר, מה נשתנה התכלת?... בשכר שאמר [אברהם] 'אם מחוט ועד שרוך נעל', ניתן לבניו מצות ציצית... אל תהי מצות ציצית קלה בעיניך... יעקב ניסך בבית אל חצי ההין... מיד נגלה עליו הקב"ה... אבותינו במדבר אמר להם הקב"ה 'עשו לי מקדש'... מיד עמדו ועשו... עד שנגלה עליהם הקדוש ברוך הוא. אף שלמה הקריב אלו הקרבנות עד שנגלה עליו הקב"ה, אבל בדורותינו שאנו עניים [ממצוות, שהרי המקדש איננו והקרבנות ושאר מצוות המקדש בטלות] אמר הקב"ה: עשו את הציצית [כדי שאתגלה עליכם באמצעותה]". וראה 'מדרש הגדול' (בראשית ל"ה, ט'). במושג "ציצית" שבמדרש זה, מתכוונים חז"ל לתכלת שבציצית, שהרי בכך פותח המאמר: "מה נשתנה התכלת?" הווה אומר, ציצית שיש בה תכלת - שם ציצית עליה, ובהעדר התכלת - "אין השם שלם ואין הכסא שלם".

הציר שעליו סובב המדרש הוא: "אל תהי מצוות ציצית קלה בעיניך", שכן, המדרש בא להדגיש, כי בעת הגלות והחרבן, התכלת היא הממלאת את מקומו של המקדש, ובאמצעותה נגלה הקב"ה בעולמו.

לאור האמור, התכלת שתי מטרות לה: האחת - התכלת מזכירה את כסא הכבוד, וכך זוכר האדם לקיים את כל מצוות התורה. השנייה - בהעדר מקדש, התכלת משמשת כתחליף לבית ולעבודת הקרבנות, ובאמצעותה מתגלה הקב"ה בעולמו.

מהמאמרים שהובאו לעיל, מוכחת דעת חז"ל, המדגישה את נצחיות המצוות בכלל, ואת נצחיותה של מצוות התכלת וחשיבותה דווקא בתקופת החרבן.

מאיך גיסא, מוצאים אנו הסברים שונים בדברי ה'אחרונים', לעובדה, שמצוות תכלת בציצית אינה מתקיימת בדורנו, ומדוע אין אפשרות לקיימה, ומוצאים צידוקים לביטול המצוה.

הסיבות לביטול מצוות התכלת בזמן הזה בדברי ה'אחרונים'

ב'תורה שלמה' פרשת "כי תשא" (כרך כ"ב) מסכם המחבר, הרב מ.מ. כשר, את השיטות לחידוש מצוות התכלת בימינו. במאמרו 'תכלת בזמן הזה' מציע הרב צ"ל, דברי סניגוריה על אלה הנמנעים כיום מלהטיל ציצית של תכלת בבגדיהם.

להלן נביא כמה מן הטיעונים הנזכרים בדבריו ונעיר עליהם, שכן נראה, שדברי הסניגוריה שהובאו שם, אינם מבוססים דיים כדי לבטל קיום מצוות עשה מן התורה.

להלן דבריו: "הראשון שהעיר בענין התכלת בזמן הזה, הוא בשו"ת 'בשמים ראש' סימן רמ"ד. הוא מביא, שאחד נזדמן לו דג... שמה שנצבע ממנו הוא כמראה הרקיע, ושאל, אולי זה החלזון האמור בגמרא, ומאת ה' היתה לזכותנו במצוה הגדולה

הזאת? על זאת השיב לו, שצריכים דוקא חלזון על פי קבלה איש מפי איש... ומה שהעיר השואל, למה לא נעשה צבע זה לפחות לזכר של תכלת, והשיב: ... הן יאמרו למחר בנינו, שזהו תכלת האמור בתורה".

יש לתמוה על הרב כשר, שהביא כאסמכתא תשובה מספר 'בשמים ראש'. הספר ידוע בעולם התורה כספר מגמתי, המביא דברי כפירה במעטה למדני, כדי להטות את הקוראים מן האמונה הצרופה. הרב כשר עצמו מזכיר, כי התשובות בספר "מזויפות". עם זאת כותב הרב כשר, שהתשובה הזאת: "אין עליה שום חשד זיוף".

סתם המחבר, ולא פירש את דבריו, מדוע תשובה זו אינה מזוייפת, כשהזיוף ניכר על פניה, שכן השואל, אדם כשר מישראל, רוצה לקיים מצוות ציצית כמאמרה, ולצבוע את החוט בתכלת, ואילו מחבר 'בשמים ראש', מונע בעדו מלקיים את המצווה בטענות חסרות שחר.

חידושים "הלכתיים" לביטול מצוות התכלת בימינו

מחבר 'בשמים ראש' מחדש שתי "הלכות" שאין להן מקור.

האחת: שצריך "חלזון על פי קבלה איש מפי איש".

השניה: אין לעשות זכר לציצית, "שמא יאמרו בנינו מחר" שזאת התכלת. שתי ההלכות האלה נאמרות על ידי המחבר מסברת עצמו, ואין להן מקור בתלמוד, או ברמב"ם ופוסקים אחרים.

א. באשר לקביעה הראשונה בדבר הצורך ב"קבלה"; הרמב"ם בפרק ב' של הלכות ציצית, מתאר באופן מפורט את שיטת הצביעה, ואינו מזכיר כלל הלכה, שאין לעשות את התכלת אלא "איש מפי איש". להיפך, עצם התיאור המפורט כיצד להכין את הצבע, מוכיח, כי כל אדם יכול לעשות זאת באופן ישיר, בהתאם להדרכת הרמב"ם כמובא בהלכות ציצית, ואין צורך ב"קבלה".

ב. באשר לגזירה, שלא לעשות תכלת "שמא יאמרו בנינו מחר" שזאת התכלת, הרי זו "גזירה" הלכתית חדשה, שנתחדשה על ידי בעל 'בשמים ראש', זאת, כשאחד מכללי היסוד בהלכה הוא, שאין אנו יכולים לחדש גזירות "חדשים לבקרים" מעבר למה שגזרו חז"ל. שתי "הלכות" חדשות אלה בדברי התשובה הנ"ל, אשר המחבר אינו מביא להן מקור ממקום כל שהוא, מלמדות, כי התשובה שלפנינו מזוייפת אף היא, כשאר התשובות שבספר, שהרי המחבר בא להניא אדם מלקיים מצווה מן התורה, וזאת בטענות חסרות יסוד. על כגון זה אמרה תורה: "לא תשמע אל דברי הנביא ההוא" (דברים י"ג, ד), כן אמרה: "לא תאבה לו ולא תשמע אליו" (דברים י"ג ט), ויש לתמוה על הרב כשר, שאימץ וחיזק את דברי התשובה הזאת.

הקביעה כי אבחנת צבע התכלת מחייבת קבלה ומסורת - אינה

מבוססת

בעל 'תורה שלמה', מביא ראייה מדברי ה'תורת כהנים' בפרשת מצורע, שם נאמר, שחכם "אינו רואה בנגעים עד שיורנו רבו", וכן מדברי הירושלמי האומר: "אין אדם רשאי לומר בנגע הצרעת אלא אם כן ראה או שימש" (חגיגה פרק ב' הלכה א'). הלכה זו נאמרה בנגע צרעת, תופעה הצריכה הבחנה דקה בצבעים, וכן במראית שערות הראש או הזקן וכד'.

אכן, שם נאמרה גזירת הכתוב מפורשת "להורות", היינו, מורה ההוראה צריך ללמוד את הנושא מפי רבותיו. אך אין ללמוד ממנה דבר למקומות אחרים.

יתירה מזו, המקור בירושלמי אומר, שיש שתי דרכים להיות מורה בנגע הצרעת, האחת: "שראה", השניה: "ששימש". הווה אומר: אין הכרח שתלמיד ישמש את רבו כדי להורות בנגע הצרעת, אלא אף אם "ראה" מעצמו פעמים רבות את הנגעים השונים, ולמד אותם על בוריים, נעשה מומחה לדבר בכוחות עצמו ורשאי להורות.

דוגמא לדבר הם דברי הגמרא בסנהדרין (ה', ע"ב), שם מחייבת הגמרא לקבל סמיכת חכמים מיוחדת, להתיר מומים. הגמרא שם מביאה מעשה אודות רב, שאמר: "שמונה עשר חדשים גדלתי אצל רועה בהמה, כדי לידע איזה מום קבוע ואיזה מום עובר". למסקנת הגמרא שם, תקופה זו הפכה את רב למומחה בר-סמכא, העולה במומחיותו על תלמידים שלמדו אצל רבם (עיין שם היטב בגמרא וברש"י). נמצא, שהמומחיות הגדולה ביותר, היא זו של אדם בעל נסיון, הלומד את הדברים מתוך המציאות, וכפי שרב הלך ללמוד את המציאות בכוחות עצמו מרועי בקר.

אף הרמב"ם בדברו על עשיית התכלת כותב: "ונותנים את הדם ליורה, ונותנים עמו סממנים כמו הקמוניא, וכיוצא בהן", ומוסיף: "כדרך שהצבעין עושים" (הלכות ציצית פרק ב' הלכה ב'). כלומר, מי שבא לעשות תכלת, יסמוך על שיטת הצביעה, ועל חמרי הצביעה, שמשמשים בהם הצבעים, וילמד מהם את מלאכת הצביעה.

אין אפוא צורך בקבלה "איש מפי איש" בענין התכלת, ואין מקור בהלכה, המחייב הוראת מומחה בדבר ייצור התכלת, שהדבר יהיה נמסר דור אחר דור תלמיד מפי רבו דווקא, להיפך, אדם שהגיע לתוצאה ולצבע התכלת על סמך נסיונו המעשי, הוא המוסמך. לפיכך תמיהה היא, מה ראה הרב כשר להשען על תשובה מזוייפת מתוך הספר 'בשמים ראש', ולחפש מקורות לביסוס התשובה, כאשר על פניה ניכר, שאין לה על מה שתסמוך.

הרב מ.מ. כשר: ארבע סיבות לביטול מצוות התכלת בתקופתנו

בהמשך מאמרו עוסק הרב כשר בשאלה יסודית: הרי כיום מצוי הידע להפקת תכלת בידינו, ובשיטת הרבי מרדזין בספרו ובמחקרו הנסיוני, שהפיק מן החילזון את התכלת, והיא מצויה כיום לכל דורש. נמצא, שמעתה, חל מחדש החיוב, לקיים את

המצווה כהלכתה. מדוע אם כן, נמנעו גדולי ישראל והחרדים לדברי ה', מלקיים את מצוות התכלת? שהרי מכלל ספק לא יצאנו, "ולכל הפחות מצד ספק, ככל ספק של מצוות עשה יש חיוב לקיימה" - כלשונו?

כידוע, רבות מן המצוות המתקיימות כיום, הרי הן מתקיימות מחמת הספק. וכגון, הספק שנפל לגבי תפילין, האם יש להניח תפילין כשיטת רש"י או כשיטת רבנו תם. המנהג המקובל הוא להניח תפילין כשיטת רש"י, והמהדרין מקיימים גם את שיטת רבנו תם, ומניחים מספק תפילין כשיטתו.

כך גם נפל הספק לגבי שנת השמיטה, באיזו שנה מן השנים תחול, שכן, קיים ספק לגבי מנין השנים מאז חרבן בית שני עד העת האחרונה. מספק התקבל המנהג לקיים את שנת השמיטה כשיטת הרמב"ם, וכל האיסורים מן התורה ומדברי חכמים, מתקיימים בשנת השמיטה, לפי המנין המקובל כיום.

על כל פנים, אין לך אדם כשר בישראל, שיאמר, לא אניח תפילין, עד שיבורר הספק שנפל בין גדולי ישראל בענין זה. כך גם באשר לשנת השמיטה, אין מי שיאמר, שמחמת הספק בענין מועד שנת השמיטה, אינו מקיים כלל את המצוות והאיסורים הנוהגים בשנה זו. כדרך שנהגו ישראל בענין המצוות הנ"ל ודומיהן, כך יש לשאול, ביחס למצוות התכלת בציצית, אשר החובה לקיימה, שרירה וקיימת לדורי דורות, וגם אם נפל ספק בצבע התכלת וכד', אין בכך כדי לבטל את המצוה מכל וכל.

ארבע תשובות נותן הרב כשר לשאלה זו: א. כיוון שנפסקה המצווה פעם, אי אפשר לחדשה, שכן צריך קבלה ומסורת, כמובא לעיל בשם ספר 'בשמים ראש'. ב. יש חוסר בסימני החילזון. ג. הרמב"ם אמנם הכיר את החילזון וכן את אופן הצביעה, אך הוא עצמו לא הטיל תכלת בציצית. ד. לדעת האר"י הקדוש, אין חיוב תכלת מאז חרבן המקדש.

מצוות הבורא נצחית היא, לפיכך הקביעה כי "מצווה שנפסקה אי אפשר לחדשה" - תמוהה

להלן הערות לארבעת הסעיפים הנ"ל: א. באשר לקביעה המובאת בסעיף א', ש"מצווה שנפסקה אי אפשר לחדשה כי אם על פי קבלה ומסורת", כבר הערנו לעיל, שהיא עצמה צריכה לשמש לנו אתראה ואזהרה מפני הספר 'בשמים ראש'. עם זאת יש להוסיף, כי זוהי קביעה, שאינה מתיישבת עם השכל הישר; לא די, שהמצווה נפסקה כתוצאה מגלות, מרדיפות ומחמת אונס, היתכן לומר, שעתה באה התורה ונותנת גושפנקא רשמית לביטול המצוות, ואף אוסרת על חידושן, כי אם על פי "קבלה ומסורת"? הרי יש בכך כדי לבטל את מרבית מצוות התורה, שקיומן פסק מחמת הגלות?

האם יבטלו כל המצוות התלויות בארץ, בגלל שפסקו הקבלה והמסורת בענינן? האם יחדלו כל המצוות האמורות, בסנהדרין, במלך, או במקדש, משום שפסקה

המסורת בענינן? אמירה כזאת שאין לה מקור ויסוד בהלכה, יכולה לצאת רק מפי מחבר 'בשמים ראש', שגמר אומר לבטל את מצוות התורה.

לאור האמור, תמוה הדבר, שטענה כעין זו טוען הרב כשר פעמים אחדות במאמרו (בעקבות מכתב אחד מעוזריו של ר' חיים מבריסק): "שאם אבותינו ואבות אבותינו, לא השתמשו בדג התכלת לתכלת של מצווה, לא יועילו שום ראיות ובירורי הלכה להכשיר תכלת זה למצווה". יתירה מזו, טוען הרב כשר, כי עובדה זו כשלעצמה, שהמצווה לא התקיימה במשך דורות, היא עצמה יש לה גדר של "קבלה ומסורת שמתחייב מהן, שלא להשתמש בדג התכלת".

לאחר בקשת המחילה, הדברים אינם עומדים בפני הביקורת. שכן, אי אפשר לבטל מצווה מן התורה על סמך "קבלה ומסורת" כעין זו, הבאה מכח העובדה הכאובה, ש"אבותינו ואבות אבותינו" לא צבעו את צבע התכלת מסיבת הגלות ומצוקתה, ואשר כתוצאה ממנה נפסק השימוש בתכלת. הלזה "קבלה ומסורת" יקרא? היש מקור בתורה שבכתב ושבעל פה, לסוג "מסורת" כעין זו, הבאה לבטל מצוות? ההסבר, שמפני הגלות הארוכה ומוראותיה, הננו פטורים ממצוות שונות, אינו מתיישב עם אחד היסודות הפשוטים ביותר בתורה, היינו, שמצוות התורה נאמרו לדורות ללא תנאי, והן תקפות בכל מצב ובכל תקופה.

כבר הבאנו לעיל את דברי חז"ל, המתארים מה עשו יהודים בדור של שמד, לשמור על קיום מצוות התכלת. אלו הן דברי המדרש בקצרה (ויקרא רבה פרשה ל"ב א): "מה לך יוצא ליסקל? על שמלתי את בני!... על שהנחתי תפילין, על שהטלתי תכלת, על שעשיתי רצון אבי שבשמים!" הננו למדים מדברי חז"ל אלה, כי בתקופות הקשות ביותר, מסרו יהודים את גופם ואת נפשם, כדי לקיים את מצוות התכלת, שלא תתבטל חלילה מישראל. המושגים "קבלה" ו"מסורת" - יש להם מובן אחד בלבד, והוא: העברת הלכה באופן חיובי בעל פה מדור לדור, בצורה מסודרת. זה לשון המשנה הידועה בתחילת מסכת אבות: "משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים וזקנים לנביאים" וכו', הווה אומר, "קבלה" ו"מסורת" ענינם, העברת הלכה, שנמסרה למשה מסיני או ממקור מוסמך אחר, לדורות הבאים, וקבלה כעין זו היא מקור בר סמכא לקיום מצוות. מאידך גיסא, לא ידוע במקורות על מושג של "קבלה" ו"מסורת" במובן שלילי לביטול מצוות. הקביעה "שמצוה שנפסקה פעם אי אפשר לחדשה", זרה לרוח היהדות, שכן, מצוות הבורא נצחית היא ולעולם אינה נפסקת, וכל שעה ושעה הננו מצווים לקיימה.

חוסר סימנים לזיהוי החילזון או עודף סימנים, אינם סיבה לביטול קיום מצוות התכלת

ב. הקביעה השניה, אשר בגללה אין אפשרות - לדעת הרב כשר - לקיים את מצוות התכלת היא, ש"יש חוסר בסימני החילזון" - כלשונו. כבר הראנו לעיל, כי המושג "סימני החילזון", אין לו מקור בתורה שבכתב או בתורה שבעל פה, ואף לא בדברי הפוסקים. מושג זה אינו אלא חידוש שחידשו החוקרים. העיקרון הקובע בדברי חז"ל בענין התכלת הוא, שיש להפיק את התכלת מחילזון שבים. חז"ל לא חילקו בין חילזון לחילזון, וכל חילזון המפיק תכלת, צבעו כשר לציצית. לפיכך, תמוה הדבר, להסביר טעמם של "גדולי ישראל" במהלך הדורות, וכן את "כלל ישראל החרדים לדבר ה'", "הנמנעים מללבוש תכלת", תולים את המנעותם בבעית "חוסר הסימנים", כשקביעה זו עצמה שיש סימנים לחילזון, היא חדשנית, ומקורה מפי החוקרים המאוחרים, אשר קבעו רשימה של סימני החילזון כל אחד כשיטתו.

גם לו היינו אומרים, שצריך סימנים מיוחדים לזיהוי החילזון, הרי קיימות כיום שיטות אחדות באשר לאפשרות להפיק תכלת מחלזונות שונים שבים. ואם כן הרוצה לצאת ידי הספק, יוכל להטיל תכלת בציצית ולצאת ידי אחת השיטות לפחות, כשיטת הרבי מרדזין, או כשיטת הרב הרצוג, או כשיטת ד"ר זיידרמן. כן ניתן להטיל חוטים אחדים של תכלת בציצית, חוט אחד מחילזון מסוג אחד, וחוט אחר מחילזון מסוג שני, ובכך לצאת ידי כל הדעות?

כך הרי נהגו ישראל בקשר למצוות שונות. וכגון, בענין תפילין, נהגו ישראל להניח שני זוגות של תפילין, שנים על הראש ושנים על היד, לצאת ידי חובת כל הדעות, ולמה לא ינהגו כן בענין תכלת בציצית? הטענה, "שיש חוסר בסימני החילזון" אינה תופסת, שכן, החוקרים הביאו סימנים לרוב להוכחת שיטתם. להפך, מתוך ריבוי ה"סימנים" לדעת החוקרים, העמיק הספק, כמי מהם יש לנהוג. כמו כן, אין כל נזק בצביעת החוט בצבע תכלת מלאכותי, או באחד ממיני החילזון אפילו אם אינו כשר, שהרי כל הצבעים כשרים בציצית. קיימת אם כן האפשרות להטיל כמה חוטים מספק.

הדעה שהרמב"ם לא הכיר את התכלת למרות שהוא מתאר אותה לפרטיה - אינה מסתברת

ג. קביעה שלישית שקובע הרב כשר היא, זו העובדה, שהרמב"ם לא הטיל תכלת בציצית. לדבריו, למרות שהרמב"ם הכיר את דג החילזון, לא השתדל להטיל חוט תכלת בציצית. מסיבה זו נמנעים גדולי ישראל והחרדים לדבר ה' מלהטיל תכלת בציצית.

המעין בדברי הרמב"ם בהלכות ציצית יווכח, שהרמב"ם הכיר לא רק את דג החילזון, אלא גם את שיטת הייצור של התכלת, שכן בתיאורו הוא יורד לפרטי פרטים: א. גוון התכלת כגוון הרקיע. ב. צריך להשרות תחילה את הצמר בסיד. ג. אחר כך מכבסים את הצמר. ד. אחר כך מרתיחים את הצמר בחומר ניקוי (אהלה).

הרמב"ם מפנה בענין זה את המעונין להכיר את שיטת ההרתחה, לעוסקים במלאכת הצביעה, באומרו: "כדרך שהצבעים עושים". ה. אחר כך מביאים דם חילזון. ו. החילזון הוא דג. ז. דמו שחור כדיו. ח. החילזון מצוי בים התיכון ("ים המלח" בשפה המקובלת בימיו). ט. את הדם יש להרתח. י. מוסיפים סממנים שונים (קימוניא ועוד) כדרך שעושים הצבעים. יא. מרתיחים את הצבע עם הצמר ביחד.

הרמב"ם נותן אחת עשרה הוראות מפורטות, כיצד להפיק צבע תכלת ולצבוע חוטי צמר. "וזוהי התכלת שבציצית", כלשונו. ומסיים את הפרק בלשון זו: "התכלת אינו מצוי בכל מקום, ולא בכל זמן מפני הצבע שאמרנו". במילים אחרות, שיטת הצביעה כמוסבר על ידו מורכבת, ולכן אינה מצויה, ואינה מוכרת בכל מקום ובכל זמן. והנה, למרות דבריו הברורים של הרמב"ם בהלכות ציצית, בענין סדר עשית הציצית, מפקפק הרב כשר באפשרות, שהרמב"ם הכיר את התכלת שבציצית. זאת מאחר, שהרמב"ם כותב בפירוש המשנה בפרק 'התכלת' (מנחות פרק ד' משנה א') שהתכלת "איננו אצלנו היום, לפי שאין אנו יודעים את צביעתו", מכאן יש ללמוד לדעת הרב כשר, שלא ידע מהי התכלת, "אלא כתב ציורן של דברים כמו שהבינם מחז"ל ו'ראשונים', ומידיעתו סדר הענינים של מלאכת הצביעה" (הרב כשר שם).

הוכחה נוספת, שהרמב"ם, לא הכיר את התכלת - לדעת הרב כשר, זוהי העובדה, שהרמב"ם לא פעל להחזרת מצוות התכלת לקיום מצוות ציצית, וכלשונו: "הרי ברור, שאם היה עולה ביד הרמב"ם דבר גדול כזה, להחזיר עטרה ליושנה - מצוות התכלת אחרי שנשתכחה, איך זה אפשרי, שלא מזכיר דבר כזה, לא הוא ולא הבאים אחריו"? ! להלן מסקנת הרב כשר כלשונו: "מכל הנ"ל נראה ברור בלי ספק, שהרמב"ם לא מצא תכלת בזמנו בהיותו במצרים".

הקביעה שלמרות שהרמב"ם יכול היה להשיג תכלת, לא השתדל לקיים את המצווה - תמוהה

המסקנה שמסיק הרב כשר היא: "היות שהרמב"ם ידע את צורת החילזון, וידע את סדר הצביעה, והיה לו אפשרות להשתדל להשיג צבע התכלת, שהרי היה קרוב למלכות. ובכל זאת לא השתדל בזה, ולא קיים מצוות תכלת, מוכח כהסברא הנ"ל... שלמעשה, צריך מסורה מאיש לאיש [בענין צבע התכלת], וכיון שנפסקה המסורה לא חידשוה".

דומה, שיש לפקפק בשיטת הוכחה כזו. שכן אם המטרה היא להוכיח, מדוע גדולי ישראל והחרדים לדבר ה' בזמננו אינם מקיימים מצוות תכלת בציצית, אין צורך להאחז ברמב"ם לשם כך, ולומר דברים שיש בהם כדי להטיל בו דופי, היינו, שידע והכיר את התכלת ואת שיטת הצביעה, והיה קרוב למלכות "ובכל זאת לא השתדל בזה", זאת, כדי לומר, שאם הרמב"ם לא השתדל גם אנו פטורים מכך.

אין לנו אפשרות לדעת כיום, עד כמה השתדל הרמב"ם בקיום מצווה זו או אחרת.

לדוגמא, יודעים אנו, שהרמב"ם נאלץ לברוח מארצות שונות, עד שמצא מקלט במצרים. אלמלא ידיעה זו, האם היה לנו הסבר לעובדה, שהרמב"ם ישב בארץ מצרים, כשהדבר מנוגד לאיסור מפורש של התורה לשבת בארץ מצרים? האם נאמר משום כך, שהרמב"ם התיר לכל אדם לשבת בארץ מצרים, והאיסור שבתורה הותר?

השאלה שעומדת לפנינו אינה מה עשה הרמב"ם? אלא האם אנו חייבים במצות תכלת בציצית או לא, ואת התשובה הזאת הננו חייבים לעצמנו ולאמת, ועליה עתיד כל אדם לתת דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה. אין בידינו מספיק נתונים להחליט מה ידע הרמב"ם על התכלת, והאם הטיל תכלת בציצית, ומה הם הגורמים שמנעוהו מכך, והכל בגדר השערה.

המעיון בפירוש המשנה לרמב"ם יראה, שאין הוכחה משם, שלא הכיר את צבע התכלת. יתכן שהרמב"ם הטיל תכלת בבגדיו, ובאשר למה שכתב: "ואיננו אצלנו היום", דבריו מכוונים למקום מסוים ולזמן מוגדר, כלומר, במקום מושבו במצרים - "אצלנו" - התכלת אינה מצויה, אך היא מצויה בארצות אחרות. כמו כן, אינה מצויה "כיום" במצרים, אך תכלת כזו היתה במצרים, שהרי כתב, שהדג מצוי בים התיכון. דבריו אלה תואמים את מה שכתב בסוף הלכות ציצית, שהתכלת אינו מצוי "בכל מקום", וכן אינו מצוי "בכל זמן", ויש ללמוד מדבריו, שיש מקומות ששם התכלת ידועה, ויש זמנים ותקופות שהתכלת אכן מצויה. מכאן גם תיאורו המפורט על התכלת ועל שיטת הצביעה.

הנסיון להתלות באילן גדול כדי לפטור ממצוות, אינו מקובל בהלכה

כאמור, הטענה, שהרמב"ם היה צריך לעשות פעולות להחזרת עטרה ליושנה בנושא התכלת - לענ"ד, אינה במקומה. גם ההנחה, שהרמב"ם היה קרוב לחצר המלכות, ואם לא השתדל להטיל תכלת, אות הוא שאין זו התכלת הכשרה בהלכה, אינה מבוססת. שכן, יתכן, שהכין תכלת לעצמו, ומי זה שיכול להעיד, שהרמב"ם יכול היה להשיג תכלת ובכל זאת לא קיים את המצווה?

על כל פנים, ממה שלא ראינו, אי אפשר להביא ראיה, וכדברי חז"ל: "לא ראינו אינה ראיה" (עדויות ב' ב'). עצם ההנחה, שבבית המלכות היתה בודאי תכלת מן החילזון - מוזרה. איך אפשר לקבוע בוודאות, שהיה לרמב"ם תכלת בבית המלכות ולא השתמש?

יהיה איך שיהיה, לא יתכן להניח הנחה פשוטה, שהרמב"ם הכיר את התכלת, ולהוסיף עליה הנחה שניה, שנמנע מלהטיל תכלת, ואחר כך להסיק מסקנות מרחיקות לכת, שלפיכך הבאים אחריו פטורים מלקיים את המצווה. על כגון זה אמרו חז"ל: "וכי מפני שאנו מדמין נעשה מעשה" (גיטין י"ט ע"א)?

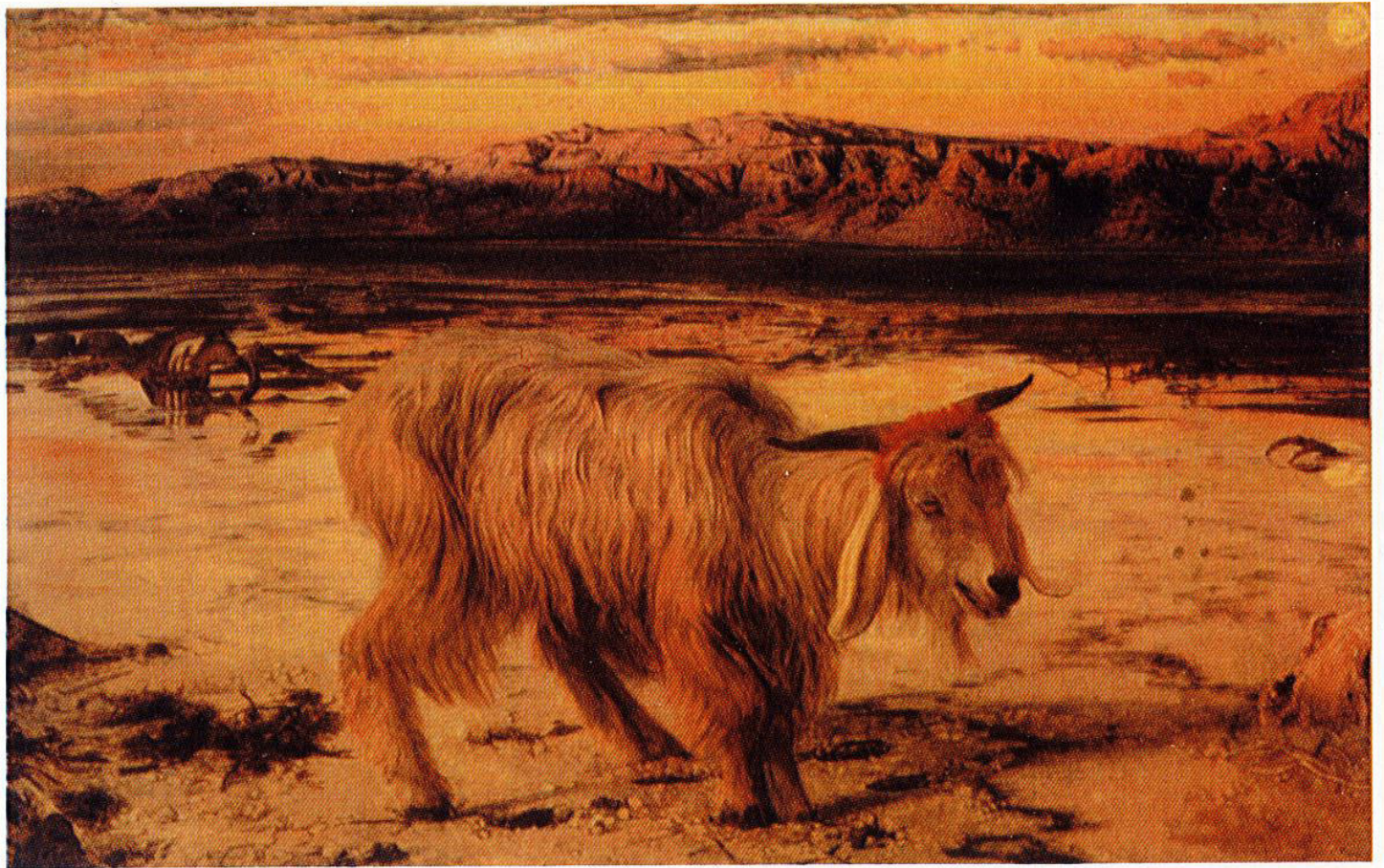
כך גם הקביעה, שהרמב"ם לא פעל "להחזיר עטרה ליושנה" ולחדש את מצוות

צוללנים שולים חלזונות תכלת וארגמן בין סלעי החוף.

חלזונות תכלת כפי שונג ליד בתי צביעה קדומים החלזונות שבורים במק בלוטות הצבע, כדי ליט את חומר הצביעה. ברקע חוטי תכלת צבוג

שעיר יום הכיפורים שבראשו קשורה "לשון של זהורית", בדרכו את המדבר.

נול אריגה משוכלל. בנול הנראה בתמונה אורגת מומחית לאריגת בגדי כהונה ב"מכון המקדש" בירושלים. האורגת, הגב' יהודית אברהם, אורגת את הבגד בכל שלביו – הטוויה, השזירה והאריגה – באופן ידני ובעזרת מכונת אריגה מתקדמת. (משך הייצור של מערכת בגדי כהונה – כתונת, מצנפת, אבנט ומכנסיים – כחמישה חדשים).

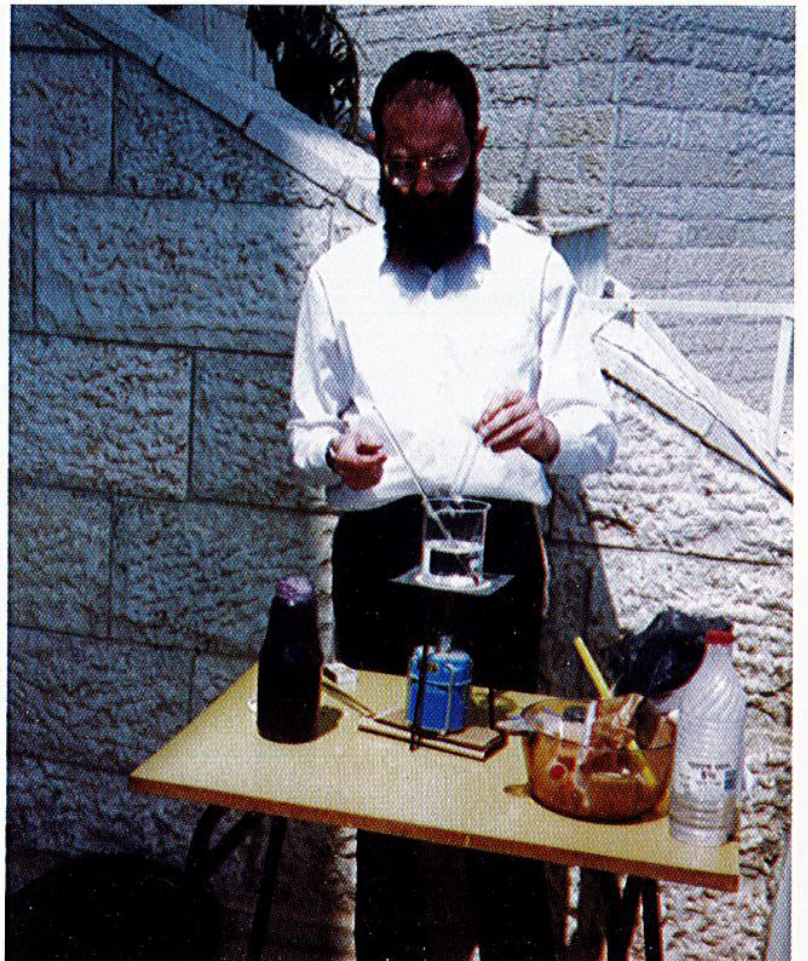
המראה החיצוני של ארגמון כהה הקוצים. סביבו חוטים צבועים תכלת. שים לב לחוט לבן הצבוע חלקית.

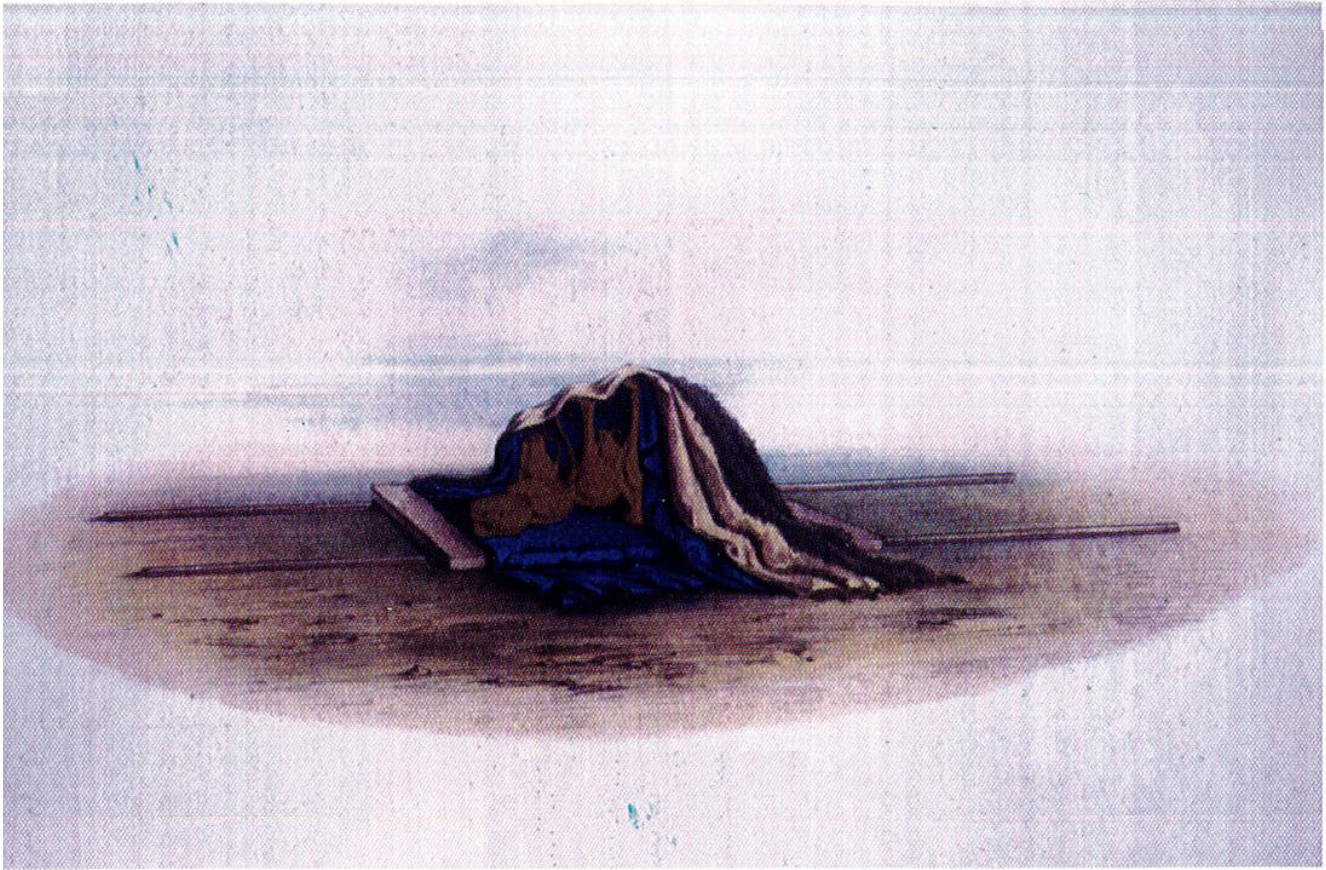
חוטי התכלת לאחר שנכרכו על הגדילים. שיטת כריכת החוטים על פי הרמב"ם.

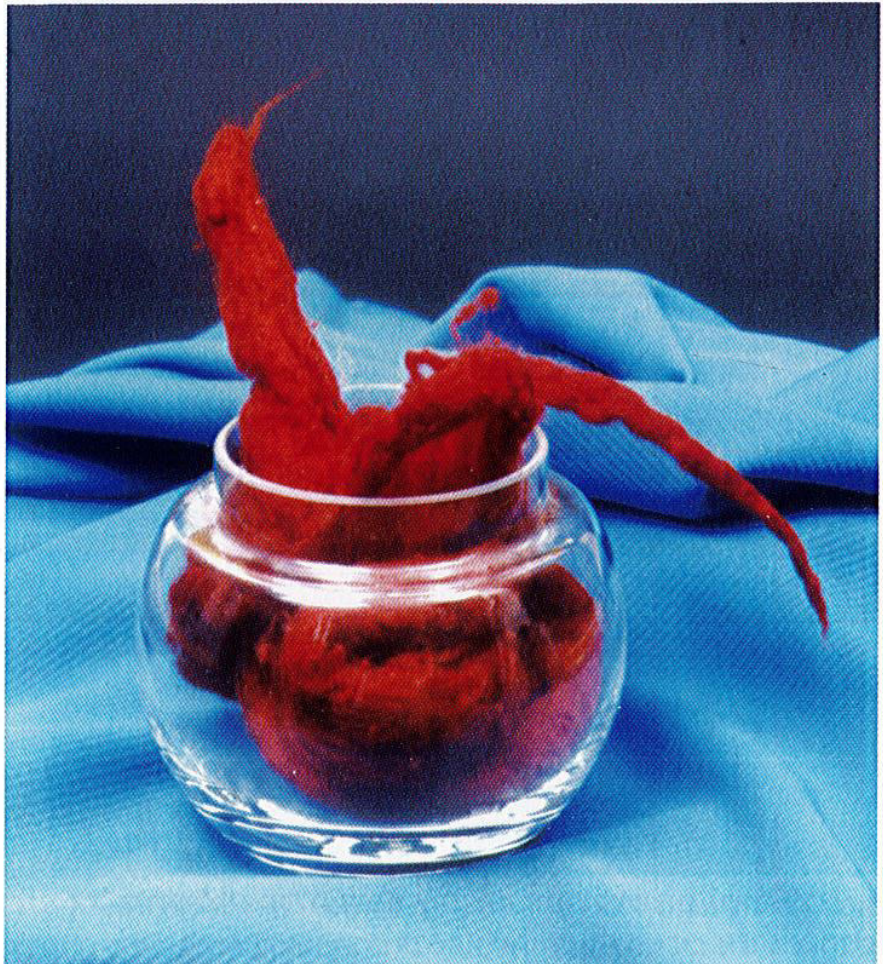
חילזון ארגמן - ארגמון חד קוצים.

שיטת צביעת התכלת כפי שהיא מבוצעת בידי הרב טבגר יו"ר עמותת "פתיל תכלת".

שלחן לחם הפנים מכוסה שלשה כיסויים בעת המסעות: בגד תכלת מלמטה, עליו בגד תולעת שני ומעליו תחש (במדבר ד', ז').

"לשון של זהורית", גיזת צמר צבועה בצבע תולעת שני (בתערוכת "מכון המקדש").

גוונים שונים המופקים מן התכלת: כהה, בהיר, וכן נוטה לצבע סגול

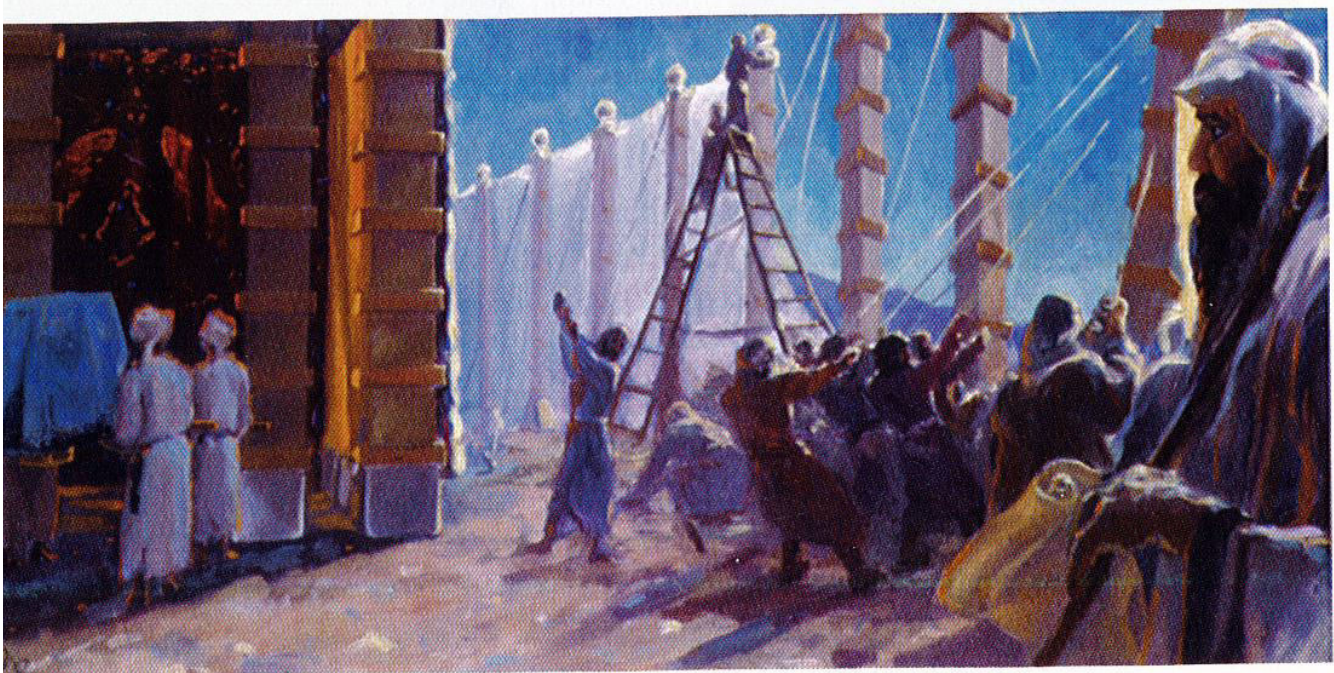

גווני התכלת השונים כפי שתוארו על ידי חכמינו ז"ל בירושלמי: תכלת דומה לים, ים דומה לעשבים (שים לב לצבע הירקרק המשתלב בגלי הים) ים דומה לרקיע, רקיע דומה לכסא הכבוד.

עץ ארז, אזוב ושני תולעת אגודים בא

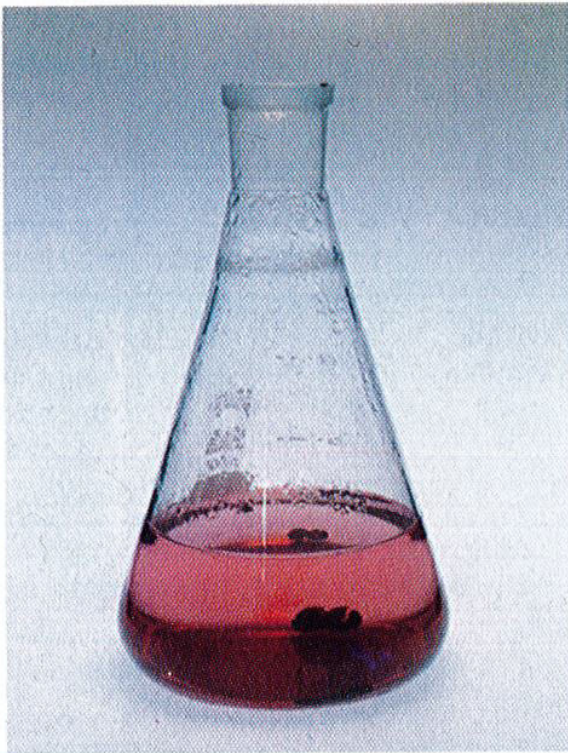
ארון הברית מכוסה שני כיסויים בעת המסע, הפרוכת מלמטה, ובגד כליל תכלת מלמעלה. בציור נראה הא כשהוא נישא בידי בני קהת אל אהל מועד פנימה בעת הקמתו (במדבר ד', ה').

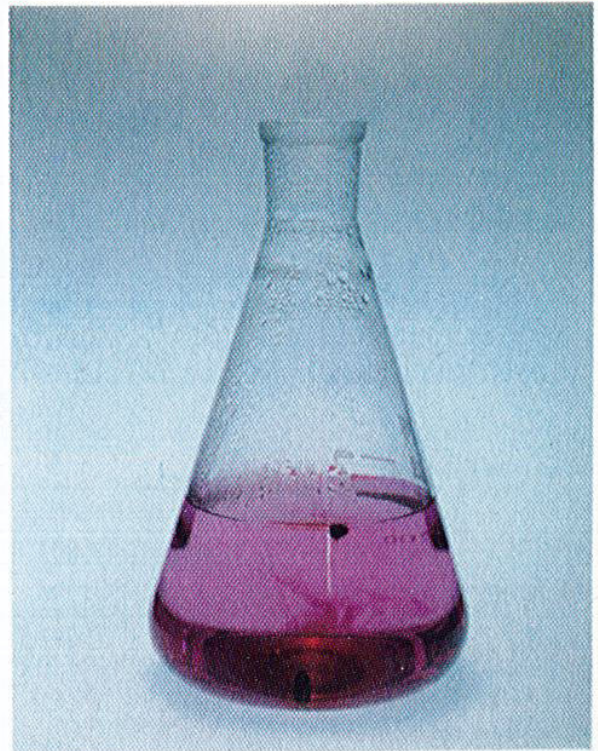
כנימות אלון, שמהן מופק צבע אדום.

כנימות מגן ממין קוצ'ניל אמריקני, שמהם מופק צבע אדום.

תמיסת צבע, שהופק מכנימות אלון. התמונות באדיבות מוזיאון ת"א, מתוך הספר "צבע מן הטבע"

תמיסת צבע, שהופק מכנימות קוצ'ניל.

התכלת, שכן איך יתכן, ש"אינו מזכיר דבר כזה", תמוהה. האין די בכך, שהרמב"ם מקדיש פרק שלם בהלכות ציצית (פרק ב') לענין התכלת וצביעתה והלכותיה לפרטיהן, ומה עוד עליו "להזכיר" בנוסף לכך? דומה, שכל מהלך הדברים, והנסיון להתלות באילן גדול, כדי להוכיח למה יש לפטור ממצוות תכלת בציצית בדורנו, אינו דרך ההלכה המקובלת, מה עוד, שהמהלך בנוי על השערות, שאין כל יכולת להוכיחן.

דברי האר"י על העדר תכלת לאחר החורבן - רעיון מוסרי אגדתי

ד. סיבה רביעית לאי הטלת תכלת בזמן הזה לדעת הרב כשר, הם דברי האר"י הקדוש, אשר דבריו הובאו בספר 'פרי עץ חיים' (שער הציצית פרק ה'), שם מובא, שלאחר חורבן הבית אין לנו תכלת. אלו דבריו שם: "כי האמת היא, שבזמן הזה אחר החורבן, אין בנו כח להטיל תכלת, כי אין אנו משיגים" וכו'.

מלשון 'פרי עץ חיים' רצה הרב כשר ללמוד, שאחר החורבן, המצווה אינה ניתנת לקיום. כן הוסיף הרב כשר הסבר מספר 'עבודת ישראל', ש"בזמן הבית, כשהיו ישראל בגדולה ושלוה, היו צריכים לתכלת להזכיר ליראה, ועכשיו אין צריכים לתכלת, כי בלא זה לבבות ישראל נכנעים מגודל הצרות העוברות עלינו".

יש לתמוה על הבאת מובאות אלה, שאינן אלא הסבר מחשבתי להבנת המציאות, מדוע קרה שנפסקה מאתנו מצות התכלת. התשובות לכך הן, שצריך לענין התכלת השגה מיוחדת, שאולי אינה קיימת בתקופת החורבן. כן גם ההסבר מספר 'עבודת ישראל' הבא לומר, שכאשר יש לעם ישראל גורמים אחרים המגבירים את יראת השמים שלו, אין חסרונה של התכלת כל כך מורגש. אך אין זו הגדרה הלכתית, שיסודותיה בתורה ובדרשות חז"ל, כי אם הסבר רעיוני מוסרי.

פרשנות תמוהה למדרש: כשישראל עניים בגלות - בטל חיוב תכלת בציצית

הרב כשר עצמו תמה: "מה ענין תכלת לבית המקדש", ומדוע בטלה המצווה בעת החורבן? לפיכך הוסיף והביא מדרש חז"ל, מ'משנת ר' אליעזר' (פרק י"ד) שהובא לעיל, לביסוס הרעיון שהציע האר"י הקדוש. להלן דבריו: "במשנת ר' אליעזר (פרק י"ד): ר' מאיר אומר: למה הזהירה תורה על התכלת?... אל תהי מצוות ציצית קלה בעיניך... שלמה הקריב קרבנות - ונגלה עליו הקב"ה. אבל בדורותינו שאנו עניים, ואין בית מקדש להקריב קרבנות, אמר הקב"ה: עשו את הציצית!" (ראה לעיל הנוסח המלא). הרב כשר מדקדק בדברי חז"ל, למה כוונתם כשאמרו: "אבל בדורותינו שאנו עניים"? ותשובתו, כיון שבדורותינו ישראל עניים הם, ואין ידם משגת לקנות תכלת, לפיכך "אמר הקב"ה, עשו את הציצית מחוטים לבנים בלבד".

קשה לקבל את הסברו של הרב כשר, שכן מחמת עניות, לדעתו, באו חז"ל לפטור את כלל ישראל מקיום מצוות תכלת (עיי' שם בדבריו). הדבר תמוה, הרי מדובר בחוט אחד של תכלת בציצית. חוט כזה קונים לצורך מצוות ציצית אחת לכמה שנים, כשהטלית מתבלה, ואם כן כמה שלא תהיה יקרה, הוצאתה מועטת באופן יחסי. יש מצוות הרבה יותר יקרות, כגון: עיבוד התפילין וכתיבתם, הפרשת תרומות ומעשרות, שביתה בשביעית וכד'.

כן יש מצוות שקיומן מתמשך ימים אחדים בלבד בשנה ולא לאורך שנים כשמיטה, והוצאתן מרובה, כגון, הקמת סוכה, קניית אתרוג וארבעה מינים (במיוחד באזורים שהאתרוג והלולב אינם מצויים). הכנת מצות לפסח, וקניית פתילות ושמנים לחנוכה, ועוד, ואף על פי כן, לא שמענו שיבואו חז"ל, ויפטרו את הציבור מקיום מצווה מן התורה, מן הטעם שלא להכביד על הציבור מבחינה כספית. כן יש לשאול על הפירוש שנתן למדרש. הרי המדרש פותח בשאלה: "מה נשתנה התכלת?" וכן, "למה הזהירה תורה על התכלת?" ואיך תתכן תשובה, שהקדוש ברוך הוא צווה לעשות דווקא חוט לבן בגלל הגלות והעניות, ואילו באשר לתכלת - ישראל פטורים. אם כן תחזור השאלה למקומה: "למה הזהירה תורה על התכלת?"

גדול ערכה של תכלת דווקא בתקופת הגלות, כערך הקרבנות בזמן המקדש

המעין במדרש נוכח, שכל מגמת חז"ל היא, להצביע על דרך, לזכות להשראת שכינה אף בעת החרבן. כלומר גם כשאין ניסוך היין כמו שהיה אצל יעקב, וגם כשאין משכן כדוגמת מה שעשו ישראל במדבר, ואף אם אין קרבנות כבתקופת שלמה המלך, אלא יש מצב של חורבן, והננו עניים מאותן מצוות, שמאפשרות לנו לראות בגילוי שכינה דוגמת המשכן והמקדש, עדיין נותרה בידינו מצוות התכלת. שכן מצווה זו, כמובא לעיל בדברי חז"ל - מביאה לידי ראית השכינה וכסא הכבוד, כדוגמת המקדש בשעתו. לפיכך "הזהירה התורה על התכלת", מאחר שמצווה זו נותנת לנו גם בתקופה של חורבן, מעין השראת שכינה, כדוגמת ההשראה, שזכו לה ישראל בשעה שהיה הבית בנוי על תילו, לפיכך נצטוונו להזהר דווקא בקיומה של מצוות התכלת.

נמצא, שחז"ל מעוררים אותנו במיוחד בתקופת הגלות והחורבן, להזהר בקיום מצוות תכלת. יש להוסיף, שהמאמר הזה יוצא מפי ר' מאיר, בעל המאמרים בדברי חז"ל, שתכלת דומה לכסא הכבוד. מעתה ברור, שהמדרש עומד בסתירה ובניגוד לדברי הרב כשר על פי האר"י הקדוש, שמצוות תכלת אינה שייכת בתקופת החורבן,

ולהיפך, למצווה זו חשיבות משנה דווקא בתקופת החורבן. תמיהה כפולה ומכופלת היא אפוא, על הרב כשר, שבא להוכיח ממאמר חז"ל, שבעצם מהותו נועד לחזק את קיום מצוות התכלת, ואילו הרב כשר נותן לנו מאותו מדרש פרשנות הפוכה, כאילו בא המדרש לפטור אותנו בתקופת הגלות ממצוות תכלת, פירוש שאינו מתיישב בשום פנים עם לשון המדרש.

ההמנעות מלחדש את מצוות התכלת, אינה נקיה מיצר קנאה וכבוד וסביבם באו ההסברים ההלכתיים

סקרנו כאן את דברי הסניגוריה של הרב כשר, אודות כשרים שבישראל בדורנו, הנמנעים מלהטיל תכלת למרות מציאותה כיום, והעדר כל מניעה מלהטילה. דומה שעצם הצורך לחפש תירוצים וללמד סניגוריה, הוא כשלעצמו מוכיח, שהמחבר סבור, שהמצווה מקטרגת לפני כסא הכבוד. שכן, יכולה היא לומר: הנה אפשר כיום לקיים את המצווה, ודמיה אינם כה יקרים, ואף על פי כן ישראל נמנעים מלקיים את המצווה.

כפי שראינו לעיל, דברי הסניגוריה המובאים לעיל, אינם משיגים את מטרתם, ואין בהם כדי לפטור אדם מישראל מקיום מצוות עשה המפורשת בתורה. מה עוד, שאלו שאינם מטילים תכלת בציצית, לא התעמקו ברובם בתירוצים הנ"ל. אם אינם מקיימים את המצווה, הרי זה מתוך שגרה של אי עשיה, ולא מתוך שירדו לעומק ההלכה בענין זה.

לבושתנו עלינו לומר, שהמניעה מקיום המצווה, אינה מטעמי הלכה דווקא. ר' יהודה הלוי בספרו 'הכוזרי' לא בוש מלומר, כי מצוות יסודיות בעם ישראל אינן מתקיימות מחמת עצלות, וראה להלן בענין זה. המעיין בספר 'עין התכלת' מאת ר' גרשון חנוך ליינר, הרבי מרדזין, ימצא הקדמה, ובה סידרה ארוכה של תירוצים, ששמע, מדוע יש להמנע מלהטיל תכלת. כן ימצא תיאור של המאבק, שנפתח נגד המחבר על ידי אישים שונים בעולם התורה, וכיצד הפעילו את השפעתם אצל גדולי התורה, כדי להניא אותם מלהטיל תכלת. יש מגדולי ישראל, שנתנו הסבר, המתרץ את המנעותם מלקיים את המצווה, ויש שהתחמקו בדרכים שונות, וזאת כדי לא להתנגש עם אישים או קבוצות, שאימת חידוש התכלת נפלה עליהם.

ההתנגדות אינה נקיה מיצר של קנאה וכבוד. סביב פחדים שונים ויצר קנאה ותחרות, נרקמו גם דברי ההסבר ה"הלכתיים" (ועיין במכתבים ובתגובות שקיבל הרבי מרדזין על מחקרו, שלא כאן מקום להאריך בהם).

סברות ואיסורים מדומים לחידוש המצווה בדורנו

אנשים שונים, אף בדורנו ניסו להטיל תכלת בטליתם, ופנו לגדולי הלכה. להלן

כמה מן התשובות שקבלו.

מעשה באחד מצאצאי ר' גרשון הניך מרדזין, שפנה אל אחד מגדולי התורה בשאלה, האם ראוי להטיל תכלת בציצית, כשיטת סבו מחדש התכלת? אותו גדול השיבו, ששיטת הרבי מרדזין לא נתקבלה בציבור, ולכן אין מקום שאף הוא יטיל תכלת בציציותיו. אכן, אותו תלמיד ובן תורה נמנע ולא הטיל תכלת בציציותיו.

נמצא, לכאורה, שחידוש המצווה אינו אפשרי, שכן, בתחילה מרבים בספקות ובחששות סביב התכלת, ובכך נמנע הציבור הרחב מלקיים את המצווה. לאחר מכן כשבא אחד מצאצאי בעל התכלת להטיל ציצית כמנהג אבותיו, מונעים את קיום המצווה אף ממנו, בטענה שהציבור לא קבלה. וכיצד אפוא תתקיים המצווה?

כן היה מעשה בבן תורה, שרצה לקיים את מצוות התכלת, ובא לפני רבותיו בענין זה, והשיבוהו, כי בכך נוציא "לעז" על הראשונים, שכאילו התרשלו במצווה. לאור האמור, הגע עצמך! איך תתחדש מצווה שהתבטלה מחמת הגלות? הלא אין לך מצווה שהתבטלה, שאין בחידושה "הוצאת לעז" על הראשונים, ונמצאו המצוות בטלות חלילה מחמת "לעז"?

כך, בסברות שאין להם בסיס בהלכה, ואין להן מקור בדברי חז"ל, ברמב"ם ובפוסקים אחרים, מנציחים אנשי הלכה, את ביטול המצווה, כאילו כך היא שורת ההלכה, וכאילו קיים שמץ של איסור בחידוש המצווה.

במאמרים הדנים במצוות התכלת, אינה מורגשת רוח הרדיפה אחר מצוות השם

דבר תמוה אחר מצינו בדברי הרב כשר, בסיכום מאמרו. שכתב, וזו לשונו: "נראה שבזמננו אנו, בוודאי יש מצוה על אלה שהיכולת בידם, לחקור, ולדרוש, לבדוק, ולחפש במימי ארץ ישראל, אחרי מין חלזון עם נרתיק, באופן שיהיו לו כל הסימנים שנזכרו בחז"ל, וכפי שנתבארו בספרי אדמו"ר מרדזין ז"ל, ובמאמרו של הגרי"א הרצוג ז"ל. ואם בסיעתא דשמיא ימצאו מין כזה, שלא יהיה בו שום פקפוק, אז יהיה מקום לגדולי התורה לדון שוב על אפשרות קיום מצווה זו".

ניסוח הדברים תמוה, כאילו יש שני מיני יהודים: כאלה, שתפקידם לחקור, ולחפש, ולמצוא חלזון בלי שום פקפוק, ולעומתם כאלה, שתפקידם לשבת ולהמתין לרגע, שיביאו בפניהם את השאלה, כדי לדון בה לשבט או לחסד. כבר הבאנו בתחילת דברינו את מאמר חז"ל: "מאתים ארבעים ושמונה מצוות יש בתורה, כנגד מאתים ארבעים ושמונה אברים שבאדם... ובכל יום ויום צועקים על האדם: עשה אותנו!" המצוות זועקות "עשה אותנו"! אך לדברי הרב כשר, המצווה לחפש אחריהן, אינה מוטלת על גדולי התורה, את זאת יעשו האנשים ש"היכולת בידם", הם הצריכים להתעורר לקיום המצוה, והם שצריכים לעורר את הגדולים, ולהציע להם פתרונות ולהגיש מימצאים "בלי שום פקפוק", ואילו תפקיד גדולי התורה - לשבת

ולדון בדבר.

דברים רבים אמרו חכמינו ז"ל בענין הרדיפה אחר המצוות. ב'אבות' (פרק ד') אמרו: "הוי רץ למצוה קלה כבחמורה". ובתפילה בכל יום תקנו חז"ל לומר את הבקשה: "ואחרי מצוותיך תרדוף נפשי". עוד אמרו ב'אבות': "הוי עז כנמר, קל כנשר, רץ כצבי וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים" (פרק ה'). והזהירו במיוחד על מצווה שאין לה דורשים, ואמרו, שהיא "כמת מצווה" שכולם חייבים להתעסק בו ('ספר חסידים'). וכן אמרו, שיש עדיפות שיעשה אדם את המצווה בעצמו, "מצוה בו יותר מבשלוחו" (קידושין תחילת פרק ב'). עוד אמרו שלא להחמיץ את המצווה: "מצוה הבאה לידיך אל תחמיצנה" (שמות י"ב ו"ז - מכילתא ורש"י שם). כן הוסיפו, שאם אפשר לעשות חצי מצווה בלבד, יש לעשות מאמץ ולקיים אפילו חלק של המצווה, ולמדו זאת ממשה רבן של ישראל, שקיים חלק ממצוות הקמת ערי מקלט, למרות שלא היה יכול להשלים את המצווה (מכות ט', ע"ב), וכיוצא בכך מאמרים רבים, המלמדים כיצד יש לקיים מצווה.

האחריות לקיום מצוות התורה, המוטלת בראש וראשונה על גדולי ישראל, אינה באה לידי ביטוי במאמרים הדנים בתכלת

התחושה העולה מן המאמרים השונים סביב נושא התכלת בדורות האחרונים היא, שאין "לרוץ" לקיום המצווה הזאת, ואין להתגבר בה כארי, ולמרות שאין לה דורשים - אין למהר ולדרוש אותה. אמנם, אם ירצה מישהו לדרוש ולחפש את התכלת יעשה בכך מצווה, אך לא חל בענין זה הכלל של "מצוה בו יותר מבשלוחו". דומה, שבענין קיום מצוות התורה סדר הדברים הפוך; גדולי התורה הם שצריכים לעורר ולחפש ולחקור, והם שצריכים לתבוע מן המומחים, להביא כל פירור של ידיעה ולגלות כל מימצא אפשרי, שיקדם את חידוש מצוות התכלת. כמו כן, גם אם תימצא אפשרות חלקית של קיום המצווה, כגון, חילזון בעל תכונות מתאימות, לפי אחת השיטות הקיימות כיום בענין התכלת, או גם שיטה חדשה, גדולי ישראל הם שמצווים להטיל תכלת בעצמם, ולהנחות את האחרים, לקיים את המצווה על פי השיטה שהדעת נוטה לומר, שהיא הקרובה לאמת.

משה רבנו לימד את ישראל בתורה, כי מצוות יש לקיים, גם אם ניתן לקיים רק חלק של המצווה

משה איש האלקים, ידע כי המעשה של הקמת שלש ערי מקלט בעבר הירדן, אין לו משמעות. שכן, אין הערים שקבע קולטות רוצח בשגגה, עד שיקבעו הערים בערב הירדן המערבי. עם זאת, קיים את אותו חלק במצווה, שההלכה מאפשרת לו לקיימו, וזאת מתוך שחבב את המצוות, וידע, כי גם קיום חלק של המצווה חביב לפני הקב"ה. חז"ל אומרים, שמשה עשה זאת, כדי ללמד את ישראל, שיש לקיים מצווה

ככל שהיד מגעת, גם אם לא תתקיים המצווה בשלמותה. משה לא המתין עד שיקומו המעוררים למצווה, או שיבואו אליו מומחים, אשר יתורו את הארץ, וימדדו את המרחקים בין הערים, ויציעו לפניו הצעה לקיים חלק ממצוות ערי מקלט. משה קם ועשה.

לאור האמור, דברי הסניגוריה של הרב כשר על הנמנעים מלקיים את המצווה, הם בבחינת "סנגור נעשה קטגור" חלילה, שכן, לענ"ד, לא זו המדה הנדרשת ממורי ההלכה בענין קיום המצוות בכלל, ומצוות ציצית השקולה ככל המצוות בפרט. חז"ל מתארים את גדולי האמוראים, כיצד הקפידו בענין מצוות ציצית וקיימו את המצווה בדקדקנות, וכמו שאמר רב נחמן: "תיתי לי דקיימית מצוות ציצית" (שבת קי"ח). וכן שם: "אמר ליה רב יוסף לרב יוסף בריה דרבה: אבוך במאי זהיר טפי? אמר ליה בציצית. יומא חד, הוה קא סליק בדרגא, אפסיק ליה חוטא, ולא נחית ואתא כמה דלא רמיה". כלומר, זהירות גדולה נקט במצוות ציצית, וקרה, שעלה במדרגות, ונקרע חוט אחד של הציצית, ולא זו ממקומו עד שהטיל חוט חדש. בעובדות אלו הראו לנו חז"ל דוגמא מוחשית, כיצד נזהרו גדולי האמוראים בקיום מצוות ציצית בהידור. ומכאן לימוד לקיום המצווה לפרטיה בהקפדה ובשלמות לדורות.

המכשולים העומדים בפני חידוש התכלת בדורנו, קיימים אף ביחס לצבעי האריגים במקדש ובפני חידוש עבודת המקדש בכלל. ייחדנו את דברינו עד כה, אודות קיום מצווה אחת מתוך מצוות התורה, "הצועקת" אל האדם שיעשה אותה. (כאמור אין זו מצווה שלמה אלא חלק בלבד מתוך מצוות ציצית).

נוכחנו בהסתייגויות ובפקפוקים שהועלו ביחס לחדוש מצווה אחת, מצוות התכלת בתורה. ומה נאמר על מצוות דומות בתורה הנוגעות למקדש, והן "צועקות" שיקיימו אותן, והן, תכלת, ארגמן ותולעת שני, אשר בהן תלויה כשרותם של בגדי כהונה והפרוכות, וכן קיומה של מצוות פרה אדומה, או מצוות אחרות בהן צריך להשתמש באחד הצבעים הללו. בהעדר הצבעים הנ"ל, מצוות המקדש בכללותה מעוכבת וכך עבודת הכהנים במקדש.

כמאתיים מצוות מתוך שש מאות ושלוש עשרה המצוות שבתורה מתקיימות במקדש, ואף ביחס אליהן מוצאים אנו, שיש המעלים ספקות ופקפוקים בדבר אפשרות קיומן. יש המעלים קשיים שונים, מבחינת ההלכה או מבחינת המציאות, לחדש את העבודה ואת המצוות המתקיימות במקדש, ובדבריהם יצרו מחסום נפשי והלכתי המונע את קיום מצוות אלה.

אחת הסיבות המונעות את קיום המצוות המתקיימות במקדש, זאת מצוות התכלת, שכן בלי צבע התכלת, אי אפשר להכין את בגדי הכהונה של כהן הדיוט ושל כהן גדול (אלא אם כן נלך אחר שיטת הרמב"ם המובאת לעיל, שאין צורך בתכלת מן החילזון לבגדי כהונה. אך גם כדי לנהוג על פי שיטתו צריך להודיע שהלכה כדבריו). כך גם נראה באשר לצבע ארגמן ותולעת השני, אשר בהעדרם אי אפשר לקיים מצוות פרה אדומה ומצוות אחרות. ר' יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי, ראה בבעית התכלת

"מכשול גדול" - כלשונו, לאפשרות לחדש את עבודת המקדש (עיר הקודש והמקדש חלק ה' פרק ז', סיכום). עם זאת לא נמנע המחבר, מלהציע פתרון לבעיה בעזרת חילזון התכלת על פי שיטת הרב הרצוג זצ"ל. רבים, עם זאת, ממשיכים להציג את בעית התכלת, כשאלה חמורה מתוך שאלות קשות אחרות, שקיומן מהווה מניעה מלחדש את העבודה במקדש.

"אין מזרזין אלא למזרזין". והחפץ לקיים את מצוות התכלת - יש לו על מי שיסמוך

דברינו כאן אינם מכוונים לאלו, אשר מסיבות כל שהן, אין לבם שלם עם חידוש מצוות התכלת בישראל. כבר אמרו חז"ל: "אין מזרזין אלא למזרזין". לפיכך הדברים מכוונים לאלו, המבקשים לקיים מצווה כמאמרה, כבעת נתינתה בסיני, ולאותם אלה המשתוקקים לקיים אף חלק של מצווה. אליהם מכוונים הדברים. דוגמתו של משה רבינו המשתוקק לקיים אף חלק של מצווה, ואשר לימדנו, כי גם מצווה שאינה שלמה, אף היא חביבה לפני הקב"ה, היא העומדת לפנינו בעת הדיון בנושא התכלת. במעשהו, נתן משה תשובה לדורות, שיש לקיים מצווה אף באופן חלקי, והמעין בדברים לאשורם ימצא, כי חובת המצווה בדורנו בעינה, ויש לו על מי שיסמוך.

כבר היו דברים מעולם, שאנשים מישראל השתוקקו לקיים את מצוות הבורא ככתוב בתורה, ומי שעמד מנגד והרפה את ידי העושים, היו דווקא שומרי תורה ומצוות ואף גדולים בישראל. כך מוסרים לנו חז"ל, שבשעה שישראל תרמו למשכן מכספם וזהבם, עמדו הנשיאים מנגד ולא תרמו, ולפיכך הביאו את תרומתם רק לאחר שנבנה המשכן בעת חנוכת המזבח, "ולפי שנתעצלו נחסרה אות משמם" (ראה רש"י שמות ל"ה, כ"ז ובמדבר י"ב, ט"ז). הנשיאים היו אלו, אשר הטילו פחד על ישראל, בשעה שנשלחו לתור את הארץ לקראת כיבושה, והניאו את לב העם מלקיים את מצוות השם לרשת את הארץ. כך גם בראשית ימי הבית השני, המעטים והדלים, הם שעלו ארצה לחדש את הריסותיה ולקומם את הריסות ירושלים והמקדש. הם שהקימו את הבית השני וחידשו את העבודה בחצרות ה'. ואילו השרים משכו ידם מן הבנין ככתוב בנחמיה (ג', ה'): "ואדיריהם [של הבונים] לא נתנו צווארם בעבודת אדוניהם" [וראה אבן עזרא שם].

המקיים מצווה למרות המפקפקים - שכרו כפול מן השמים

אלו הם דברי ר' יהודה הלוי בספרו 'הכוזרי', בהשיבו על שאלת הכוזרי: "מדוע אתה עובר על מצוות התורה" ואינך עולה לארץ ישראל לשבת בה? שהרי, "אין

כריעתך והשתחויתך נכחה, כי אם מעשה צביעות?"

ומשיב על כך ר' יהודה הלוי: "אכן, מצאת מקום חרפתי מלך כוזר! כי אמנם חטא זה, הוא אשר בגללו לא נתקיים היעוד אשר יעד השם לבית השני... אילו נענו כולם לקריאה ושבנו לארץ ישראל בנפש חפצה [היה מעמדו של בית שני כמעמד בית ראשון]. אבל רק מקצתם נענו ורובם והחשובים שבהם, נשארו בבבל, מסכימים לגלות ושעבוד, ובלבד שלא יפרדו ממשכנותם ומעסקיהם. ויתכן כי על זה רמז שלמה באמרו: 'אני ישנה'... ובאמרו 'קול דודי דופק', כיון לקריאה אשר יקראם השם לשוב לארץ. 'פשטתי את כותנתי' - מורה על התעצלם להשמע לקריאה ולשוב לארץ ישראל". ובהמשך שם: "סוף דבר, רק חלק מן העם נענה, ולא בלב שלם, ולכן גמלם השם כמחשבת לבם, ונתקיימו בהם ההבטחות האלוקיות רק במידה מצומצמת, כפי מיעוט התעוררותם [שכן בבית שני חסרו חמשה דברים במקדש, והשראת השכינה היתה מועטת ביחס לימי בית ראשון, ראה יומא, ט', ע"ב ומועד קטן כ"ה, ע"א]. כי אין הדברים שאנו אומרים בתפילותינו... [כגון] 'ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים', כי אם כדבור התוכי וכצפצוף הזרזיר... כאשר העירות בצדק שר הכוזרים" (כוזרי מאמר שני סימן כ"ב).

לאור האמור, אין מקום לתחושת אשמה, לאדם הבוחר לקיים את מצוות השם באהבה, חרף העובדה, שגדולים וטובים נמנעים מלקיים את המצווה. שכן "אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'" (משלי כ"א, ל) ומצוותיו. אשריו לו לאדם, המקיים את מצוות השם למרות המפקפקים והמלעיגים, והוא "עז כנמר לעשות רצון אביו שבשמים", ושכרו כפול, שכן, "נוטל שכר כולם", של כל המונעים מלקיים את המצווה ומלעיגים על דבקותו במצווה.

פרק יא - כללו של דבר

א. מגמת חז"ל בענין קיום המצוות היא, למנוע ביטולה של מצווה, למרות הספקות שנפלו באפשרות קיומה.

ב. מאמרים רבים בדברי חז"ל מלמדים, כי תרי"ג המצוות שבתורה, קוראות לאדם לקיים כל מצווה, מבלי לוותר על אחת מהן בדור מן הדורות: "כל אבר אומר לאדם: עשה מצוה! וכל יום אומר לאדם: על תעבור בי עבירה!". מאמרים אלה הם יסוד לקיום תרי"ג מצוות בשלימותם במהלך הדורות, והרמב"ם הביאם ב'ספר המצוות' שלו.

ג. מצוות ציצית, כשהיא מתקיימת בשלמות עם התכלת שבה, הרי היא כמלאך, העוטף את האדם ושומר עליו מחטא. המקיים מצוות תכלת, "כאילו מקבל פני שכינה", לדעת חז"ל, והיא מזכירה את כסא הכבוד ואת היושב על כסא הכבוד,

וממילא היא מזכירה את כל מצוות התורה.

ד. עיקר מצוות ציצית היא התכלת שבה, וחז"ל משווים את כוח מצוות תכלת בציצית לכוחו של בית המקדש. מה המקדש אמצעי להתגלות ה' בעולם, כך הציצית היא הדרך לגילוי שכינה בעולם. לפיכך נאמר בציצית "וראתם אותו", היינו, באמצעות התכלת תראו "אותו" את היושב במרומים, אשר עליו נאמר "כי לא יראני האדם וחי".

ה. לעומת החשיבות המרובה, שמייחסת התורה וכן חכמינו ז"ל לקיום המצווה, יש מן האחרונים, שהרבו בספקות ובפקפוקים בדבר אפשרות של קיום המצווה בימינו.

ו. הרב מ.מ. כשר בספרו 'תורה שלמה' הביא דברי סניגוריא, על גדולי ישראל בדורנו שנמנעו מלקיים מצוות תכלת, לאחר שנמצאה דרך להפיק תכלת מחילזון שבים.

ז. הרב מסתמך על תשובה בספר 'בשמים ראש', ספר שהוגדר על ידי גדולי ישראל כספר, שכל "תשובותיו" אינן אלא חתירה תחת יסודות התורה. המחבר טוען, שבהעדר קבלה מדור לדור, ומחשש שמא "יאמרו בנינו", שחילזון שנמצא באופן אקראי, הוא חילזון התכלת שבתורה, כשלמעשה אין זה החילזון, מחשש זה, אין להטיל תכלת בציצית מחילזון תכלת שנמצא.

ח. בעל 'בשמים ראש' מביא כמה "חידושים" הלכתיים, הבאים במגמה לבטל מצוות, באמצעות הגדרות הלכתיות לכאורה. וזאת בלי בסיס ובלי מקור של ממש.

ט. בעל 'תורה שלמה' מנסה להוכיח, שיש דברים בהלכה, שצריכים מסורת רצופה מדור לדור, וכך הדברים אמורים בענין מסורת התכלת. אולם מדברי חז"ל מוכח, שאף דברים שתלויים במראה העין ובאבחנה של מורה הוראה, ניתן לרכוש אותם בלימוד אישי ורכישת נסיון מקרוב, והתכלת אינה יוצאת מכלל זה.

י. עיקרון מוקשה מובא ב'תורה שלמה', לפיו, מצוה שנפסקה - אי אפשר לחדשה בלי קבלה ומסורת. לא נשמע כדבר הזה בהלכה, שיש מקור, האוסר לחדש מצווה, שנתבטלה כתוצאה של גלות וחורבן. נמצא לדבריו, שההלכה מחזקת את ידי צרי ישראל ורודפי תורת ה', שלא די, שהצליחו בחורבן ובגלות, אלא ההלכה אף היא מאשרת את ביטול המצוות, כרצונם ומטרתם של הגויים.

יא. עיקרון תמוה אחר מובא בדברי בעל 'תורה שלמה', שמצווה שהתבטלה במשך דורות ולא התחדשה, הרי זו עצמה "קבלה" ו"מסורת" בהלכה, שאין לחדש את המצווה. המושגים "קבלה" ו"מסורת" ידועים בהלכה, כדי לקיים מצוות ולחדש מצוות שהתבטלו, אך לא ידוע על "קבלה" ו"מסורת", האומרות שאסור לחדש מצווה שהתבטלה.

יב. לדעת הרב כשר יש "חוסר בסימני החילזון", וזו הסיבה שאין לחדש את

המצווה. אולם למעשה, החוקרים הרבו והוסיפו סימנים לרוב, ולהיפך, בריבוי סימניהם גרמו למצב, שקשה להחליט על החילזון הנכון. גם לדבריו, אין כל מניעה להטיל חוטי תכלת מכל השיטות גם יחד בציצית, כדי לצאת ידי הספק.

יג. הקביעה, שהרמב"ם לא הכיר את התכלת, ולכן גדולי ישראל נמנעו מלהטיל תכלת, תמוהה אף היא. הרמב"ם נותן אחת עשרה הוראות מעשיות להפקת התכלת, יש להניח אפוא, שהכירה. דבריו, כאילו הרמב"ם לא השתדל לקיים מצוות תכלת - תמוהים, ומאידיך גיסא, אין בכך כדי לתת צידוק לגדולי ישראל מלהבטל מן המצווה. הנסיון להתלות באילן גדול כדי להבטל מן המצווה, אינו דרך ההלכה המקובלת בישראל.

יד. לעומת הזהירות המופלגת, ביחסם של חכמי התלמוד לקיום מצוות בכלל ומצוות ציצית בפרט, כפי שמוכיחות עובדות הנזכרות בתלמוד, יחסם השלילי של חכמי ישראל בדורות האחרונים למצוות התכלת - תמוה, והפניות בשאלות הלכה בענין זה, נתקלות בתשובות מתחמקות.

טו. מול רוח של התרשלות בחידוש מצוות התכלת בציצית, והתכלת של בגדי כהונה, יש לעודד ולזרז את המזורזים, להמשיך בחקר התכלת, הארגמן ותולעת השני, והפקתם מן החומר המקורי שלהם, לחידוש המצווה במהרה.

טז. כל איש מישראל בכל דור ודור מצווה להטיל תכלת בבגדו, והמטיל תכלת בבגדו, מאחת מן השיטות הקיימות כיום להפקת התכלת - מצווה גדולה ויקרה בידו. אם קיים את המצווה מול מלעיגים ומתרשלים - שכרו כפול מאת ה' מן השמים.

פרק יב - תכלת, ארגמן ותולעת שני - מהלכה למעשה

בלא הדיון לעיל, בענין היסודות ההלכתיים של התכלת, הארגמן ותולעת השני, אין מקום לגשת לצד המעשי והיישומי של זיהוי חמרי הצבעים והבנת הצבעים המתאימים לצורך ההלכות השונות.

בעדיפות ראשונה, יש להגיע לגילוי צבע תולעת השני, שכן לקיום מצוות פרה אדומה וטהרת מצורע, נדרש צבע מתולעת השני דווקא. כך אף באשר לצבעי תכלת וארגמן. לכתחילה מצווה לעשות אותם מן החומר המקורי. אמנם לדעת הרמב"ם כמובא לעיל, צבעים אלה כשרים לציצית ולבגדי כהונה, גם אם נעשו מחומרים אחרים. עם זאת, יש מקום לחשוש לכתחילה לדעת אלו הסבורים, שיש ליטול תכלת וארגמן דוקא מן החומר המקורי.

כאמור לעיל, מיני החילזון השונים שבים המפיקים תכלת, כולם כשרים למצוות תכלת, ואין מקור בתורה שבכתב, או בתורה שבעל פה, המחייב לקחת חילזון מסוים. לפיכך, ניסוי מדעי שיביא להפקת תכלת מכל חילזון אפשרי שבים, תכלת זו כשרה למצוה, שכן אין מקור בדברי חז"ל או הפוסקים, הפוסל חילזון כל שהוא המפיק תכלת.

לאור האמור, נציין להלן מובאות מספרי מחקר שונים, אודות התכלת, הארגמן ותולעת השני, אשר לפי עדות ההיסטוריונים החוקרים, הם ששימשו כחומר לייצור צבעים אלה בעבר. לאור עדויות אלה, יש מקום להעדיף צבעים מחומרים ידועים מכבר, על פני גילויים חדשים. שכן, עדיף לקיים את המצווה, מן הצבע והחומר אשר ככל הידוע שמשו לכך בעבר. צריך עם זאת לחזור ולהדגיש, כי במקרה של ספק, כל החמרים והמינרלים כשרים ליצירת צבעים אלה, לציצית ולבגדי כהונה, אך לא לצורך פרה אדומה ולטהרת מצורע.

המקורות והנתונים דלהלן, לוקטו מתוך מאמרים שונים, שראו אור במהלך הדורות, במיוחד בעת האחרונה, כדי לתת ביד המעיין מידע על מקורות הצבעים בעבר: התכלת, הארגמן ותולעת השני. צוינו כאן באופן כללי, אף שיטות הפקה קדומות של הצבעים השונים, אך מאחר ששיטות ההפקה נשמרו בסוד, נושא ההפקה מחכה לאנשי מקצוע, שימצאו דרכים יעילות ומהירות, להפקת הצבעים בכמות תעשייתית. התחלות של נסיונות הפקה נעשו, ובענין התכלת קיימת כיום הפקה של תכלת החילזון על פי שיטת האדמו"ר מרדזין. אך להפקה מסודרת של שאר השיטות והצבעים, טרם הגיעו הדברים, והם מצפים לאנשי מדע ומעשה, שיחזירו את עטרת התכלת, הארגמן ותולעת השני למקומם הראוי.

א. התכלת על פי המחקר המדעי

כבר הבאנו לעיל, תיאורים על חילזון התכלת לדעת הרבי מרדזין, הרב הרצוג,

הרב קאפח ובכך החילזון "המדעי" המיוצג במחקרו של ד"ר זיידרמן. כמה מן הדעות הן נסיונות מאוחרים, ויש בהן גילוי של חילזון חדש המפיק תכלת. הפקת התכלת מחילזון חדש, אין בה מצד עצמה כדי לפסול את התכלת למצווה. אך אם כוונת המחקר היא, להפיק את התכלת, היתה לתכלת, שבה השתמשו אבותינו בתקופות הקדם, דומה, שצריך להזדקק לתכלת מן החילזון על פי הידוע במדע. שכן החוקרים מודים, כי לא ידוע להם שהפיקו תכלת בעבר, באמצעות החילזון שנתגלה על ידם. הרב הרצוג למשל כותב, שלא מצא עדות או הוכחה, שהפיקו בעבר תכלת מן ה"סגולית" שהוא מציע כחילזון התכלת.

מאיך גיסא, השיטה המכונה "מדעית", מבוססת על היידע שהצטבר, ובכלל זה עדויות היסטוריות וארכיאולוגיות, בדבר הפקת תכלת בימי קדם בחופי ארץ ישראל ובעיקר באיזור צור וצידון. החיסרון שבשיטה המכונה "מדעית" הוא בכך, שהתכלת, שהופקה עד כה על ידי ד"ר זיידרמן, היה לה צבע סגול.

מסתבר, כי בנסיונות שנעשו לאחרונה, על ידי צוות מומחים בראשות הרב טבגר, הצליחו להוציא מקונכיות אלה צבע תכלת כתכלת הים והשמים. במידה שאכן כך, ראוי להעדיף תכלת זו, על תכלת מחלזונות בלתי מוכרים, שכן, היידע על החילזון המדעי, מצטרף לפשט הנראה מדברי חז"ל במאמרם, שהתכלת דומה לים ולרקיע. אחרי כל ההסברים שמראה התכלת היה סגול, או שהיתה בעלת גוון אחר כל שהוא, ושאר הים מחליף את גווניו לגוונים אלה, פשוטם של דברים נראה, ש"תכלת דומה לים" משמעו כפשוטו: כצבע כחול תכלת. עם זאת, העדפת תכלת מן החילזון המדעי המצוי בצור וצידון, אין בה כדי לפסול שימוש בתכלת מחילזון אחר וכולם כשרים.

התכלת - שיטת איסוף החילזון והפקת חומר הצבע

לאור האמור, פתוחה הדרך לשימוש בחילזון המוכר בעולם המדעי, מן הבחינה ההיסטורית והארכיאולוגית. כמו כן, ניסו מומחים שונים, לשחזר מחדש את ייצור התכלת על פי השיטות הקדומות, והגיעו לתוצאות משביעות רצון. החוקרים מדברים על שלשה מיני קונכיות, שמהן ניתן להפיק את צבע התכלת: ארגמון חד הקוצים, ארגמון קהה הקוצים, וארגמנית אדומת הפה. קונכיות אלה היו מצויות בעבר ומצויות עד היום לאורך החוף בין סולמה של צור לחיפה. לאורך קטעים שונים של החוף, ניתן למצוא ערימות גדולות של קונכיות, שהן שרידים מתעשיית התכלת בעבר.

הזמן הנוח למצוא קונכיות אלה לפי המקורות השונים הוא, תחילת האביב וראשית הסתיו. רוב הזמן החלזונות חבוים והם מתחפרים בקרקע החוף. לפי הנמסר על ידי ההיסטוריונים וכן בדברי חז"ל, יש לקחת את חומר הצבע מן החילזון כשהוא חי.

לפי תאוריהם של חוקרי הטבע הקדומים, אריסטו ופוליניוס, הצבע המופק מן

הקונכיות האלה, היה מגוון, ואפשר היה להפיק ממנו כארבעה עשר גוונים שונים: מן השחור והאדום כהה, דרך הוורוד והסגול, עד הכחול.

המומחים לצביעה בימינו, במיוחד אלה שעוסקים בצביעה בחמרים מן הטבע, קובעים, כי אף פעם אי אפשר להפיק את הצבע הרצוי והמדויק. מדברי חז"ל והרמב"ם, שהובאו לעיל, יש ללמוד, שאפשר להוסיף חמרים שונים, כדי לקבל את הגוון הדרוש. ממילא, אין להצמד לכלל האומר, שיש להפיק צבע טהור המופק מן הקונכיה, ואין להעדיף קונכיה מסויימת על פני חברתה. בהפקת צבע טהור, עשויים להפיק גוונים שונים, כגון, סגול, המופק מן הארגמן קהה הקוצים. מאידך גיסא, היכולת להוסיף חמרים כימיים, מאפשרת שימוש להפקת צבע התכלת, שצבעו כצבע הים וכצבע השמים, וכהגדרה המקובלת של המושג "תכלת" בעברית.

לפי תיאורי הקדמונים, נוזל הצבע מצוי בין הצוואר והלסתות של החילזון. יש חלזונות, שצריך להוציא את בשרם מן הקונכיה לאגירת נוזל הצבע. ויש כאלה, שצריך לפצוע את דופן הקונכיה ולהוציא את חומר הצבע. כשקונכיות קטנות, מרסקים אותן במטחנות ואוספים את הצבע. תהליך הצביעה הקדום מתואר באופן כללי בספרי חוקרי הטבע הקדומים, וכן בדברי הרמב"ם בהלכות ציצית פרק ב'.

פרטי התהליך הם הרבה יותר מורכבים, מן המתואר בספרות הקדומה, אך בכתבים מאותה תקופה, אין ידיעות מפורטות על תהליך הפקת הצבע, שכן, תהליך הייצור היה סוד מסחרי, שנשמר בין המומחים לדבר. כיום ניתן לשחזר את התהליך, ולהיעזר לשם כך בחומרים כימיים המקובלים בתקופתנו, וכן באמצעים נוספים שלא היו בידי הקדמונים, כדי להוציא את הצבע בשיטה מהירה יותר, ובכמויות יותר גדולות וכן בגוון הרצוי. הדרכה מפורטת להפקת תכלת מצויה בספר 'התכלת' מאת הרב מנחם בורשטיין בעמוד 306. כמבואר שם, יש שיטות אפשריות אחדות להפקת תכלת מן החילזון, ושיטות המחקר והייצור, טרם מוצו עד תוכם.

ב. הארגמן - המידע הקדום אודות החילזון והצבע

מקובל על החוקרים, שלא היתה בעבר קונכיה מיוחדת להפקת צבע הארגמן, אלא, הצבע הופק מאותם סוגי חילזון, שמהם הפיקו את צבע התכלת. כנזכר לעיל, קונכיות אלה הן, ארגמנית אדומת הפה, חילזון חד הקוצים וחילזון קהה הקוצים. הסופרים היוונים והרומיים, שחיו בתקופת בית שני, מדברים בהתלהבות על צבע הארגמן. ויטרוביוס הרומי, בחלק שביעי של ספרו, הדן בנושא האדריכלות וצביעת פנים הבית, כותב אודות הארגמן בלשון זו: "מכל הצבעים, צבע הארגמן הינו המבוקש ביותר, ולו צבע נפלא המעולה מכל השאר". צבע זה הופק באיזור סולמה של צור וכפי שכותב סטרבון היווני, "כי הארגמן הצורי הינו הטוב מכולם, וכי לצור מספר עצום של מצבעות".

אין פלא אפוא, ששלמה נזקק לעזרתו של חירם ממטה נפתלי, שאביו איש צורי, אשר ידע לעשות "בזהב ובכסף... בארגמן בתכלת ובבוץ ובכרמיל" (דברי הימים-ב', ב', י"ב). חירם בא לירושלים, לסייע במלאכות המיוחדות הנדרשות לבנין המקדש והכלים. כאמור, צביעת הארגמן במיוחד היתה עבודה מורכבת, והיתה סוד מקצועי, לפיכך הובא מומחה יהודי מצור, כדי שמלאכת הצביעה תהיה מושלמת.

עדויות מימי קדם, וכן בדיקות שנעשו בצבע הארגמן, מוכיחות, כי ייחודו של צבע זה היה, לא רק ביופיו, אלא גם בעמידותו, משך עשרות ומאות שנים. בדומה לתכלת, כך גם צבע הארגמן, הופק מבלוטה מיוחדת בחילזון שבתוכה היה אצור נוזל שקוף, אשר שינה את צבעו והפך בהדרגה לאדום, כתוצאה ממגע עם אור ואויר.

איסוף קונכיות הארגמן בעבר

מבין הקונכיות השונות, ארגמנית אדומת הפה היא הקלה ביותר לאיסוף, שכן, היא מצויה קרוב לחוף ובמים רדודים, אך אינה מצויה בכמויות גדולות. לעומתה, ארגמן קהה הקוצים, מצוי בכמויות גדולות, אך איסופו מורכב יותר, שכן יש לצלול בעומק מטרים אחדים כדי לצודו. ובאשר לארגמן חד הקוצים, זה מצוי לעיתים בעומק מאות מטרים וכמותו אינה רבה כקודמיו.

תהליכי הייצור של צבע הארגמן טרם נחקרו באופן יסודי. מעט המידע מן העבר הקדום, אינו מאפשר לשחזר את תהליכי הפקת הצבע בשיטות הקדומות. באשר לשיטות חדשניות להפקת הצבע, נעשו כמה נסיונות בידי חוקרים שונים, אך טרם הגיעו להפקה מסודרת ובכמות מסחרית. (באשר לאפשרות להפקת צבע בשיטה מתקדמת, ראה המאמר: "תעשיית הארגמן בעת העתיקה" מאת ג. קדמון, בספר "צבע מהטבע", בהוצאת 'מוזיאון ארץ ישראל', תשנ"ג).

ג. תולעת השני - הכנימה ומקום גידולה

בהמשך לעיקרון המובא לעיל, בענין מצוות התכלת, שאינה צריכה לבוא מחילזון מיוחד, אלא כל חילזון המפיק תכלת כשר למצוה, ושעיקרון זה אמור אף ביחס לחילזון הארגמן, שיש בו מינים שונים, יש להסיק, שעיקרון זה אמור אף ביחס לתולעת השני, שכן, ניתן להפיק את צבע תולעת השני ממינים אחדים, להלן כמה מהם.

כנימה ארץ ישראלית

המין הקרוב ביותר של כנימה, המוכר לנו מתחומי ארץ ישראל, זוהי כנימת אלון התבור. כך כותב פרופ' יהודה פליקס אודות תולעת זו: "תולעת השני, שצבעה קרוי

במקרא: 'שני', 'תולע' ו'כרמיל', ובמשנה בשם 'זהורית', שוכנת על אלון התבור. אלה חרקים קטנים, כנימות מגן מסוג 'קרמז', הטפילים על ענפי האלון. את צבע השני הפיקו מן הביצים האדומות שבגוף הנקבות" (עולם הצומח המקראי פרק ב').

כנימה נוספת היא זו המצויה על "אלון השני", וכפי שכותב פרופ' פליקס בהמשך שם: "כנימת השני הכרמיל, שוכנת בעיקר על אלון השני, שיח הגדל בסוריה. בני העיר צור היו בקיאים במלאכת הפקת הכרמיל - השני ובצביעתו. שני מיני האלונים שנזכרו משירים את עליהם בחורף" (שם). יש להעיר על דבריו, שלשון "זהורית", אמנם נאמר במיוחד על צבע השני, וכמובא במסכת יומא (פרק ו' סוף משנה ח', ושם בגמ' פ"ז, ע"ב), שנטלו לשון של זהורית לקשור על פתחו של היכל, "וכשהגיע השעיר למדבר, היה הלשון מלבין, שנאמר (ישעיהו א', י"ח): "אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו אם יאדימו כתולע כצמר יהיו". כלומר, ה"זהורית" הוא הביטוי המשנאי לתולעת השני שבתורה. עם זאת, נראה, שהשם "זהורית" הוא שם כללי לצבע אדום זוהר, שכן בתוספתא נגעים (פרק א', ה') נאמר: "איזהו אדמדם שבאדומים? כזהורית יפה שבים!". במאמר זה התכוונו חז"ל בוודאי, לארגמן היוצא מן החילזון המצוי שבים, ואם כן, "זהורית" הוא שם כללי לצבע אדום זוהר, ולא דווקא כינוי לתולעת שני.

כן יש להעיר, שהחיפושים אחר תולעת שני בחורשות האלונים שבאיזור התבור, לא הביאו עד כה תוצאות. אחת ההשערות לכך לדעת מומחים היא, שהשמדת כנימת ההדרים בזמנו מן הפרדסים ברחבי הארץ, הביאה אף להשמדת כנימת תולעת השני, הגדלה על עצי אלון התבור שבגליל התחתון. עם זאת ידוע על קיומה של כנימת האלון בארצות השוכנות סביב הים התיכון, בלבנון, בתורכיה, ביון ועוד.

לאחרונה נתגלתה הכנימה הארצי-ישראלית מחדש על ידי מר זכריה דורי, ופרטי המחקר יפורסמו בעז"ה בהוצאת 'מכון המקדש' בעתיד הקרוב.

כנימת "דונגית התאנה"

במאמרו ב'סיני' (ל"ח), כותב פרופ' פליקס, כי קיימת כנימה המפיקה צבע אדום, והיא גדלה על עצי תאנים, ומכונה בשם - "דונגית התאנה". הכנימה הזו גדלה "בהרים" כלשון התוספתא: "שני תולעת" [מקורה-] מן תולעת שבהרים. הביאה שלא מן תולעת שבהרים - פסולה" (תוספתא מנחות פרק ט', ט"ז). פרופ' פליקס במאמרו מתאר, שמצא אותה "בהרבה עצים בעין כרם", שבהרי ירושלים ('האלון ומוצריו בספרותנו העתיקה', הערה 83).

כנימה ארמנית

כנימה אחרת שנודעה בימי קדם, זו הכנימה הגדלה בהרי ארמניה, ומתפתחת

בצוואר השורש של דגני בר. ארמניה שימשה בעבר, מקור לאספקת צבע תולעת השני מן הדגנים שצמחו בתחומה. הדבר מוזכר פעמים אחדות בספרו של סטרבון היווני.

הכנימה ההודית - ה"לאקה"

כנימה אחרת היתה מוכרת בעולם העתיק, זוהי הכנימה, שגדלה על עצים בהודו והידועה בשם "לאקה". כך מתאר סטארבון את הכנימה ההודית: "החיפושיות המשמשות לצביעה: בהודו חיים רמשים מסויימים, שגודלם כגודל החיפושית. בתחילת גידולם רגליהם ארוכות מאד ורכות. הם מתהווים על העץ הנושא את האלקטרון, וניזונים מפירותיו של עץ זה. ההודים צדים אותם וכובשים אותם. במיץ הנסחט מהם הם צובעים בגדים ואריגים שונים. אריג כזה ניתן למלך פרס. לדברי קטסיאס, עולה צבע זה ביופיו על כל הצבעים האחרים המיוצרים בפרס". היו תקופות, שצבע השני הובא לאיזור ארץ ישראל ומצרים מן הכנימות שבארמניה, אולם עם פלישת הערבים, והשתלטותם על ארצות הפרת והחידקל, הובאה כתחליף לארצות המזרח התיכון, הכנימה ההודית, לצביעה בצבע שני.

הכנימה האמריקאית

כנימה, שממנה הפיקו צבע שני במאות השנים האחרונות, היא הכנימה הגדלה במכסיקו ובארצות צפון אמריקה. היא גדלה על עצי הצבר בעיקר, וקרויה "קוצ'ניל". ראה מאמרו המקיף של ד"ר זכריה דורי, הן בסוגי תולעת השני ובהרכבו של הצבע מבחינה מדעית, המציין כי נעשו נסיונות אחדים לגדל את הצבר והתולעת הזו בארצות שונות בעולם, אך לא היתה לכך הצלחה. טרם נעשו נסיונות כאלה בארץ ישראל ויתכן שבתנאים מסויימים ניתן לגדל תולעת שני בתנאי האקלים של ארץ ישראל.

תולעת השני לגוניה

כמו התכלת והארגמן, כך גם צבע הכנימה, איננו צבע אחיד, ומשתנה על פי סוג הכנימה, והשפעת החום, האור, האויר, וכמובן תוספת חומרים. יש בין הכנימות כאלה, המפיקות צבע כתום, ויש מהן המפיקות צבע אדום כחלחל (ראה מאמר 'צבעים וצבענים באריגים קדומים' מאת צבי קורן, מנהל המרכז לחקר אריגים עתיקים ב'שנקר' בית הספר הגבוה למדעי הטכסטיל רמת גן, בחוברת 'צבע מן הטבע' הוצאת מוזיאון ישראל ת"א).

בכתבי הפרשנים ה'ראשונים', כמו רש"י והרמב"ם מתוארת תולעת השני, שהיא "כמין גרעיני חרובים אדומים" (מסכת פרה פרק ב'). כך היא לשון רש"י, הכותב:

"גרעינים הם, ויש תולעים בכל אחד ואחד" (רש"י לישעיה א', י"ח). תיאור זה, אכן, תואם את המראה החיצוני של הכנימה כפי שהיא נראית בעין טבעית.

אולם עם גילוי המיקרוסקופ התברר, שגרגירי ה"כרמיז" אינם גרגירים מן הצומח, אלא מיצבור של חרקים וכנימות. כנימת המגן הנקבה מתמלאת ביצים אדומות, המתרכזות יחד, ויוצרות גרגיר אדמדם, הדומה לגרעין המתפתח על פני עץ האלון. לכנימת הזכר של תולעת השני יש כנפיים, ואילו הנקבה חסרת כנפיים וגופה מכוסה קרום קשה. בעת שאוספים אותה לצורך צביעה, גופה מגיע לגודל אפונה. בספרות המחקר מתואר תהליך התפתחות הכנימות. באביב מתנפח גוף הנקבה בדמות שק מלא ביצים, ולפני שהזחלים עומדים לצאת החוצה, אוספים את הנקבות המתות, ואת הביצים עם הזחלים, והם מהווים את חומר התמצית לייצור צבע השני.

בריכות מים לגידול חילזון התכלת והארגמן

לאור הבעיות שנימנו לעיל, באיסוף הקונכיות המתאימות להפקת צבעי התכלת והארגמן, דומה, שהדרך הנכונה להפקת הצבע, צריכה להיות על ידי גידול מלאכותי. הדבר מחייב הקמת בריכות מתאימות, תוך שמירה על התנאים הדרושים לקונכיות, כגון, מי ים מלוחים, מים צוננים, עומק סביר, ואפשרות איסוף הקונכיות בשיטה מהירה. בתהליך הגידול הטבעי, נעלמות הקונכיות, ונטמנות בקרקע הים במהלך רוב ימות השנה (ומכאן הביטוי "עולה אחת לשבעים שנה").

מאיך גיסא, בריכות מים מותאמות לצרכי הקונכיות, עשויות לאפשר את איסופן במהלך רוב ימות השנה. מתיאור החוקרים עולה, כי תזונה נכונה מאפשרת לחלזונות להתפתח במהירות. מכאן, שבריכות מן הסוג האמור, עשויות לסייע לגידול חלזונות התכלת והארגמן, בהתאם לצרכי הצביעה והכמויות הנדרשות. פיתוח בריכות כאלה, מתחייב במיוחד לאור העובדה, שיש סוג של חילזון ארגמן, המפיק בתקופת חייו צבע פעמים אחדות. שכן, בנוסף לחילזון "המיורקס", המצוי לחוף ארץ ישראל, קיים חילזון בשם "פורפורה פטולה" בחוף אמירקה הצפונית, שניתן להפיק מבלוטת הצבע שלו את החומר הנוזלי פעמים רבות, מבלי להמית את החילזון. הדבר משנה את שיטת ההפקה, ואת התפיסה, בדבר אפשרות הפקת הצבע בצורה מתוכננת ובשליטה על שלבי הגידול והייצור.

הצורך בגידול חלזונות בחממות, מתחזק לאור העובדה, שחלזונות אלה ניצודים כיום בכמויות גדולות לצורך אכילה. כמו כן מאחר שחופי הים התיכון הולכים ומזדהמים, החלזונות מתמעטים. לפיכך, גידול החלזונות בבריכות, והטיפול בהם באופן יצרני מתוכנן ומדעי, הוא דבר מתבקש. גידול בשיטות האמורות, יאפשר הכנת צבעי תכלת וארגמן, בצורתם המקורית כפי שהיו בימי בית ראשון ובית שני, ואף להגדיל את כמויות הצבע ולהפיקו באיכות הגבוהה ביותר.

גידול מלאכותי של כנימת תולעת השני

עקב העלמותה של הכנימה מחורשות האלונים שבאיזור הגליל התחתון והעליון, קיימת אפשרות להחזיר ארצה את גידול הכנימה, לקיום מצוות תולעת שני. בתורה לא נזכר איזו כנימה מבין תולעי השני היא הרצויה, לפיכך סביר להניח, שהכוונה היא לכנימה הגדלה בארץ. לאור האמור למניעת ספיקות, ראוי להחזיר את גידול כנימות תולעת השני על עצי האלון בארץ. עם זאת, אין לפסול את השימוש בתולעת שני מסוג אחד, וכולן כשרות לצבע השני.

מסתבר, שתולעת השני שהשתמשו בה צובעי האריגים במשכן, היתה מסוג תולעת השני שנמצאה באיזור הנילוס במצרים, שהרי ישראל נתבעו לתרום למשכן תכלת וארגמן ותולעת שני, שהיתה מצויה בידם מאז יציאתם ממצרים. במקביל לחידוש גידול הכנימות על עץ האלון, ראוי לגדל גם את כנימת הצבר, שכן מכנימה זו ניתן להפיק כמות גדולה יותר של צבע.

אין סימנים הלכתיים לתכלת, הארגמן ותולעת השני

עובדת קיומם של מיני חילזון אחדים, המפיקים צבע תכלת, וכן של מיני ארגמן שונים, וכך גם מינים אחדים של תולעת שני, מדברת בעד עצמה. שכן באף אחד מצבעים אלה, לא קבעה התורה הגדרה מדויקת, המחייבת להפיק צבע מחילזון כלשהו, או חרק מסויים. הדבר מביא לכלל מסקנה, כי התורה לא נתנה "סימנים", לא לתכלת, ולא לארגמן, ולא לתולעת השני. התורה נתנה את חופש השימוש לאומנים, להשתמש בחילזון ובחרק הנכון, המאפשר להם להוציא את הצבע המתאים, ובכמות הדרושה לאריגי הבגדים ופרוכות המקדש. וכך גם לקיום מצות פרה אדומה ולטהרת מצורע. גידול החלזונות ותולעת השני לצורך מצווה, אפשרי ומעשי בימינו, ואף מתחייב, בטרם יעלמו חלזונות וחרקים אלו מן העולם.

פרק יג - התכלת ב'משנת רבי אליעזר'

משנת ר' אלעזר בנו של ר' יוסי הגלילי פרשה ארבע עשרה

צבעי התכלת, הארגמן ותולעת השני נזכרים בהקשרים שונים במדרש קדום בשם "משנת ר' אלעזר בנו של רבי יוסי הגלילי". כתב היד של החיבור הזה נמצא באוצר הספרים לזיון בארה"ב ויצא בשנת תרצ"ד ושוב בשנת תש"ל בירושלים, תוך השוואה לכתבי יד מקבילים.

מדרש זה מכיל הרבה ידיעות שה'ראשונים' הביאו בכתביהם ואין לנו עליהן ידיעה ממקור אחר. כן נראה, שמובאות רבות הנזכרות בתלמוד מקורן ב'משנת ר' אלעזר' זו.

כהשלמה לפרקים שנידונו לעיל, נביא להלן את 'פרשה ארבע עשרה' מתוך מדרש זה, שרובה ככולה עוסקת בצדדים שונים של הצבעים, תכלת, ארגמן ותולעת שני. חלקנו את הפרשה לפסקאות. כן הצגנו כותרת לכל קטע, הוספנו פיסוק והדגשות, ופה ושם הוספנו בסוגריים הסברים המתבקשים לתוכן גופו. להלן המדרש ודברי ההסבר.

א. מראה התכלת כאבן ספיר

כסא הכבוד נקרא קדוש, שנאמר: "מלך אלהים על גוים אלהים ישב על כסא קדשו".

איזה הוא, זה הרקיע התשיעי. לפי שהחיות ברקיע השביעי שנאמר: "סלו לרכב בערבות". וכתוב: "ודמות על ראשי החיה רקיע כעין הקרח הנורא", הרי זה רקיע שמיני, מראהו לבן. וכתוב: "ואראה והנה על הרקיע אשר על ראש הכרובים כאבן ספיר", הרי זה רקיע תשיעי דומה לספירינון, וזה הוא כסא הכבוד. והרקיע התשיעי לבן. לפיכך הבטיח הקב"ה את ישראל שהוא נותן לירושלים הדר לעולם הבא כספיר הזה, מעין הדר של כסא הכבוד, שנאמר: "ויסדתיך בספירים".

ר' מאיר אומר: מה נשתנה התכלת מכל מיני צבעונין, שאמרה התורה פתיל תכלת? אלא שהתכלת דומה לים, והים דומה לרקיע, והרקיע דומה לכסא הכבוד. ומנין שהרקיע דומה לכסא הכבוד, שנאמר: "ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר", כספירינון הזה. לפיכך צוה הקב"ה את ישראל להניחו על טליתיהן, וכאלו הן מסתכלין בכסא הכבוד, ומתיראין ממי שאמר והיה העולם.

מדברי המדרש עולה, שצבעו של כסא הכבוד הוא כאבן ספיר, וצבע זה יהיה לעתיד צבעה של ירושלים "מעין הדר של כסא הכבוד", שכן, ירושלים ומקום המקדש הם כסאו והדום רגליו של הקב"ה בעולם הזה.

הזכרת אבן ספיר באה לומר, שצבע התכלת הוא צבע כחול כהה, שכן, כאשר רצו חז"ל לתאר את צבע אבנו של יששכר באבני החושן, תיארו אותה בצבע כחול כהה. זה לשון המדרש במדבר רבה פרשה ב' פסקה ו': "יששכר, [אבנו] ספיר, ומפה שלו [צבע הדגל שלו] צבוע שחור דומה לכחול". בשמות רבה (פרשה ל"ח, ח') כשחז"ל מציינים את שמותיהן של האבנים הטובות שבחושן, נאמר בקצרה: "יששכר - סנפירינון". הווה אומר, סנפירינון צבעו כחול כהה. בכך, למעשה, הגדירו חז"ל את צבעו של הרקיע התשיעי ואת כסא הכבוד כצבע כחול כהה.

מכאן גם לימוד על צבע התכלת שבציצית לדעת ר' מאיר, שכן לדעתו, המתבונן בציצית, נזכר בים וברקיע וכן בכסא הכבוד, שצבעו כחול כהה כספיר. כך מקבל על עצמו המתבונן בציצית עול מלכות שמים ומורא שכינה.

ב. תכלת הנראית בקשת שבענן - כמראה פני השכינה

חזקיה אומר, אף למראה הקשת דומה התכלת הזאת, שנאמר: "כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה הנגה סביב". ואם תאמר, הרי הכל רואין את הקשת? אלא זה שאנו רואין, אחריה, אבל פניה שלמעלה, אין כל בריה יכולה להסתכל בו. לפיכך צונו הקב"ה על התכלת, שכל זמן שאנו רואין אותה כאילו אנו רואין פני שכינה.

כבר הבאנו במבוא דברים בנושא צבעי הקשת, הרומזים אל העולמות העליונים. בפיסקה זו מוצא חזקיה קשר בין הקשת רבת הצבעים למצוות התכלת.

המתבונן בקשת (לצורך לימוד), ימצא בה סדר קבוע של צבעים; הצבע הקרוב לפני האדמה הוא צבע כחול כהה עד סגול. צבע זה משתנה בהמשך לתכלת בהירה, לאחר מכן לירוק ולצהוב. ואילו הצבע האחרון בצד הפונה כלפי מעלה, הוא אדום בהיר, ההולך ונהיה אדום כהה.

בחלק מן המקרים מופיעה על פני הרקיע קשת כפולה, כעין שתי קשתות זו על גב זו, תוך שקיים בין שתיהן מרחק מסוים. בקשת העליונה סדר הצבעים הפוך, תחילה - אדום, לאחר מכן - צהוב, גבוה יותר - ירוק, תכלת, ולבסוף - כחול כהה עד סגול.

מכאן יובנו דברי חזקיה הדין על התכלת זו שפניה כלפי מעלה - לשמים. תכלת זו פניה כלפי כסא הכבוד, ולפיכך נמצא שהקב"ה נתן לנו את מצוות התכלת, כדי שתהיה זכרון לקשת, ואילו הקשת תזכיר את כסא הכבוד.

חזקיה אינו מזכיר את חוט התכלת שבציצית אלא את מצוות התכלת בכלל, שכן, גם התכלת של בגדי הכהונה במקדש, נועדה לרמז למתבוננים בה, כי הם נמצאים במקום השראת השכינה, ובמקום בו נאמר: "כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו" (ירמיה י"ז, ב), היינו, מקום המקדש אף הוא כסא כבודו של הקב"ה כאן בארץ. נמצא, שהמתבונן בתכלת של בגדי הכהונה, וכן במעיל התכלת של כהן גדול ובתכלת הפרוכות, אף הוא כרואה פני שכינה.

ג. התכלת מצילה מעבירה

מעשה באחד, שביקש להכנס לזונה, והפכה הרוח ציציתו לפניו, ויצא והלך לו. אמרה לו, מה ראית? אמר: בכבודו של הקב"ה ראיתי.

המעשה באדם שהיה נזהר בציצית, נזכר כאן בקצרה ומובא באריכות במסכת מנחות (מ"ד, ע"א). אמנם נזכר בתלמוד, שהיה זהיר בציצית, אך דבר הלמד מעניינו הוא, שכוונת בעל המדרש לומר, בציצית ובתכלת שבציצית. שכן, גם במדרש כאן וגם במסכת מנחות, המעשה נזכר בהמשך לדיון על מהותה של התכלת. לפי המובא במסכת מנחות, היה האיש תלמידו של רבי חייא, וכששמע שיש זונה בכרכי הים, שילם ארבע מאות זהובים בשכרה, וזו הציעה לו שבע מיטות מכסף ומזהב. כשבא לישב כנגדה, באו ארבע ציציותיו וטפחו לו על פניו ונשמט וישב על הקרקע. שאלה אותו האשה מדוע חזר בו? אמר לה: "מצוה אחת ציונו ה' אלקינו וציצית שמה, ...עכשיו נדמו עלי כארבע עדים" ... הלכה לבית מדרשו של ר' חייא: "...אמר לה: זכי במקחך!" התגיירה ונישאה לאותו תלמיד.

כאמור, המעשה מובא שם בגמרא בהמשך לדיון על מצות התכלת, אף כאן - במדרש - המעשה בא בעקבות הדיון על התכלת, שהמתבונן בה "כרואה פני השכינה". חוט התכלת שבציצית, הוא זה שהניא את התלמיד מלחטוא, וכתשובתו לשאלה: "מה ראית?" התשובה היא: "בכבודו של הקב"ה ראיתי!" כלומר, התכלת הזכירה לו את כסא הכבוד.

ד. התכלת מזכירה ניסים ואת שלטון ה' בעולם

ר' יהודה ברבי אלעאי אומר: למה הזהירה תורה על התכלת? מפני שהתכלת דומה לספיר, ומטה האלהים - סמפירינון היה, לומר לך, שכל זמן שישראל מסתכלין בתכלת הזו, יהו נזכרין כל אותן האותות והמופתים שעשה הקב"ה במטה הזה. ומנין שהמטה הזה של סמפירינון? שנאמר: "והכית בצור". [הצור] אינו אומר, אלא "בצור"]. מלמד שהמטה הזה של סמפירינון היה ועשר מכות היו כתובין עליו.

המטה בו השתמש משה לעשות את האותות מלמד על כוחו וגבורתו של הקב"ה בעולם. במטה הזה הביא משה על מצרים את המכות, במטה זה קרע לישראל את ים סוף, ובמטה הזה הכה בצור ויצאו לישראל מים במדבר. התבוננות בתכלת שבציצית ושבמקדש, צריכה להזכיר לישראל את שליטתו של בורא העולם ביקום כולו. וכשם שאנשי דור המדבר, כשראו את מטה התכלת ביד משה, ידעו, שלא האיש משה מחולל את הפלאים, אלא הכל בא מאת בורא העולם, כך במהלך הדורות, כשיתבונן אדם בתכלת, יזכר במטה משה העשוי סנפירינון, וכך יזכר בכסא הכבוד שממנו פועלת ההשגחה האלקית בעולם.

ה. התכלת מזכירה את המצוות שניתנו בסיני

וחכמים אומרים: למה הזהירה התורה על התכלת? מפני שהתכלת דומה לספיר, והלוחות היו של ספיר. לומר לך, שכל זמן שישראל מסתכלין בתכלת הזאת, הן נזכרין במה שכתוב בלוחות, ומקיימין אותן. וכן הוא אומר: "והיה לכם לציצית וראיתם אותו וזכרתם". אחד לוחות הראשונות ואחד לוחות האחרונות של ספיר היו, שנאמר: "פסל לך שני לוחות אבנים כראשונים", ואומר: "מעיו עשת שן מעולפת ספירים".

התכלת, ובמיוחד התכלת שבציצית, באה להזכיר את מצוות ה', כדי שהראיה תביא לכלל עשיה. הלוחות הראשונים שניתנו בסיני, שהיו "מעשה אלקים" היו מן הספיר של מעלה, ולפיכך הזכירו את כסא הכבוד ואת נותן התורה. גם לאחר שנשברו הלוחות הראשונים, ונעשו לוחות שניים בידי משה, אף הם של ספיר היו, כמובא במדרש ויקרא רבה (פרשה ל"ב, ב') על הפסוק: "פסול לך שני לוחות אבנים כראשונים וכתבתי על הלוחות את הדברים" (שמות ל"ד), שמשה חצב את הלוחות מאבן ספיר שמצא בתוך אהלו, וכדברי המדרש: "מחצב של סנפירינון ברא לו הקב"ה בתוך אהלו". (אמנם נראה, כי מדובר במעשה ניסים, אך בסיני הדבר אפשרי ומציאותי גם בדרך הטבע. ואכן ב'מכון המקדש' נמצא גוש גדול של אבן ספיר בצבע כחול כהה מסיני, ולא רחוק הדבר לומר, שמחצב של אבנים כאלה נחשף בתוך אהלו של משה). דעת חכמים בפסקה שלפנינו היא, שהתכלת הכחולה שבציצית, מזכירה את לוחות האבן העשויים מאבן ספיר כחולה, שעליהם נחקקו המצוות שניתנו מאת ה' בהר סיני, ומכאן מובן מדוע הזכירה מביאה לידי עשיה.

ו. התכלת לבוש ארון התורה ואיש התורה

ר' יהודה ב"ר שלום אומר: למה הזהירה תורה על התכלת? לפי שכל הכלים שבמקדש, כשהיו נוסעין, היו מכסין אותן בלבוש תכלת, ואחר כך נותנין עליהן עור תחש מלמעלה. אבל הארון אינו כן, אלא תכלת מלמטון, שנאמר: "ובא אהרון ובניו בנסע המחנה", ועור תחש באמצע, ותכלת מלמעלן, שנאמר: "ונתנו עליו כסוי עור תחש ופרשו עליו בגד כליל תכלת מלמעלה". חוץ מן המזבח, שלא היה עליו אלא בגד ארגמן שנאמר: "ודשנו את המזבח ופרשו עליו בגד ארגמן". למה ארגמן? שהוא דומה לאש. ולפי שהיה הארון מכוסה תכלת, אמר הקב"ה, מי שהוא עוסק בתורה, יבוא וילבש לבוש הארון.

דעת ר' יהודה ב"ר שלום היא כדעת חכמים, שהתכלת מזכירה את הלוחות שניתנו בסיני, אלא, שלוחות אלה נראו לשעתן במעמד מתן תורה, אולם מאז שנבנה המשכן, הלוחות מקומם בתוך הארון, כשהכרובים מכסים עליהם מלמעלה. ממילא, זכירת מצוות ה' האמורות בתורה, באה לישראל בעת הליכתם במדבר, כשהתבוננו בצבע התכלת שבציצית מחד גיסא, ובמעיל המכסה את הארון מאידך גיסא. שכן

כאשר נסעו ישראל בארבעים ושתים המסעות במדבר, הלך לפניהם ארון ה', כשהוא עטוף תכלת. ארון ה' הלך לפניהם במדבר יחד עם עמוד הענן לתור להם מנוחה. מראה הארון המדריך אותם בדרכם ואחר כך מוצב בקודש הקדשים, נחרט בזכרון, כתורה המדריכה את האדם ב"מדבר החיים". והתכלת שבציצית מעמיקה ומחדשת את הזיכרון הזה.

אגב כך, לימדנו המדרש מהו הגוון של הארגמן, שכן יש מן החוקרים שנוטים לומר, שצבעו נוטה לסגול, אולם דעת חז"ל כפי שהיא משתקפת בדברי ר' יהודה ב"ר שלום היא, ש"ארגמן דומה לאש", כלומר, גוון הארגמן הוא צבע האדום לגווניו כמראה האש ולא כצבע הסגול.

ז. הציצית בזכותו של שם בן נח

מהיכן זכו ישראל ללבוש הזה?

ר' אלעזר בן פדת אומר: ממעשה שם אביהן, שכיבד את נח אביו שנאמר: "ויקח שם ויפת את השמלה, וילכו אחרנית". מה הליכתן אחרנית אף חזירתן אחרנית. מיד פרעה (פרע אותה) הקב"ה לבניו, שנתן להן מצות ציצית, שהיא הוד והדר בעולם הזה ולעולם הבא.

ח. מצות חוטי הציצית בזכות אברהם

רבי זכאי אומר: ממה שאמר אברהם אבינו "אם מחוט ועד שרוך נעל", שאמר לו מלך סדום: "תן לי הנפש והרכש קח לך", ולא אבה.

ט. בגדי התכלת ויריעות המשכן בזכות אברהם

ד"א בשכר שאמר אברהם "אם מחוט", נתן הקב"ה לבניו מעשה המשכן, שיש בו חוטין כפולין, כפול אחד לשנים, משוזר אחד לארבעה. ובשכר שאמר "ועד שרוך נעל", נתן לו הקב"ה מכסה עורות אילים ומכסה עורות תחשים.

אברהם אומר לפני ה': "הרימותי ידי אל ה' אל עליון קונה שמים וארץ אם מחוט ועד שרוך נעל ואם אקח מכל אשר לך" (בראשית י"ד, כ"ג). כמובא לעיל, התכלת באה להזכיר לאדם, כי הבורא שולט בשמים ובארץ והשגחתו מקיפה את כל היקום. אברהם אבי האומה הישראלית בטא את האמונה הזאת לראשונה, והנחיל את האמונה הזאת לבניו. מתוך בטחונו באלקי השמים והארץ ויתר אברהם על שללה של סדום, שכן האמין שה' מוריש ומעשיר.

לעומת אברהם צריכים בניו אחריו לאותות ולחזוקים כדי להתמלא בטחון בה'. יריעות המשכן נתנו להם את הבטחון הזה, שכן היריעות הכילו את כל הצבעים:

התכלת, הארגמן, השש (הפשתן) ותולעת השני, שהיו שזורים יחד בחוטי יריעות האהל (ראה יומא ע"א ע"ב וע"ב ע"ב, וברש"י שמות כ"ו, א'). לפיכך נתן הקב"ה לבניו של אברהם את המשכן, היריעות והחוטים לגווניהם, כדי לחזק את מידת הבטחון שלהם בבורא עולם. המראה שראו ישראל במדבר, כיצד עמוד הענן שוכן על יריעות האהל לגווניהן, ומגונן עליהם ארבעים שנה מכל צרה, ישמר בלב העם לדורות. זכרון יציאת מצרים וההליכה במדבר בכל עת, יהפכו את מידת הבטחון בבורא עולם לקנין של קבע.

י. חוט של זהורית בזכות אברהם

דבר אחר: בשכר שאמר "אם מחוט", נתן לבניו חוט של זהורית, שהיה מלבין ביום הכפורים, שנאמר: "אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו", ובשכר שאמר "ועד שרוך נעל", ניתן לבניו שלשה רגלים בשנה [שנאמר] "מה יפו פעמיך בנעלים".

נמצאת אומר: הציצית בזכותו של אברהם אבינו.

בשובו של אברהם ממלחמתו בארבעת המלכים, זכה בשללה של סדום, שכן אברהם מסר את נפשו להצלת חיי האנשים. אלמלא אברהם, לא היה למלך סדום, לא הרכוש ואף לא הנפש, שהרי אף חייו היו נתונים בסכנה בהיותו בידי אויביו. גדולתו של אברהם באה לידי גילוי בכך, שנתן למלך סדום את נפשו לשלל ובנוסף לכך נתן לו גם את רכושו. מעשה זה של אברהם תמוה, שכן, סדום עיר החטא אינה ראויה שיעשירו אותה ברכוש אשר יגביר את כוחם של "אנשי סדום הרעים וחטאים לה' מאד". אך אברהם לא רצה ליהנות מרכושם של אנשי חטא. ובאשר למתנה שנתן לאנשי סדום, פעמים שראוי לקיים את הפסוק "הלעיטהו לרשע וימות", וכפי שאכן ארע בסופן של סדום ועמורה, שהקב"ה הפך אותן על עשרן באפו ובחמתו.

חוט הזהורית, המסמל את רכוש סדום ועמורה שאברהם ויתר עליו, הוא לימוד לישראל לדורות, שכן חוט זה נקשר ביום הכיפורים לצוארו של שעיר החטאת ולראשו של השעיר המשתלח לעזאזל. יש רכוש כרכושה של סדום שהוא סם המות, המדרדר את האדם אל התהום, כך גם עלה בגורלו של השעיר המשתלח לעזאזל "שלא היה מגיע לחצי ההר עד שנעשה אברים אברים", ויש רכוש העולה לגבוה, וכאותו חוט הקשור לראש השעיר העולה כקרבן לה'. כשזכו ישראל ונתרצה קרבנם, היה החוט של זהורית מלבין, להודיע לכל באי עולם, כי ידיהם של בני אברהם נקיות כנקיון ידיו של אבי האומה.

י"א. שבעה חוטים וחוט התכלת כנגד שבעה רקיעים ורקיע שמיני ובו כסא הכבוד

כמה חוטין הוא נותן בה? שמונה. כנגד שמונת ימי המילה שנצטוה עליה אברהם אבינו.

דבר אחר: כנגד שמונה רקיעים **שעד כסא הכבוד**, שבעה שעד החיות ואחד [התכלת] על גביהן, שנאמר: "ודמות על ראשי החיה רקיע". נמצא כל מניינן שנים ושלשים, כנגד כל מצותיה של תורה. [אות] "בית" בתחלתה: "בראשית", "למד" בסופה: "לעיני כל ישראל".

"ב. גילוי שכינה - במקדש בירושלים. בזמן הגלות מתגלה השכינה בתכלת שבציצית

ר' חנינה הגדול אומר: למה הדבר דומה? למלך שהיו לו חמשה אוהבים. בקשו לראות פני המלך. אמר לראשון: הבא לי עשרה כספים ואני נראה לך. לשני אמר לו: הבא לי עטרה של זהב ואני נראה לך. לשלישי אמר לו: הבא לי עטרה של אבנים טובות. לרביעי אמר לו, הבא לי עטרה של מרגליות ואני נראה לך. החמישי היה עני. אמר: בשביל שאתה עני, הבא לי עטרה של ורד ואני נראה לך.

כך אברהם, אמר לו הקב"ה, מול את עצמך ואני נראה לך. כיון שמל - "וירא אליו ה', והוא ישב פתח האהל כחם היום".

יעקב אבינו, אמר לו הקב"ה עלה בית אל ושלם את נדריך, שכן הוא אומר לו: "בברחך מפני עשו אחיך". ומנין ששילם? אמר ר' חנינה הגדול: כים זה של טבריה, ניסך יעקב אבינו בבית אל, חצי ההין ושלישית ההין ורביעית ההין, וכנגדן פרים וכבשים, מיד נגלה עליו הקב"ה, שנאמר: "וירא אלהים אל יעקב".

אבותינו במדבר, אמר להן הקב"ה: "עשו לי מקדש" והקריבו לי קרבנות ואני נראה לכם. מיד עמדו ועשו את הכל. ר' יצחק אומר: אותה השעה נודע [שבחן] של אבותינו, שלא יהו אומות העולם אומרים: כשהיו ישראל במצרים, עניים מרודים היו, לא היו יודעין לעשות אלא הבנין הזה [מטיט ולבנים], לא היה להם לאכול אלא מאספניא [מאפסניא] של מלך. נראה שבחן במלאכת המשכן. מהן היו חושבין, ומהן היו רוקעין, ומהן היו זוהבין, ואחר כך טוין אותו, מהן היו פוטמין רוקחי רקת, ומהן היו צורפין זהב, ומפולאין [ומופלאין] בו, שעשו את המנורה. נראה שבחן בעושר, שהיו מביאין והולכין, זהב וכסף וכל דבר, עד שהכריז עליהן משה ואמר שלא להביא. וכל זאת בשני ימים הביאו, שנאמר: "והם הביאו אליו עוד נדבה בבקר בבקר", לשני בקרים. נראה שבחן בגבורה, שעשו אותו לחמשה ימים [לששה חדשים] מה שלא בנה שלמה את בית המקדש לשבע שנים. והיו במשכן פלאות רבות, ועשוהו, והקימוהו, ואחר כך הקריבו את קרבנותיהן, שנאמר "ויהי ביום השמיני, ויאמר אל אהרון קח לך, ושור ואיל לשלמים". מיד, "ויקחו את אשר צוה משה", עד שנגלה עליהן הקב"ה, שנאמר: "ויבא משה ואהרן אל אהל מועד".

אף שלמה הקריב אלו קרבנות, עד שנגלה עליו הקב"ה, שנאמר: "בגבעון נראה ה' אל שלמה".

אבל בדורותינו, שאנו עניים, ואין בית המקדש להקריב את הקרבנות, אמר הקב"ה, עשו את הציצית, [ובה תכלת - ואני נגלה עליכם].

בזכות הציצית, הצדיקים מזיו השכינה נהנין, שנאמר: "אגורה באהליך עולמים אחסה בסתר כנפיך סלה".

מגמת ר' חנינה הגדול בדבריו לומר, שמכל המצוות הגדולות שהיו לאבותינו בעת שהמקדש היה קיים ובו היה גילוי שכינה, נותרה לישראל בגלות מצוה קלה, מצוות ציצית. אם יהיו ישראל זהירים במצוה זו ויקיימו אותה כהלכתה ובשלמותה, יזכו לגילוי שכינה אף לאחר החורבן. הדבר מותנה בכך, שבציצית זו יהיה חוט של תכלת, שהוא הוא המזכיר את "הרקיע השמיני", את "מראה הקשת", את "כסא הכבוד" וכד'. בהעדרו של חוט תכלת זה אף מעט גילוי השכינה שישראל יכולים לזכות בו בגלותם - אף הוא ימנע מהם.

פיסקה קצרה בת מילים אחדות מתוך המדרש שלפנינו, הגיעה לידי מחברים שונים בדורות האחרונים, אשר הסיקו ממנה מסקנה הפוכה, היינו, שכוונת חז"ל לומר שאסור לעשות תכלת בימינו. לדבריהם, המשפט האומר: "בדורותינו שאנו עניים ואין בית מקדש להקריב את הקרבנות, אמר הקב"ה עשו את הציצית", כוונתו לדעתם, שבגלות יש מצוה לעשות ציצית מחוטים לבנים בלבד ללא תכלת.

המתבונן בפשוטו של המדרש לעיל, נוכח בבירור, שכוונת חז"ל לומר, שהדבר היחידי שנותר לנו לאחר החורבן כאמצעי להשראת שכינה, זה חוט התכלת שבציצית. נמצא, שדעת חז"ל היא, שיש להזהר, ששריד זה מכלל המצוות אכן ישמר בידינו במיוחד בגלות, כדי שתופיע שכינה על כל יחיד בכל דור, גם בדור של מצוקה וגלות.

י"ג. לא שרתה רוח הקדש על שאול אלא בזכות התכלת שבציצית

ר' יהודה בן שלום אומר: גדולה היא הציצית, שהיא מצלת מן המיתה. שהרי שאול היה רודף אחרי דוד, והיה מותר לדוד להרגו, אלא שהיה זהיר בציצית, שנאמר: "ויקם דוד ויכרת את כנף המעיל". כיון שיצא לו [מן המערה], יצא מחזר אחריו, ואמר לו: "ואבי ראה גם ראה". אמר לו: "ראה", שנפלת בידי ורחמתי עליך, "גם ראה", שאילו נפלתי בידך, לא היית מרחם עלי. מי גרם לו שינצל? הציצית שהיה זהיר בה.

ולא עוד, אלא ששרת עליו רוח הקדש ונתנבא, שנאמר: "ועתה הנה ידעתי כי מלך תמלך וקמה בידך ממלכת ישראל" (שמואל א', כ"ד, כ"א). מה הוא "וקמה"? כאדם שהוא נופל וקם. אמר לו: עתיד אתה שתמלוך, ומתנוודדת ממך [המלוכה] בימי אבשלום ובימי שבע בן בכרי, ואחר כך היא קמה בידך. [מי גרם לו שתשרה עליו רוח הקדש? התכלת שבציצית, שבה נגלה הקב"ה לישראל].

המדרש מסיים את דבריו בשבחה של התכלת, בדוגמא משאול המלך, שהקפיד על קיום מצוות ציצית כמאמרה. ומסביר המדרש, שכנף הבגד שלבש שאול ודוד קרע אותה, היא אחת מארבע הכנפות שמטילים בה ציצית. כנף זו היא ששמרה על חייו והצילתהו ממוות.

יתירה מזו, כנף זו, היא שהשרתה עליו שכינה, שכן, כאמור, חוט התכלת שבציצית, באמצעותו שורה השכינה על כל יחיד מישראל בכל דור ודור. בזכות חוט תכלת זה שרתה על שאול רוח הקודש, ונתנבא על נצחיותה של מלכות בית דוד.

גדולה, אפוא, מצוות ציצית המביאה לכלל קיום המצוות, וגדולה מצוות התכלת, שמביאה לכלל השראת שכינה בישראל.